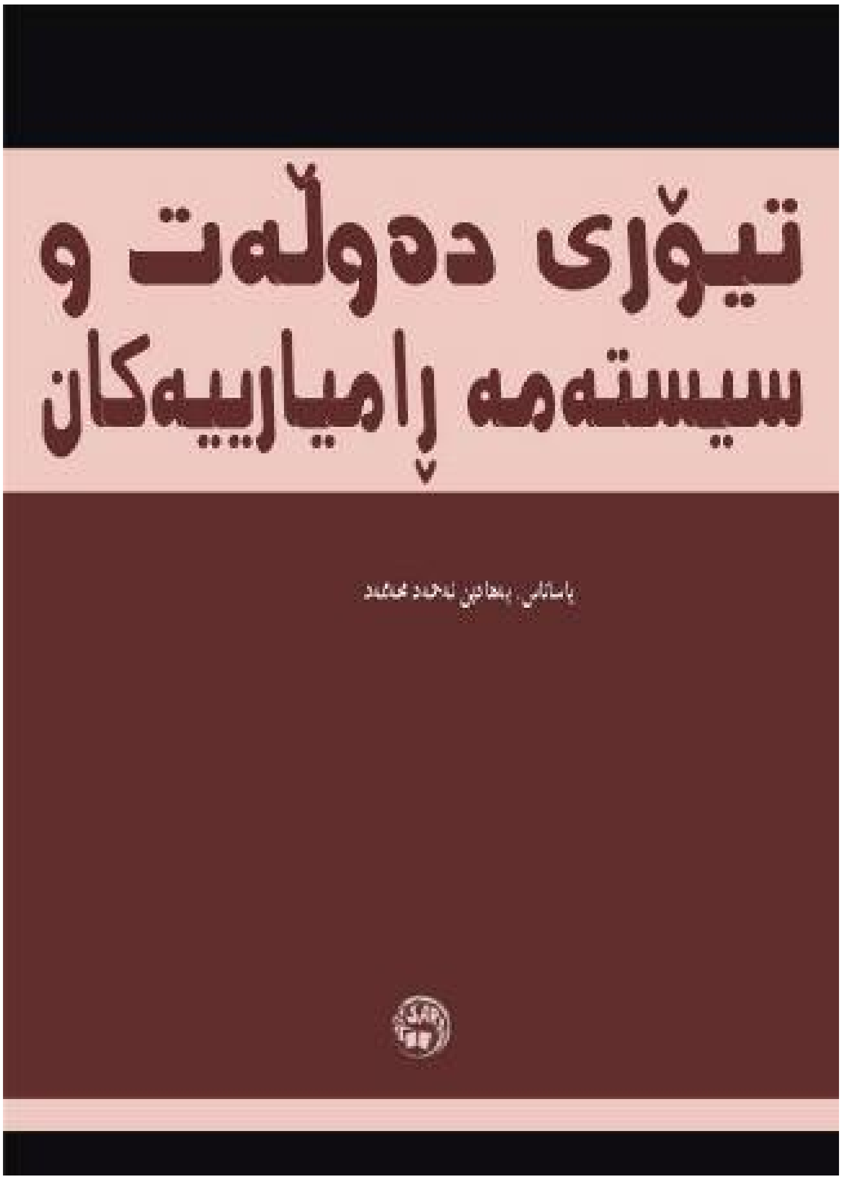
تیۆری دەوڵەت و
سیستەمە ڕامیارییەکان

ئەم کتێبە پێشکەشە بە :-

ـ هەموو دیموکراسیخواز و مرۆڤ دۆستێك.

ـ هەموو ئەو گەلانەی کە خاوەنی دەوڵەتی خۆیان نین وبواری ئـەوەیان پـێ نـادرێ بڕیـاری مافی چارەی خۆنووسین بدەن.

پێشەکی:

ماوەیەکی زۆر بوو بیرم لە دانانی کتێبێك دەکردەوە دەربارەی دەوڵەت و سیستەمە ڕامیارییەکان، بەڵام وەکو خەیاڵێك هەر لە مێشکمدا دەخولایەوە، کتێبێکی وا بەزمانیکوردی دەگمەنە و ئەگەر بڵێم لەوەیە سەرچاوەیەکی لەم جۆرە لە کتێبخانەی کوردیدا هەر نەبێ، کە هەمە لایەنە بێت و باسی دەوڵەت و سیستەمە ڕامیارییەکان بکات بە شێوەیەکی ئاسان و زانیارییانەلەکاتێکدا بابەتەکە پەیوەندی بە ژیانی هەموو مرۆڤێکەوە هەیەو مافی خۆیەتی بزانێ دەوڵەت چیەو چۆن دەوڵەت هاتووەتە کایەوەو ئەو بیرو بۆچوون و تویژانە چین کە دەربارەی هاتنە کایەوەی دەوڵەت وتراوون ؟

بۆ نووسینی بابەتەکە سوودم لە سەرچاوەی جۆراو جۆر وەرگرتووە، کە باسی لایەنە جیاجیاکانی دەوڵەت دەکات،لە هەندێ لەو بابەتانەدا ڕای تایبەتی خۆمم دەربڕیوە، ئەمەش خاڵێکی زۆر گرنگە، لەو هەوڵەدا هیوادارم توانیبێتم خزمەتێکم بە دەوڵەمەندکردنی بابەتەکە کردبێت.

پێویستە ئاماژە بەوە بکەم کە دەوڵەت کۆکەرەوەی هەموو لایەنەکانی ژیانی مرۆڤە، مێژوو، ئێستا، ڕەوشیئابووری، ڕەوشیڕامیاری، ڕەوشیکۆمەڵایەتی، ڕادەی هۆشیاری ڕامیاری هاوولاتیان، هەمووی لە چوارچێوەی دەوڵەتدا یەك دەگرنەوە.هەروەها پەیوەندی سیستەمە ڕامیارییەکان بەژیانی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتییەوە پەیوەندییەکی زۆر پتەو و توندو تۆڵە، هەرچەندە سیستەمی ڕامیاری لە هەر کۆمەڵگەیەکدا هەڵقوڵاوی ڕەوشی ڕامیاری وئابووری وکۆمەڵایەتی ومێژووی ئەو کۆمەڵگەیەو ڕەنگدانەوەی دیڤاکتۆی ڕەوشی ئەو کۆمەڵگەیە، لە هەمان کاتدا سیستەمی ڕامیاری پەیڕەوکراوو لە دەوڵەتدا کار دەکاتە سەر بوارە جیاجیاکانی ژیانی کۆمەڵگەو داینەمۆی ژیان و ڕەوشی ئابووری و ڕامیاریو کۆمەڵایەتی ئەو کۆمەڵگەیەیە.

بە هەر حاڵ وەکو دەبینین ئێمە کاتێ باسی دەوڵەت دەکەین زۆر جار تێکەڵ دەبێ لە گەڵ یەکێ لە ڕایەڵەکانی دەوڵەتدا، کە ئەو ڕایەڵەش دەسەڵاتە، جیاکردنەوەی ئەو دوو بابەتەش لە یەکتر هەروەها کارێکی ئاسان نییە.ئەوەی ڕاستی بێ سەرەڕای گرنگی نووسین و تۆژینەوە سەبارەت بە دەوڵەت و سیستەمە ڕامیارییەکان لە گەڵ ئەوەشدا نەك هەر لە زمانی کوردیدا بەڵکو لە زمانیعەرەبیشدا نووسین لە سەر ئەم بابەتە کەمەو بایەخی ئەوتۆی پێ نەدراوە کە شایستەی بابەتەکە بێت.

لە بەر ئەو هۆیانە بڕیارم دا خەونەکەم بکەم بە دیڤاکتۆ، هەرچەندە لە سەرەتادا دوو دڵ و ڕاڕا بووم، بەڵام دەستم کرد بە گەڕان بە دووای سەرچاوەکان و خوێندنەوەی هەر بابەتێ پەیوەندیەکی نزیك یان دووری هەبێ بە دەوڵەت و سیستەمە ڕامیارییەکانەوە، تا توانیم ئەو ژمارەیە لە سەرچاوە کۆبکەمەوە کە بە گوێرەی پێویست بێت بۆ نووسینی بابەتەکە .

ئەمەو نووسینی بابەتەکەم کردووە بە دوو بەرگەوە لە بەرگی یەکەمدا باسی تیۆری دەوڵەت دەکەم وە لەبەرگی دووەمدا باسی سیستەمە ڕامیارییەکان دەکەم.

لە کۆتاییشدا هیوادارم بتوانم لە ڕێگای ئەم کتێبەوە خزمەتێك بە خوێنەران و کتێبخانەی کوردی بکەم و زیاتر دەوڵەمەندی بکەم.

کفری

٢٠٠١/٣/١٥

بەرگی یەکەم

تیۆری دەوڵەت

پێشەکی بەرگی یەکەم:

وەك دەبینین ئەم گۆ زەمینەی کە هەموو میللەتانی جیهان لە سەری نیشتەجێ بوون، لە ڕاستیدا لە ڕووی جیوپۆلیتیکییەوە دابەش بووە بۆ چەند هەرێمێك کە پێیان دەوترێ دەوڵەت.

هەر یەکێ لەو دەوڵەتانە سنووری دیاری کراوی خۆی هەیە ودەسەڵات و دەزگاو دامەزراوی تایبەتی خۆی هەیە.واتا دەوڵەت ئەو یەکەیەیە کەکۆمەڵگەی مرۆڤایەتی لە ڕووی ڕامیارییەوە لە یەك جیاکردووەتەوەو هەر کۆمەڵگەیەکی کردووەتە خاوەن قەوارەیێکی ڕامیاری جیاواز و سەربەخۆ لە کۆمەڵگەکانی دیکە. بە هەر حاڵ کاتێ باسی دەوڵەت دەکەین،دەبێ ئەوە بزانین کە دیاردەی دەوڵەت لە کوت وپڕێکدا نەهاتووەتە کایەوە،بەڵکو ئەنجامی پێشکەوتنی مرۆڤ و کۆمەڵگەی مرۆڤایەتییە، کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی بە چەند قۆناغێکدا ڕۆیشتووەو لە پێشکەوتنێکی بەردەوامدا بووە، کە ـەخێزان وتیرە وخێڵە سەرەتاییەکانەوە دەست پێ دەکات و تێکەڵ بوون و لە یەك دانی کۆمەڵگە مرۆڤایەتییە سەرەتاییەکان چ لە ژێر گاریگەری ئایین و بیری ئایدیالیزم دا بێت چ بە هۆی جەنگ و توندو تێژی و زەبروو زەنگەوە بێت ، چ بە هۆی ڕەوشی ئابووریو دابین کردنی بژێوییەوە بێت ،ئەمانە هەمووی هەریەکەو کاریگەری خۆیان هەبووەو سەرچاوەی قۆناغەکانی دروست بوونی دەوڵەتن .ئەوەی لە سەرەوە باسمان کرد پەیوەندی بە بنەچەکردنی یان با بڵێین بە بنەوانەکردنی چۆنێتی دروست بوونی دەوڵەتەوە هەبوو.

بەلاّم لە هەر کاتێکدا لە بارە دەوڵەتێکی نوێ بێتە کایەوە ،بەپەیدا بوونی ڕایەڵەکانی دەوڵەت، کە لە گەل و هەرێم و دەسەلاّت پێك دێن. لێرەدا دەتوانم بڵێم دەوڵەت بە چەند شێوەیەك دێتە کایەوە؛ هاتنەکایەوەی دەوڵەت یەك شێوە لە خۆ ناگرێ .

ئەمەو لە بەر ئەوەی دەوڵەتەکان بارودۆخیان وەکو یەك نییەوجیاوازی لە نێوانیاندا هەیە لە ڕووی ڕووبەری زەمینەی دەوڵەت و لە ڕووی ژمارەی دانیشتوان و جیاوازی پێك هاتەی دانیشتوانی دەوڵەت لە ڕووی ئایینیو نەتەوەیی و کەلتورییەوە ،ئەمانە هەموویان وایان کردووە دەوڵەت یەك شێوە لە خۆ نەگرێ ، بەڵکو چەند شێوەیەك لە دەوڵەت هەن ،دەوڵەتی سادە ، دەوڵەتی فیدراڵی ، دەوڵەتی خاوەن سەروەری تەواو، دەوڵەتی خاوەن نیمچە سەروەری .

هەر وەها کاتێ باسی دەوڵەت دەکەین ، بابەتی پێبەند بوونی دەوڵەت بە یاساوە دێنە کایەوە :

- ئایا دەوڵەت پێبەند دەبێ بە یاساوە؟.
- بۆچی دەوڵەت پێبەند دەبێ بە یاساوەو ئەنجامی ئەو پێبەندییە چیە؟.

بە هەرحاڵ لەم بەرگەدا باسی تیۆری دەوڵەت دەکەم و بە باشم زانیوە ئەم بەرگە بکەم بە سێ بەشەوە: -

لە بەشی یەکەمدا باسی کورتەیەکی مێژوویی دەربارەی دەوڵەت ،پێناسەکردنی دەوڵەت ، دیاری کردنی ڕایەڵەکانی دەوڵەت ، شێوەکانی هاتنە کایەوەی دەوڵەت و شی کردنەوەی بنەوانە، بنەچەکردنی بناغەی دروست بوونی دەوڵەت دەکەم.

لە بەشی دووەمدا باسی جۆرەکانی دەوڵەت دەکەم.

لە بەشی سێیەمدا باسی پێبەندی دەوڵەت بە یاساوە دەکەم.

بەشی یەکەم

باسی یەکەم: کورتەیەکی مێژوویی دەربارەی دەوڵەت.
باسی دووەم: پێناسەکردنی دەوڵەت و ڕایەڵەکانی.
باسی سێیەم: شێوەکانی هاتنە کایەوەی دەوڵەت.
باسی چوارەم: بنوانە(بنەچە) کردنی دروست بوونی دەوڵەت و دەسەڵاتی ڕامیاری.

باسی یەکەم:
کورتەیەکی مێژوویی دەربارەی دەوڵەت:

مرۆڤ بە سروشت ناتوانێ بە تەنها بژێ ، ناتوانێ بە تەنها کار بکات ، بژێوی خۆی دابین بکات ، زیاد بکات و بەرانگیری ئەو مەترسییانە ببێتەوە کە ڕووی تێ دەکەن ، چ سەرچاوەکانی ئەو مەترسییانە لە سروشتەوە هەڵقوڵابن ، یان لە هاوڕەگەزی خودی مرۆڤ خۆیەوە. بۆیە پێویست دەکات مرۆڤ تێکەڵ بێت و لە ناو گرووپ و کۆمەڵدا جێگای خۆی بگرێت ، بۆ ئەوەی لە گەڵ تاکەکانی دیکەی کۆمەڵدا شان بەشانی یەکتر هەر یەکەو ئەرکێ بخاتە ئەستۆی خۆی یان ئەرکێ بخرێتە ئەستۆی بۆ خزمەت کردنی بەرژەوەندییە گشتییەکانی گرووپ لە هەمان کاتدا هەر تاکێك مافی خۆی هەیە بەرامبەر گرووپەکەی ، لە سەر ئەم بناغەیە گرووپ و کۆمەڵگە سەرەتاییەکان دروست بوون و دامەزراوون ، ئەو کۆمەڵگە سەرەتاییانە زۆر جار لە سەر بناغەی خوێن دادەمەزران (واتا هەموویان خزمی دوور و نزیکی یەك بوون).گەلێ لە لێکۆڵەرەوەکان وای دەبینن کە کۆمەڵگە مرۆڤایەتیە سەرەتاییەکان کۆمەڵی ڕامیاری تەواو بوون لە ڕیشاڵ و ڕایەڵەکاندا (العناصر والارکان) و دەسەلات لەو کۆمەڵگەیانە لە سەر بناغەی خوێن دامەزرابوو ، دەسەلات بەسەرەکان ملکەچی دەسەلاتداران دەبوون وئەمەیان بە جێبەجێ کردنی فەرمانی خودا دەزانی ، ئەم کۆمەڵگە ڕامیارییانە بە پێی داب و نەریت بە ڕێوە دەچوون. ئەمەو بیرو بۆچوونی جیاواز هەیە لە سەر کۆمەڵگەمرۆڤایەتییە سەرەتاییەکان وەکو (خێزان، خێڵ، هۆز) سەبارەت بە ئەوەی:

ـ ئایا ئەو کۆمەڵگەیانە دەوڵەت بوون یان نا؟

بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە هەندێ بۆچوون هەیە دەیانخەینەڕوو لەوانە:

ـ ئەو کۆمەڵگە مرۆڤایەتییانە کە کۆچەر بوون ، یان لە چوارچێوەی سیستەمی خێزانی یان خێڵەکیدا بە ڕێوە دەچوون ناتوانرێ ناوی دەوڵەتیان لێ

بنرێ. لە بەر ئەوەی پەیوەندی نێوانیان پەیوەندییەكی بایۆلۆجی بووە زیاتر لەوەی پەیوەندیەك بێت لە سەر بناغەی بەرژەوەندییە هاوبەشەكان دامەزرابێت.

ـ دەوڵەت كاتێ هاتە كایەوە كە دەسەڵات خاوەنێكی دەست كردی بۆ پەیدا بوو كە خودی دەوڵەتە ، لە جیاتی ئەو دەسەڵاتدارانەی كە دەسەڵات باخوەبەرییەك (امتیاز) بوو لە باخوەبەرییەكانیان و مان و نەمانی دەسەڵات بەو دەسەڵاتدارانەوە بەند بوو.بە پێ‌ی ئەم بۆچوونانە كۆمەڵگە مرۆڤایەتییە سەرەتاییەكان دەوڵەت نەبوون ، لە بەر ئەوەی دەسەڵات لەو كۆمەڵگایانەدا باخوەبەرییەك بوو لە باخوەبەرییەكانی كەسی دەسەڵاتدار و لە گەڵ ڕۆژدا و بە پێشكەوتنێكی درێژخایەن خاوەنێكی تازەی دەسەڵات هاتە كایەوە، خاوەنێكی بەردەوام و هەمیشەیی كە ئەویش بریتییە لە قەوارەیەكی دەستكرد (معنوي) كە پێی دەڵێن (دەوڵەت).

ـ دەوڵەت نزیك بوونەوەیەكی دەستكردە ، نەك نزیك بوونەوە و تێكەڵبوون لە سەر بناغەی خوێن ، تێكەڵ بوونی ئامانجی كۆمەڵایەتییە و درێژ بووەنەوەی ئەو ئامانجانە بۆ نەوەكانی ئێستا و ئەوسا و داهاتوو ، هەست كردنە بەرانبەر چەمكی بەرژەوەندییە گشتی‌یەكان.

پاش باسكردنی چەند خاڵێكی سەرەكی دەربارەی ئەوەی ئایا ئەو كۆمەڵگە سەرەتاییانەی كە لەخێزان و هۆزو خێڵ پێك هاتبوون دەوڵەت بوون یان نە؟

لێرەدا بۆچوونی هەندێ فەیلەسوفەكان و یاسازانەكان دەخەینە ڕوو دەربارەی ئەو بابەتە.(١)

ـ ئەرستۆ جیاوازی كردووە لە نێوان دەوڵەت لە شارە ڕامیارییەكان و كۆمەڵگە بایۆلۆجییەكان (خێزان ، هۆز ، خێڵ) لە بەر ئەوەی شارە ڕامیارییەكان هەرچەندە جۆرێك بوون لە كۆمەڵگە ڕامیارییە سروشتییەكان، بەڵام لەهەمان كاتدا جیاوازییان هەبوو لەگەڵ خێزان و خێڵ و هۆزدا.

---

(١) بڕوانە :د. طعيمة الجرف ــ نظرية الدولة والاسس العامة للتنظيم السياسي.

یەکەم: شارەڕامیارییەکان تەنها دروست نەبوون بۆ مانەوەی جۆر(حفظ النوع).بەڵکو بۆ بەدیهێنانی ئامانجێکی کۆمەڵایەتی کە زامن کردنی هەبوونێکی باشترە بۆ تاکەکان.

دووەم: شاری ڕامیاری بە پێچەوانەی خێزان ، هۆز ، خێڵ ، دەتوانێ خۆی ئیکتفای خۆی بکات.

ـ دیگیلە فەرەنسا تێکەڵی دەکات لەنێوان دەوڵەت و هەر کۆمەڵگەیەکی مرۆڤایەتی کە حوکم دەکرێ لە لایەن دەسەڵاتێکی ڕامیارییەوە.

دەوڵەت لای دیگی جیاوازی ڕامیارییە لە نێوان تاکەکانی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتیدا ،کە بەشێکیان ڕاڤەی دەسەڵاتی ڕامیاری دەکەن و بەشەکەی تریان دەسەڵات بە سەرن و دەبێ ملکەچی ئەو دەسەڵاتە بن کە حوکمیان دەکات. ئیتر بە چاو پۆشین لەو ئامرازانەی کە دەسەڵات دەیانگرێتە بەر بۆ بەڕێوەبردنی دەسەڵاتەکەی،چ بەکار هێنانی هێز بێت چ بەقەناعەت بێت ، هەروەها بە چاو پۆشین لەوەی کە ئایا ئەو کۆمەڵگە مرۆڤایەتییانە لە سەر بناغەی سیستەمی بایۆلۆجی کۆ ببێتنەوە یان ئامانجێکی کۆمەڵایەتی هاوبەشیان هەبێ؟. هەروەها ئەگەر ئەو کۆمەڵگە سەقامگیر بووبێت لە سەر هەرێمێکی دیاری کراو و یان نا.

بەو شێوەیە دیگی ، خێزان و هۆز و خێڵەکان بە دەوڵەت دەزانێ ، تەنانەت ئەو خێڵانەی کە کۆچەرین و سەقامگیر نیین لە سەر هەرێمێکی دیاری کراوو.

ـ جان ڕیسۆ:

هەروەها بۆچوونی جان ڕیسۆ لە بۆچوونی دیگیەوە نزیکەو دەڵێ:دەوڵەت دیاردەیەکی سروشتی کۆمەڵایەتی نییە. دەوڵەت لە کۆمەڵگە سەرەتاییەکانەوە تا ڕۆژی ئەمڕۆ لە سەر بناغەی جیاوازی ڕامیاری دامەزراوە لە نێوان دەسەڵات بەدەسەکان و دەسەڵات بە سەرەدا.

ـ هۆریۆ (Haurio)

هۆریۆ کۆمەڵگە مرۆڤایەتییە سەرەتاییەکان وەکو خێزان و خێڵ و هۆز بە دەوڵەت نازانێ ، هەروەها ئەو خێڵانەی کە لە سەر هەرێمێکی دیاری کراوو

سەقامگرتوو نیین ، هەروەها دەڵێ ، ناتوانین باسی دەوڵەت بکەین تەنها لە قۆناغێکی پێشکەوتوودا نەبێت لەقۆناغەکانی پێشکەوتنی مرۆڤایەتی.

دەوڵەت؛ هەر کۆمەڵگەیەکی ڕامیاری نییە کە لە سەر دەسەڵاتداریێتی بنیاد نرابێ. هەروەها دەوڵەت کاتێ دێتە کایەوە کە مرۆڤ لە ژیانی کۆمەڵگە سەرەتاییەکان دەرباز بووبێت ، پەیوەندییەکانی لە سەر بنەمای نزیک بوونەوەی دەستکرد (معنوی) بێت لە یەکتری و ئامانج و بەرژەوەندییە هاوبەشەکان کۆیان بکاتەوە و هەموو نەوەکانی ئێستاو ئەوسا و داهاتوو پێکەوە گرێبدا و بیبەستێ بە یەکەوە ، ئەو کاتە هەستی کۆمەڵگە بەرانبەر بەرژەوەندی دەستکرد (معنوی) جێگای پەیوەندی لە سەر بناغەی خوێن لە نێوان تاکەکانی کۆمەڵدا دەگرێتەوە ، مرۆڤ لە قۆناغی داب و نەریتەوە دەگاتە قۆناغی یاسای نووسراو ، ئەو کاتە دەوڵت دێتە کایەوە وهەموو بەرژەوەندییە گشتییەکان پێکەوە کۆدەکاتەوە و دەبێتە پردێك لەنێوان هەموو نەوەکانی ئێستاو ئەوساو داهاتوودا ، دەبێتە بناغەی دەسەڵاتی ڕامیاری ویاسایی و خاڵی وەرچەرخان بەرەو ڕزگارکردنی مرۆڤ لە مرۆڤ کە یەکێ لە دیاردەکانی دەسەڵاتداریێتی سەرەتاییە.

- بیردۆ -

بیردۆ دەڵێ : دەوڵەت ، کۆمەڵگەی ڕامیاری نییە،بەڵکو قۆناغێکی نوێ یە لە قۆناغەکانی پێشکەوتنی دەسەلاتی ڕامیاری و کۆمەڵگەی ڕامیاری .

دەسەلاتی ڕامیاری لە گۆمەڵگە سەرەتاییەکاندا مافێك بوو لە مافەکانی دەسەلات بە دەست یان باخوەبەرییەك بوو لە باخوەبەرییەکانی (امتیاز) ،دەسەلاتی ڕامیاری پەیوەست بوو بەکەسی دەسەلاتدارەوە، بە مانەوەی ئەماو بە نەمانی نەدەما .

دەسەلاتی ڕامیاری هەردەم بابەتی ململانێی نێوان هێزەکان بووە، ئەو هێزەی لە هەمووی بە هێزترو بە تواناتر بووایەو لە شەڕدا سەرکەوتبایە ، ئەوە خاوەن دەسەلات و کۆمەلگەی ڕامیاری دەبوو. هیچ بەربەستێکیش نەبوو جەورو ئەستەمی سەرکردەی سەرکەوتوو ڕابگرێ .

بەڵام کـاتێ ئاسـتی هۆشـیاری مـرۆڤ پێشـکەوت ، لــە توانــای ئــەو دەســەڵاتە ڕامیارییانەدا نەما بەردەوام بن .مرۆڤ دەستی کرد بە گەڕان بـە دوای شـێوەیەکی تـازە لە ڕێکخستنی ڕامیـاری، کەدەسـەڵات بـەردەوام بێـت هەرچـەندە دەسـەڵاتداران بگۆڕێـن، بۆئـەوەی بـەڕێوەبردنی بەرژەوەندییـە هاوبەشـەکان بـەردەوام بێـت و لـە دەسـتێکەوە بگوێزرێتـەوە بـۆ دەسـتێکی تـر بـە ڕێگایـەکی هێمنانـە و لـە سـەرخۆ بـە جۆرێـك بڕیارەکـانی دەسـەڵات گونجـاوبن لـە گـەڵ پێویسـتییەکانی دەسـەڵات بـە سـەرەکان و ئامانجەکانیان.

ئەم پێشکەوتنانەش جیاکاری دروست دەکـات لـە نێوان دەسـەڵاتی ڕامیـاری وکەسـی دەسـەڵاتدار ، بـە شـێوەیەك کـە دەسـەڵاتی ڕامیـاری مـافێك نـەبێ لـە مافـەکانیان ، یـان باخوەبەرییـەك نــەبێ لـە باخوەبەرییــەکانیان. ئەمــەش وای کـرد خـاوەنێکی تـازەی هەمیشەیی و بەردەوامی دەسەڵات بێتە کایەوە ، ئەو خاوەنەش قەوارەیەکی دەستکردی کۆمەڵگەیە کە لە ڕووی یاساییـیەوە پێی دەڵێن دەوڵەت.

بیردۆ دەڵێ : ئەم پێشکەوتنە نە لە کوت وپڕێکدا و نە لە مێژوویەکی دیاری کراودا ڕووی داوە ، هـەروەها لـە دایـك بـووی ئـارەزوی مـرۆڤ نییـە ، بـەڵکو بـە هـۆی هـەندێ کارتێکـەری مێـژووی و کۆمەڵایـەتی جۆراوجۆرەوە هاتووەتــە کایــەوە. دەوڵــەت تەنــها لەڕایەڵـەکانی(هـەرێم ، گـەل ،دەسـەڵات). پێـك نایـەت، بـەڵکو بـۆ هـەبوونی دەوڵـەت ، جگە لەو ڕایەڵانەش پێویست دەکات ڕێکخستنی

ڕامیــاری بــە جۆرێــك بێــت جیــاوازی بکــات لــە نێــوان دیــاردەی دەســـەڵات و دەسـەڵاتدارەکان بـە شـێوەیەك دەسـەڵاتدارەکان بابـەت و بناغـەی دەسـەڵات نـەبن و لـە جێگای ئەوە بابەت و بناغەی دەسـەڵات ، دەبـێ قەوارەیـەکی دەسـتکردی تـازە بێـت کـە جیـا بێــت لــە هـــەردوو دەســـەڵاتدارەکان و دەسەڵاتبەســـەرەکان ، ئـــەو قـــەوارە دەستکردەش دەوڵەتە.

ئەمەو بۆ هەڵسەنگاندنی ئەو بۆچوونانە دەڵێم:ـ

ئێمە لە گەڵ بۆچوونەکانی دیگەدا نیین ، لە بەر ئـەوەی نـاتوانرێ خـێزان وهـۆز و خێـڵ بـە دەوڵـەت دابـنرێ ، جیـاوازی نێـوان کۆمەڵگـەو دابەشـبوونیان بـۆ دەسـەڵات

بەسەران و دەسـەڵات بەدەسـتان ، نابێتـە پێوەرێـك بـۆ هـەبوونی دەوڵـەت ، ئـەو شـتانەی سـەرەوە بـە شـێوەیەکی خورسـکێ هاتوونەتـە کایـەوە. وەکـو هـەر دیاردەیـەکی سرووشـتی دیکـە. ئـەوەی دیگـی باسـی لێـوە دەکـات بەتایبـەت دابەشبوونی کۆمەڵگە بۆ دەسەڵات بە دەستان و دەسەڵات بـە سـەران ، ئـەو دیاردەیە نەك لە کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی بەڵکو تەنات لە نێو کۆمـەڵ و پۆلـەکانی تردا هەیە جگە لە کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی .

بەڵام بۆچوونەکانی هۆریۆ زۆربەی بە بۆچوونی ئێمە لە ڕاستییەوە نزیکـن ،بـەڵام ئێمە لەگەڵ ئەو بۆچوونـەدا نیین کەدەڵێ ،دەوڵەت کاتێ دێتە کایەوە لـە قۆنـاغی پـەیڕەوکردنی داب و نەریتـەوە بگوێزێتـەوە بـۆ قۆنـاغی پـەیڕەوکردنی یاسـای نووسـراو،بـەپێی ئـەو بۆچوونـە بێ، دەبێ بـەریتاتیا بـە دەوڵـەت نـەژمێردرێ لەبـەر ئـەوەی ئـەو وڵاتـە پشت بەپێشینە دادوەرییـەکان (السوابق القضائیـة) دەبەسـتێ و یاسای نوسراوی نییە .

هەروەها لەگەڵ ئەو بۆچوونەشدا نیین کەدەڵێ،دەبێ دەسەڵات لەدەسـتێکەوە بگۆێزرێتەوە بۆ دەستێکی تر بە شێوەی ئاشـتەوای ولـە سـەرخۆ،لەوەیـە هـەندێ جار لە دەوڵەتدا دەسەڵات لـە دەستێکەوە بگوێزرێتـەوە بـۆ دەسـتێکی تـر بـە کودەتا،یان بە بەکارهێنانی توندوتیژی. ئەوەش ئەوە ناگەیەنێ کە دەوڵـەت لـەو حاڵەتانەدا نەبێ.

بەڵام لەمـەڕ بۆچوونـەکانی بـیردۆوە دەڵێـین:ـــ ئەگـەر جیاکردنەوەیدەسـەڵاتی ڕامیاری و کەسی دەسەڵاتدار مەرج بێـت بۆهـەبوونی دەوڵـەت ،ئـەوە لـە ڕاسـتیدا وهـەر وەکو لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا وەکو دیڤـاکتۆ وایـە ، دەوڵـەتی ئـەمڕۆ جیاکـاری کـردووە لـە نێوان دەسـەڵاتی ڕامیـاری و کەسـی دەسـەڵاتداردا؛ هـەبوونی دەوڵـەت پـەیوەندی بـە گۆڕانـی دەسـەڵاتدارانەوە نییـە. بـەڵام دەوڵەتـە سـەرەتاییەکان تـا چـەند قۆنـاغێکیش جیاوازییان نـەدەزانی لـە نێـوان دەسـەڵاتی ڕامیـاری وکەسـی دەسـەڵاتداردا،زۆر جار بـە نـەمانی کەسـی دەسـەڵاتدار دەوڵـەت لـە نـاو دەچـوو لـە هـەمان کـاتدا ئـەو قـەوارە ڕامیارییانە دەوڵەت وهەموو ڕایەڵەکانی دەوڵەتیان تێدابوو .

ئەمەو لە مێژەوە مروف سیتەمی دەوڵەتی[1] ناسیوە لە چوارچێوەی شارە ڕامیارییەکاندا (المدن السياسية) .

بۆنموونە(سۆمەر) زەوییەکی تازەبوو لەو لم و لیتاوە پێك هاتبوو کە هەردوو ڕووباری دجلەو فورات لە گەڵ خۆیاندا بۆ باشوور هێنابوویان، زەوییەکە تا ئەو ڕادەیە بە پیت بوو هەندێ سەرچاوەی مێژوویی دەڵێن. بەروبوومی دانەوێڵە بەتایبەت جۆ گەیشتووەتە یەك بە هەشتا و شەش، بۆیە بەپیتی ئەو زەوییە وای لە سۆمەریە ئارییەکان کرد کە خەڵکی شاخ و داخ بوونە لەوێ نیشتەجێ بن و چەند شارێك دروست بکەن. هەر شارێ لەو شارانە دەوری بە دیوار (سور) گیرابوو ، پاشایەکی هەبوو(ملك) کە لە هەمان کاتدا کاروباری ئایینی بە دەستەوە بوو ، هەر خۆی نێوانکار (وسيط)بوو لە نێوان خوداوەندی شارەکەو خەلکەکەی ، لەڕاستیدا هەریەك لەم شارانە یەکەیەکی ڕامیاری تەواوبوو ،سیستەم ودەسەڵاتی تێدا بوو ، بۆیە پێی دەڵێن دەوڵەتی شارە ڕامیارییەکان (دولة المدن السياسية). دەوڵەتی شارە ڕامیارییەکان لە کاتی ئیمپراتۆرییەتەکانی کلدانی و بابلی و کاشی و میدیەکان نەما، هەروەها ڕۆماو ئسپرتەو شارەکانی دڵتای میسریو شارەکانیهیند و چینی کۆن، دیاردەی شارە ڕامیارییەکانیان بە خۆیانەوە بینیوە .

ئەمەو لە قۆناغێکی پاشتڕداو لەکۆتایی سەدەی پێنجەم، ساڵی(٤٧٦)ی زایینی[1] لە ژێر هێرش و گوشاری مەغۆلیەکان ، ئیمپراتۆریەتیڕۆمانی ڕووخا،بەڵام لە سەدەی هەشتەم، ساڵی (٨٠٠)ی زایینی ، شارڵمان سەرلە نوێ دروستی کردەوە بە ناوی ئیمپراتۆریەتی پیرۆزەوە ، بەڵام دیسانەوە ڕووخا ،لەسەرەتاکانی سەدەی دەیەم ساڵی (٩١١)ی زایینی، سیستەمی دەرەبەگایەتی دیسان گەڕایەوە، هەروەك و لەچەرخەکانی کۆندا هەبوو. دیسانەوە دەسەڵات لەگەڵ کەسی حوکومڕاندا تێکەڵ بووەوە ، دەرەبەگ

---

[1] بروانە: د. طلعت الشيباني ـ دساتير الحكم في العراق القديم ـ مجلة القضاء ـ العدد (١) السنة الخامسة عشر ـ شباط(١٩٥٧) ص٢١

(١) بروانە: د. طعيمة الجرف ـ النظريات و النظم السياسية و سيادة القانون الدستوري ص٤٢–٤٣.

خاوەن دەسەڵاتی ڕامیاری بوو،لە بەر ئەوەی‌خۆی خاوەن زەوی و زار بوو ،خۆی خاوەن هەرێمێکی دیاری کراو بوو لە چوارچێوەی هەرێمەکەی خۆیدا دەسەڵاتی ڕامیاری هەبوو، پاڵپشتی لە تاکەکان دەکرد بەرانبەر ئەوەش دەبووایە تاکەکان ملکەچی بوونایە و سەرنەوایان بۆ بکردبایە. مرۆڤایەتی بۆ خۆ ڕزگار کردن لە نایەتیەکانی سیستەمی فیودالی ـ دەرەبەگایەتی و بۆ پاراستنی ئاسایشی مرۆڤ و ڕزگارکردنی لە پاشکۆیەتی بۆ زەوی و ملکەچی بۆ مرۆڤ، هەڵسا بە کۆکردنەوەی هەرێمە فیوداڵەکان لە چوارچێوەی دەوڵەتدا ، تا بتوانێ ئەو ئامانجانەی سەرەوە بە دی بێنێت بەوەش چەرخی ژیانەوە(عصر النهضة) هاتە کایەوە و دەوڵەتی نوێ پەیدا بوو. بە هەر حاڵ لە کۆتاییدا دەڵێین: جیاوازی نێوان دەوڵەتی ئێستا ودەوڵەتی جاران ئەوەیە، کە دەوڵەتی جاران لە سەر کەسی دەسەڵاتدار وەستا بوو، دەسەڵات بەشێ بوو لە ماف و باخوەبەرییەکانی(امتیازات) ئەو. بەڵام دەوڵەتی ئێستا ڕێکخراوێکی یاساییە (منظمة قانونیة).

باسی دووەم :
پێناسە کردنی دەوڵەت و ڕایەڵەکانی :

ئەم باسەمان دەکەین بە دوو بەستەوە ، لە بەستی یەکەمدا باسی پیناسە کردنی دەوڵەت دەکەین و لە بەستی دووەمدا باسی ڕایەڵەکانی دەوڵەت دەکەین .

بەستی یەکەم
ـ پێناسە کردنی دەوڵەت ـ

دەربارەی دەوڵەت و پێناسە کردنی چەند بیر و بۆچوونێکی جیاواز هەن لەوانە[١] :ـ
یاسازانە فەرەنسایییەکان پێناسەی دەوڵەتیان کردووە لەوانە :ـ

ـ یاسازان ئاسمان(Esmein) پێناسەی دەوڵەت دەکات و دەڵێ : ((دیاری کردنی یاساییە بۆ نەتەوەیەك لە نەتەوەکان)).

ـ مالبێرج (Malberg) :پێناسەی دەوڵەت دەکات و دەڵێ : ((کۆمەڵێ لە تاکە سەقامگرتووەکانی سەر هەرێمێکی دیاری کراو ، خاوەن ڕێکخستنێکی وان ، کە کۆمەڵ بەرانبەر تاکەکان خاوەن دەسەڵاتێکی نەفساوەو ئەمر پێ کەر بێ)).

ـ یاسازانی فەرەنسایی بۆنارد (Bonnard) دەڵێ: ((دەوڵەت یەکەیەکی یاسایی هەمیشەیییە ، دەزگایەکی کۆمەڵایەتی خاوەن دەسەڵاتە لە بەرانبەر نەتەوەیەکی سەقامگرتوو لە سەر هەرێمێك، ئەو دەزگایەش دەسەڵات بەڕێوە دەبا بە ئەو ئامرازانەی کە لە سەر ئارەزووی خۆی وەستاون و لە ڕیگای ئەو هێزە ماددەیەوە کە خۆی مۆنۆپۆلی کردووە.))

---

(٢) بڕوانە : د. سعد عصفور ـ القانون الدستوري ـ الطبعة الاولى (١٩٥٤) ص٢٢٢-٢٢٥.

ـ دیگی (Duguit) دەڵێ: ((دەوڵەت جیاکارییە لەنیوان دەسەڵاتداران و دەسەڵات بەسەران ، ئیتر ئەو جیاکاریە لە قۆناغە سەرەتایییەکاندا بێت ، یان لە قۆناغە ئاڵۆز و پێشکەوتووەکاندا بێت)).

ـ بۆردۆ(Burdeau) پێناسەی دەوڵەت دەکات و دەڵێ: ((دەوڵەت شێوەیەکە لە شێوەکانی دەسەڵاتی ڕامیاری)).

هەروەها هەندێ لە یاسازانەکانی ئەڵمان دەربارەی پێناسە کردنی دەوڵەت بیروبۆچوونی خۆیان خستووەتە ڕوو لەوانە :ـ

ـ بلَنتشی(Bluntschli) دەڵێ:((دەوڵەت دیاری کردنی نەتەوەیی و ڕامیاریی و باری ڕێکخستنی کۆمەڵگەیەکی دیاری کراوە)).

ـ جیلینك(Jellinek) دەڵێ: ((دەوڵەت کۆمەڵێکی خاوەن ئیرادەیە، کە پێبەند نابێ تەنها بە خودی خۆیەوە نەبێ ، خاوەن سیستەمێکی تایبەتە بەخۆیەوە، کە زەمینەی بۆ خۆش دەکات ژیانێکی کامڵ و سەر بەخۆ بژێ)).

ـ لاباند (Laband)دەڵێ: ((دەوڵەت کۆمەڵێکە دەتوانێ ڕاڤەی مافی سەروەری بکات بەرانبەر تاکەکان، کە ئەندامن تێیدا)).

هەروەها یاسازانە ئەنگلۆسەکسۆنییەکان دەوڵەتیان پێناسە کردووە لەوانە:

ـ سالمۆند(Salmond) دەڵێ: ((کۆمەڵێ لەتاکەکان سەقامگرتوون لەسەر هەرێمێکی دیاری کراوو بۆ دابین کردنی ئاشتی و ڕاستیخوازی لە ڕێگای هێزەوە)).

ـ هۆلاند (Holland) دەڵێ: ((کۆمەڵێ لە تاکەکان دانیشتووی هەرێمێکی دیاریکراوون ، ملکەچی دەسەڵاتی زۆرینە یان تیۆژێك لە خۆیان دەبن)).

ـ (Willoughby) دەڵێ: ((دەوڵەت لە کاتێکدا دەبێ ، دەسەڵاتێك هەبێ حوکمی نەریتی کۆمەڵایەتی تاکەکان و دەزگاکان بکات لە ناو کۆمەڵێ خەڵکدا ، لە کاتێکدا ئەو دەسەڵاتە ملکەچی ڕێکخستنێکی هاوشێوەی خۆی نەبێ)).

ـ ولسۆن (Woordo Wilson) دەڵێ: ((دەوڵەت ، گەلێکە ملکەچی یاسا دەبێ لە سەر هەرێمێکی دیاری کراوو)).

بە هەر حاڵ بۆ پێناسەکردنی دەوڵەت ، دەبێ زەوییەك هەبێ کە پێی دەڵێن هەرێم بۆ ئەوەی کۆمەڵە مرۆڤێك لە سەری نیشتەجێ بن بە شێوەیەکی هەمیشەیی و سەقامگرتوو ، ئەو کۆمەڵە مرۆڤەش پێویستییان بە دەسەڵاتێك وسیستەمێك هەیە بۆ ئەوەی کار و بارەکانیان بەڕێوە بەرێ و ڕێکیان بخات. بە یەك گرتنی ئەم سێ شتە قەوارەیەك دروست دەبێ ، پێی دەڵێن دەوڵەت. بەو پێیە دەتوانین دەوڵەت پێناسە بکەین و بڵێین: کۆمەڵێ لە تاکەکان نیشتەجێی هەرێمێکی دیاری کراوو دەبن بە شێوەیەکی هەمیشەیی و کۆنترۆڵ دەکرێن لە لایەن دەزگایەکی حوکمڕانی خاوەن سەروەریەوە. یان دەتوانین دەوڵەت پێناسە بکەین بە هەمان واتا و بڵێین: کۆمەڵێ مرۆڤ لە سەر هەرێمێکی دیاری کراوو دەژێن لەسایەی دەسەڵاتێکی ڕامیاریحوکمڕاندا.

بەستی دووەم:

ڕایەڵەکانی دەوڵەت:

بەشی کردنەوەی پێناسەی دەوڵەت بۆمان دەردەکەوێ کە دەوڵەت لە سێ ڕایەڵی سەرەکی پێك دێت:{ گەل ، هەرێم ، دەسەڵات}، هەندێ لە یاسا زانەکان دانپێدانانیش بە ڕایەڵی چوارەم دادەنێن ، بۆیە ئێمە باسی هەموو ڕایەڵەکان دەکەین بە دانپێدانانیشەوە و ئەو بیرو بۆچوونە جیاوازانەش کە هەن دەربارەی دانپێدانان دەیانخەینە ڕوو:

یەکەم:ـ

گەل : گەل لە کۆمەڵێك تاك پێك دێ ، ئەو کۆمەڵە، هەموو توێژەکان لە خۆ دەگرێ ، کوڕ، کچ ، ژن ، پیاو، منداڵ ، گەورە، نێرینە، مێینە. لێرەدا ژمارەیەکی دیاری کراو نییە دانرابێت وەکو کەمترین ڕێژە بۆ ئەوەی کۆمەڵێ لە تاکەکان بتوانن دەوڵەتێ پێك بێنن ، هەندێ دەوڵەت هەیە وەکو چین و هند ژمارەی دانیشتوانی ملیارێك دەبێ و بگرە تۆزێ زیاتریش ، زۆر دەوڵەتیش هەیە ژمارەی دانیشتوانی لە نێو ملیۆن

کەمترە.ئەو کۆمەڵەی کە گەل پێك دێنێ پێی دەوترێ (گەلی دەوڵەت) ، ئەو تاکانەی کە کۆمەڵیان لێ پێك دێ پێیان دەوترێ ڕەعیەی دەوڵەت ، پەیوەندی نێوان تاکەکانی کۆمەڵ و دەوڵەت لەوەدایە ، دەبێ تاکەکانی کۆمەڵ لایەنگرییان(ولاء) بۆ دەوڵەت هەبێ ، ملکەچی یاساکانی دەوڵەت بن بەرانبەر دابین کردنی ئاسایش و تەناهیی بۆ گیان و ماڵیان لە لایەن دەوڵەتەوە؛ واتا خۆگرتنێکی (التزام) دوو لایەنە هەیە لە لایەن هەردوو لاوە؛ تاکەکانی کۆمەڵ ودەوڵەت. ئەوەی لە سەرەوە باسمان کرد لە ڕاستیدا بیرۆکەی پێناسە (جنسیە)دەگەیەنێ ، هەروەها پاراستن و دابین کردنی تەناهیی بۆ گیان و ماڵی تاکەکانی کۆمەڵ لە لایەن دەوڵەتەوە.ئەمەو دەربارەی پێناسە هەندێ لە لێکۆڵەرەوەکان دەیبەستنەوە بە شۆڕشی فەرەنسایییەوە ، کاتێ هاتە کایەوە بیرۆکەی دەوڵەت پێگەیشت و سەقامگیر بوو لە ئەم وێنەیەی ئێستادا ، کە پێداویستیەکان وای کرد کە گەل دیاری بکرێ بە پێوەرێکی یاسایی ، ئەو پێوەرە یاساییەش وەکو باسمان کرد پێناسەیە(جنسیە)، کە پەیوەندییەکی یاساییە لە نێوان تاك و دەوڵەتدا. پێناسە لە سەر یەکێ لەم دوو بناغەیە دەوڵەت دەیبەخشێ بە تاکەکان : خوێن ، هەرێم یان هەردوو پێکەوە (خوێن + هەرێم).

لە بەر تێکەڵ نەبوونی شتەکان بە پێویستی دەزانم هەندێ جیاوازی هەیە لە نێوان گەل و نەتەوەدا بیخەمە ڕوو:

پەیوەندی نێوان دەوڵەت و نەتەوە پەیوەندییەکی توند و تۆڵە بەتایبەت لە ناوڕاستی سەدەی نۆزدەهەمەوە، کە زۆربەی دەوڵەتەکان لەسەر بناغەی نەتەوە پێکەوە نراوون ، زانای ئیتاڵی مانشینی (١٨٥١)ز وای بە باش دەزانی کە دەبێ دەوڵەت لەسەر بناغەی نەتەوە پێکەوە بنرێ ، بەڵام هەندێ ڕەخنەیان لەم بۆچوونە گرتووە و دەڵێن: پەیڕەو کردنی بە شێوەیەکی ڕەها دەبێتە هۆی هەڵوەشاندنەوەی گەلێ دەوڵەت ، لەکاتێکدا ئەو دەوڵەتانە لە ئەوپەڕی یەکگرتوویی وئاسایش و ئارامیدا دەژێن ، لەهەمان کاتدا دروست بوونی هەندێ دەوڵەتی زۆر بە هێز کە دەشێ ببنە مەترسی لەسەر ئاشتی وئاسایشی نێودەوڵەتی . ئەمە و لەهەمان کاتدا پەیوەندی نێوان تاکەکانی یەك نەتەوە پەیوەندییەکی سروشتی گیانییە ، کە دەگەڕێتەوە بۆ یەکێتی ڕگەز ،

ئـایین ، زمـان ، ئامانجـە هاوبەشـە نەتەوەیـەکان. هـەروەها نـەریت ، بـاو، بیروبـاوەڕ. پەیوەندی نێوان یەك نەتەوە پەیوەندییەکی یاسایی نییـە و هیـچ کاردانەوەیـەکی یاسـایی لیٚ نابێتەوە. بەڵام پەیوەندی نێوان تاکەکانی کۆمەڵ کە گەلێك پێك دێنـن پەیوەندییـەکی یاسایی‌یە و هـەموویان پێناسـەی هـەمان دەوڵـەت هـەڵدەگرن و هـەمان ئـەرك و خۆگرتـن دەکەوێتە ئەستۆیان ، کە یاساکانی دەوڵەت دەیسەپێنێت. دەبیٚ بەرگری لـە ووڵات بکـەن ، خزمەت لە سوپادا بکەن ، یاساکانی دەوڵەت پەیڕەو بکەن ، ملکەچی یاسا بـن ، لـە هـەمان کاتدا دەوڵەت دەبیٚ تەناهیی و ئـارامی و ئاسایش بـۆ گیـان و ماڵیـان دابـین بکات و بۆیـان هەیـە بخزێنـە نـاو ئاسـتە بـەرزەکانی دەوڵەتـەوە و جێگـای خۆیـان بگـرن لـە دام و دەزگـا بـەرزەکانی دەوڵــەتدا و ببنـە فەرمانبـەری گشـتی و وەزیـر و پلـەو پایـە وەربگـرن لـە ڕیزەکانی سوپا و دەزگاکانی بەڕێوەبردن. دەتوانن سوود وەربگرن لە هەموو ئـەو مافانـەی کە یاسا سورشتی و دانراوەکانی دەوڵەت پێیـانی بەخشـیوە، ئـەمڕۆ لەوەیـە نەتـەوە هـەبیٚ بەڵام ئەو نەتەوەیە دەوڵەت نەبیٚ ، دەبیٚ دەوڵەتیش هەبیٚ لە یەك نەتەوە پێـك نـەهاتبیٚ وئەو نەتەوانەش بە یەك زمان قسە نەکـەن ، بـۆ نموونـە سویسـرا لـە چـەند نەتەوەیـەك پێـك هـاتووەو ئـەم زمانانـەی تێدایـە ، ئـەڵمانی ، فەڕەنسی ، ئیتـالی ، هـەروەها لـە هنـد زمانەکانی ئینگلیزی ، هندی و ئەوەردی هەن جگە لە چـەند زمـانێکی تـر ، لـە کەنـەداش دوو زمانی ڕەسمی هەیە ، ئینگلیزی و فەڕەنسی .

هەروەها یاسای نێودەوڵەتی لـە تـێڕوانینێکی مرۆڤانـەوە تەماشـای نەتـەوە دەکـات ، بیٚ ئەوەی کەسایەتییەکی نێو دەوڵەتی بۆ دابنات و مامەڵەی کەسایەتی نێودەوڵەتی لـە گەڵدا بکات.

دووەم : ـ

هـەرێم : یـەکیٚ لـە ڕایەڵـە سـەرەکییەکانی دەوڵـەت کـە هـەبوونی پێویسـتە بـۆ هەبوونی دەوڵەت هەرێمە ، هەرێم زەوییەکە دانیشتوانی دەوڵەت لـە سـەری نیشـتەجیٚ دەبن بە شێوەیەکی هەمیشەیی و سوودی لیٚ وەردەگرن بۆمان و ژیان و بەردەوام بوونـی ژیانیان و پەیداکردنی پێداویستییەکانیان. بۆیـان هەیـە سـوود وەربگـرن لـە چیـا، بـاخ،

دەریا، دەشت، سامان و کانزا سەرزەمین و ژێرزەمینەکان. ئەمەو هەرێمی دەوڵەت لە چوار چێوەی یاسای نێودەوڵەتیدا ئاسمانی هەرێمەکە و زەمینی هەرێمەکە و ئەو ڕوبار و دەریایانەی کە بە هەرێمەکەوە لکاون دەگرێتەوە. ئەمەو نەریتی نێودەوڵەتی لە سەر ئەوە سەقامگیر بووە کە سنووری دەوڵەت تا سێ میل دەریا دەڕوات ، ئەو مەودایەش مەودای گوللە تۆپێك بووە ، کە لەو کاتەدا زیاترین مەودای تۆپ بووە.هەروەها ئەو مەسافەیەیە کە بەچاو دەیبینرێ لە کەش و هەوایەکی

ئاساییدا، بەڵام پاش جەنگی جیهانی یەکەم و دووەم ئەم پێوەرە لەق بوو وهەندێ دەوڵەت وەکو دەوڵەتانی ئەسکەندەناڤ ، پورتگال ، ئیتالیا ، یۆنان، میسر و هەندێ لە وولاتانی ئەمەریکای لاتین ئەو مەودایەیان بە چوار میل تا دوو سەد میل دیاری کردووە. هەرێم مەرج نییە خاکێکی یەك پارچە بێت ، دەبێ هەرێم لە چەند پارچە زەوییەك پێك هاتبێ بێ ئەوەی پێکەوە لکابن ، بۆ نموونە دەوڵەت هەیە لە چەند دوورگەیەك پێك هاتووە*. ئەگەر تەماشای دەوڵەتەکان بکەین دەبینین هەندێکیان لە سەر دەریان و هەندێکی دیکەشیان دابڕاون لە دەریا.هەندێکیان ڕووبەرەکانیان بچووکە بێ ئەوەی ئەوە کار بکاتە سەر کەسایەتی نێودەوڵەتی ئەو دەوڵەتانە. بۆ نموونە فاتیکان ڕووبەری زەوییەکەی (١،٥) کیلۆمەتر کەمترە ، هەندێکی تریان خاوەنی ڕووبەرێکی پان وفراوانن لە زەوی. ئەمەو باشتر وایە هەرێمی دەوڵەت سنوورێکی نێودەوڵەتی دیاری کراوی هەبێ و جێگای ململانێ و کێشە نەبێ ، بەڵام وولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و کەنەدا تا ماوەیەك سنووری نێوانیان دیاری نەکرابوو ، ئەوەش ئەوە ناگەیەنێ کە ڕایەڵی هەرێم نەبێ بە هۆی دیاری نەبوونی سنوورەوە. لە ڕۆژی ئەمڕۆدا هەموو پارچە زەوییەك لە سەر ئەم زەمینە بە هەرێمی یەکێ لەو دەوڵەتانە دادەنرێ کە بوونیان هەیە ، تەنها هەردوو جەمسەری باکور و باشوری تۆپی زەوی نەبێ کە ئەوەش بەکار ژیانێکی بەردەوام نایە و دەوڵەتەکان ڕووی تێ دەکەن بە مەبەستی کۆکردنەوەی زانیاری دەربارەی بوارە جیاجیاکانی زانست.

---

* دەوڵەتی فیلیپین لە (٧٠٠٠) دوورگە پێك هاتووە.

- چۆن هەرێمێك دەچێتە ژێر ڕكێفی دەسەلاتی دەوڵەتێکەوە؟

هەندێله یاسازانەکان دابەشیان کردووە بۆ هۆیە ساغەکان و هۆیە گوێزەرەوەکان ، هۆیە ساغەکان ئەمانەن:

دەست بە سەرا گرتن (استیلاء)، خستنەسەر(اضافة).

هۆیە گێوزەرەوەکان، وازهێنان (تنازل) ، بەسەرچوون (تقادم).

هەندێکی دیکە لە یاسازانەکان دابەشیان کردووە بۆ هۆیە دیفاکتۆییەکان (الاسباب الواقعیة) و هۆیە یاساییەکان (الاسباب القانونیة).کاتی خۆی دەست بە سەراگرتن بە هێزترین هۆ بووە لە هۆیەکانی چونە ژێر ڕکێفی هەرێمێك بۆ دەوڵەتێك ، بە هۆی پەرش و بلاو بوونەوەی دەوڵەتەکانی ئەوروپا بە جیهاندا لە سەدەی پێنجەیەمینەوە و پاش ئەوەش، لە بەر ئەوەی خستنەسەر ببێتە هۆی بە خۆگرتنی هەرێمێك لە لایەن دەوڵەتێکەوە ، دەبێ ئەو هەرێمە بێ خاوەن بێ و خستنە سەرەکەش کاریگەر بێ ، نەك تەنها دەوڵەتێك بیدۆزێتەوەو سەروەری کاریگەری بە سەرەوەنەبێ.

- بۆ ئەم مەبەستەش یاسازانی سویسرایی - هۆبز - پرەنسیپی کاریگەری کردووەتە پێوەر و حوکمی لە قازانجی هۆڵەندا دەرکردوە لە کێشەی دوورگەی پاڵماز (Palmas)، کە کێشەیەك بوو لە نێوان هۆڵەندا و ئەمریکادا ، هەرچەندەئەمریکا دوورگەکەی دۆزیبوەوە ، بەلام هۆڵەندا سەروەری کاریگەری و پراکتیکی خۆی بە سەردا سەپاندبوو (استیلاء بصورة فعالة).

خستنەسەر: خستنەسەر بە حوکمی سرووشت بە پاشکۆی هەرێم لە قەڵەم دەدرێ ، بۆ نموونە نزیك کەناراوەکانی دەوڵەتێك بە هۆی دابەزینی ئاستی ئاوەوە دورگەیەك بە دەر دەکەوێ ، یان دەوڵەتێك کەناراوەکانی پڕ دەکاتەوە و دەیکاتە زەوی‌و دەبێتە بەشێك لە هەرێمەکەی وەکو هۆڵەندا (ئەمە دوو هۆی ئەسڵی بوون). بەلام ئەوانەی کە هۆیەکان دابەش دەکەن بۆ هۆیە دیفاکتۆیەکان و هۆیە یاساییەکان ، دەبینن داگیرکردن هۆیەکی واقعیە بۆ دەست بە سەردا گرتنی هەرێمێك لە لایەن دەوڵەتێکەوە.داگیرکردن لە کاتێکدا دەبێت دەوڵەتێکی بەهێز دەست بە سەر هەرێمی دەوڵەتێکی تردا بگرێ و سەروەری خۆی بە سەر هەرێمی تازەدا بسەپێنێ.

ـ ڕیفیر ـ دەڵێ لەم کاتەدا دەبێ دەسەڵاتی گشتی دەوڵەتی شکەست خواردوو لە بـان هەرێمـەکانی نەمێنێتـەوە بـە هەڵوەشاندنەوەو تێك چوونـی ئـەو دەسـەڵاتە ، ئەگـەر دەوڵەتی سەرکەوتوو نەیەوێ دەسەڵاتی گشتی لە هەرێمی داگیرکراو لە نـاو ببـات ، ئـەو کاتە هەرێمەکانی دەوڵەتی دۆڕاوو نابنە بەشێك لە هەرێمـەکانی دەوڵـەتی سـەرکەوتوو. هەر چـەندە ئـەم هۆیـە لـەکاتی خۆیـدا کاریگـەری خـۆی هـەبوو بـەڵام لـەکاتی ئێـستادا داگیرکردن نابێتـە هۆیـەك بـۆ سـەپاندنی سـەروەری لـە لایـەن دەوڵەتێکـەوە بـە سـەر هەرێمێکدا تەنها لە کـاتێکدا نـەبێ دەبـێ پـەنا بردنـە بـەر هـێز ڕەوا بـێ. بـەڵام هۆیـە یاسـاییەکان پێـك هـاتوون لـــە ڕێکەوتنـــە نێودەوڵەتیـــەکان و حوکمـــی دادگـــا نێودەوڵەتییەکان و بڕیاری ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان.

سێیەم : ـ

دەسەڵات(السلطة)

چەمکی دەسەڵات: دەسەڵات پێداویستییەکە لە پێداویستییەکانی هەر کۆمەڵگەیـەك و لە هەمان کاتدا دیاردەیەکی سروشتییە وەکو (هەوا ، ئاو ، باران) بۆ ژیان و بـەردەوام بوونی ڕەوتی ژیان.

فرۆیـد دەڵـێ: کاتـێ منـداڵ دێتـە دونیـاوە ، لـە سـەرەتادا سـەرفرازی و سەربەسـتی ڕەهای خۆی وەردەگرێ ، لە بەهەشتێکی بێ وێنەدا دەژێ لە ژێـر سەرپەرشـتی دایـك و باوك دا ، دایك لەم قۆناغەدا ڕۆڵی سەرەکی دەبینێ ، پاش ئەم قۆناغە دەسـەڵاتی بـاوك دێتەکایەوە و منداڵ ڕووبەڕووی فـەرمان و ئـەوە بکـە وئەوەمەکـەی بـاوك دەبێتـەوە و گوشار دەکەوێتە سەر منداڵ بۆ خۆ لە قاڵب دان و گونجاندنی هەڵس و کەوتی لـە گـەڵ سیستەمی ماڵەوەدا. کاتێ تێکەڵی منداڵانی هاوڕێی دەبێ لە گەڕەك و قوتابخانە ، دەبـێ پێبەندی سیستەم و دەسەڵاتی گرووپەکەی ببێ، پێبەندی داب و نـەریت و ڕیاسـاکانی ئـەو یاریانـە بـێ کـە لـە نێوانیـاندا دەکـرێ ، دەبـێ پێبـەندی داب و نـەریت و یاسـاو ڕێساکانی قوتابخانە بێت ، کە مامۆستاکانی نوێنەرایەتی ئـەو سیستـەمە دەکەن و هـەم دەسـەڵاتن بـە سـەر قەتابخانـەدا. ئیـتر تـا منـداڵ تەمـەنی گـەورەتر دەبـێ هەسـت بـە

هەبوونی دەسەلاتێکی زیاتر دەکات ، تا دەگاتە خزمەت کردن لە ڕیزەکانی سوپاو هەلگرتنی ئەرك و فەرمانی قورس وگەورە.دەسەلات ڕیشالێکە لە ڕیشالەکانی دەولەت ، سەنتەری کۆنترۆڵ کردنی ئەو کۆمەلگەیە کە لە سەر هەرێمی دەولەت نیشتەجێ بوون. بۆ زیاتر شیکردنەوەی چەمکی دەسەلات پێویست دەکات لە چەند لایەنێکەوە تاوتوێ بکرێ و لێی بکۆلدرێتەوە ، هەندێ پرسیار هەیە پێویستی بە وەلامدانەوە هەیە:

١ - دەزگای دەسەلاتدار:

دەزگای دەسەلاتدار، واتا سەرچاوەی کۆنترۆڵ کردنی کۆمەڵ ، یاسادانەر ، بڕیار بەدەست، چارەنووس دیاری کەر و ڕێکخەری ژیانی تاکەکانی کۆمەڵ و سەرجەم کۆمەلگە و دیاری کەری هێلە سەرەکییەکانی ژیانی کۆمەلگەو بەردەوام بوونی ئەو ژیانە. بەلام دەزگای دەسەلاتدار وەکو مێژو بە چەند قۆناغێکدا ڕۆیشتوە ، وەکو ڕەوتی سروشتیی مێژوو ، هەردەم لە پێشکەوتندا بووە لە قۆناغێکەوە بۆ قۆناغێکی تر ، لە قۆناغە سەرەتاییەکاندا کاتێ مرۆڤ لە ململانێیەکی سەخت دا بوو لە گەڵ ژیاندا ئەو کەسانە دەبونە سەرچاوەی دەسەلات ، کە بە بازوو توانای بەدەنی و توندو تیژی و توند وتۆلی خۆیان ، خۆیانیان بە سەر خەلکی دەوروبەریاندا دەسەپاند ، دەبوونە سەرچاوەی دەسەلات و ڕابەرایەتی کۆمەلگەیان دەکرد ، بەلام لە گۆمەلگە سەرەتاییەکاندا هەندێ لەو سەرچاوانەی کە دەسەلاتیان بەم شێوەیە دەگرتە دەست ، شێوازێکی پیرۆز بەهایان دەدا بە حوکمەکەیان ، بۆ نموونە لە هەندێك لەو قۆناغانەدا دەسەلات بە دەست ئاوەلناوی (سیفەتی) خوداوەندی دەدایە پالی خۆی ، واتا دەیگوت (من خودام) بەم جۆرە هیماو هەیبەت و نموودێکی پیرۆزی بۆ خۆی دروست دەکرد ،تاکەکانی کومەلگەیش بەوجۆرە تەماشایان دەکرد ، ئەمە دەبووە هۆی بە پیرۆزی تەماشا کردنی دەسەلات و بە ناڕەوا (کفر) بوونی هەرجۆرە گفتوگۆ و دیالۆکێك لە سەر ڕەوایی ،یان ناڕەوایی دەسەلاتدار. سەرپێچی کەری ئەو دەسەلاتە توشی سزای ئەم دونیاو ئەو دونیاش دەبووەوە، خەلکی ئامادەی هەر فەرمانێك دەبوو جێبەجێی بکردبایە لە بەر ئەوەی (بە گوێرەی عەقلیەتی ئەو کاتە) لە لای خوداوە دەرچووە، بۆ

نموونە ئەگەر تەماشای هەرەماتەکانی میسر بکەین بۆمان دەردەکەوێ ئەگەر تاکەکانی ئەو کۆمەڵگەیە لە ژێر دەسەڵاتێکی لەو جۆرە نەبوونایە نەیان دەتوانی لەو سەردەمەدا و بە ئامرازی سەرەتایی و بە توانایەکی تەکنیکی کەمەوە، ئەو کارە مەزنە تەکنیکیە گەورەیە ئەنجام بدەن . بەڵام بە پێشکەوتنی ڕەوتی بیروبۆچوونی مرۆڤ تاکی دەسەڵاتدار نەیتوانی خۆی بە خوداوەند دابنات، لە جێگای ئەوە خۆی بە نێردراوی خودا دادەنا ، واتا سەرچاوەی دەسەڵات خودایەو ، تاکی دەسەڵاتدار ئیرادەی ئەو جێبەجێ دەکات لە سەر کۆمەڵگە ، ئەو قسە لە گەڵ خودا دەکات و فەرمان و ئامۆژگاری لێ وەردەگرێت و دەیگەیەنێتە خەڵکی. لێرەدا دەسەڵاتدار دیارە دەبێ کەسێکی بە توانا بێ، خاوەن بەهرە بێ وهەیبەتی خۆ سەپاندنی هەبێ بە سەر مێشکی خەڵکیدا، ئەمە جگە لە هەبوونی پرۆگرام، هەروەها هەبوونی پشت وەکو عەشیرەت و خزمی زۆرو ناسراوی ڕەگەزی خاوەن دەسەڵات لە لایەن کۆمەڵگەوە . لێرەدا دەسەڵات وەکو ئاماژەمان پێکرد نوێنەری یان نێردراوی خودایە ، بۆیە دیالۆك و گفتوگۆ لە سەر کەسی دەسەڵاتدار و شێوەی بەڕێوەبردنی دەسەڵاتەکەی بە ناڕەوایی (کفر) لە قەڵەم دەدرا ، هەر کەسێ سەرپێچی فەرمان و یاسا و ڕیاساکانی ئەو دەسەڵاتەی بکردبایە ، بێگومان تووشی سزای ئەم دونیا و ئەو دونیا دەبووەوە. نموونەش بۆ ئەم حاڵەتە کاتێ عیبرانییەکان بە سەرۆکایەتی نێردراوی خودا (موسی) کە کۆمەڵێك کۆیلە بوون هەڵهاتن و دەریای سپی ناوەڕاستیان بڕی بەرەو خاکی کەنعان ، موسی بە قسەکردن لە گەڵ خودادا ، فەرمان و یاساو ڕیاسای لێ وەردەگرت و دەیگەیاندە عیبرانییەکان و دەستوورێکیان پێ گەیشت لە لایەن خوداوە کە لە (١٠) خاڵ پێك هاتووە، پێی دەڵێن دە وەسیەتەکە(لە خوروجەوە ٢٠ــ ٣٢ــ ١٩). بەڵام لە ڕاستیدا ئەگەر نەڵێین هەموو ، ئەوا زۆربەی ئەو دەسەڵاتانە سوودیان لە مینبەرە ئایینییەکان وەردەگرت بۆ مانەوەو بە هێزکردنی دەسەڵاتەکانیان ، عەقڵیەتی خەڵکی ئەو کاتە وا بوو، کە هەر شتێك ڕوویان تێ بکات بە باش یان بە خراپ لە لایەن خوداوەیە و دەبێ قەبوڵی بکەن ، بۆیە زۆر جار دەسەڵات دیالۆکی لە سەر نەدەکرا ، وەکو باسمان کرد سوود وەرگرتنیان لە سەکوە ئایینییەکان ڕەوای بە دەسەڵاتەکەیان دەدا و خەڵك

قەبوڵیانی دەکرد.ئەمەو ئایین هەموو کاتێ لە خزمەتی دەسەلأتدا نەبووە ، هەموو ئایینێ لە کاتی دروست بوونیدا شۆڕشیك بووە لە سەر دەسەلأتی سەردەمی خۆی:

ـ ئایینی جوولەکە لە سەرەتادا شۆڕشێك بووە بەرانبەر ئەو زوڵم و زۆرەی ڕووبەڕووی جوولەکەکان دەبووەوە لە لایەن میسرییەکانەوە، جوولەکەکان کۆیلە کرابوون و میسرییەکان کاریان پێیان دەکردوو ڕۆژانە دەیانیان دەچەوساندەوە ، موسی کە خۆی بە منداڵی لە مردن ڕزگاری بوو لە دەستی میسرییەکان ، قەدەر وای کرد لە کۆشکی فیرعەوندا بە خێو بکرێت ، پاشان کە گەورە بوو ڕووبەڕووی ئەو زوڵم و زۆرە بووەوە و لە ئەنجامدا هەموو جوولەکەکانی کۆکردەوەو لە ژێر دەست میسرییەکان هەڵهاتن و ڕوویان کردە دەشتی (سینا) و لەوێوە بەرەو خاکی کەنعان.

ـ بەنسبەت ئایینی زەردەشتییەوە، زەردەشت کەسێك بووە لە پیاوانی ئایینی لە کاتی دەسەلأتی پارسییەکان (١٦٣پێش زـ ٢٢٦پاش ز) داوای لە خەڵکی دەکرد بۆ شۆڕش کردن دژی دەسەلأتی پارسی و ئرستۆکراتییەکان و کەهەندەکان (ئاخوندەکان) کە ئەوانە خاوەن زۆربەی زەوی و زارەکان بوون ، زەردەشت داوای دەکرد ئەو زەوی و زارانە دابەش بکرێن و هاوکاری بکرێ بۆ چاکسازی یەکی ئابووری هەمە لایەنە و بە هاتنی دەسەلأتی ساسانییەکان (٢٢٦ـ ٦٣٨) پاش زایین، ئایینی زەردەشت بووە ئایینی ڕەسمی دەوڵەت.

ـ ئایینی مانی بریتی بوو لە شۆڕشی جوتیارەکان بەرانبەر خاوەن زەوییەکان ، کە جوتیارەکانیان دەچەوساندەوە بە ناەی ئایینی زەردەشت و دەزگای کۆیلایەتییەوە. فەرموودەکانی مانی داوای زاڵبوونی شتە ڕووحییەکانی (گیانییەکانی) دەکرد و بە خێری لە قەڵەم دەدان ، لە بەرانبەردا ماددەی بە شەڕ لە قەڵەم دەدا ، پەیڕەوکەرانی ئەم ئایینە تێکەڵ بوونی سیکسی و کوشتنیان بە کرداری شەیتان دەزانی و قسەنەکردنو کەم جوڵان و نەبڕین و نەچنینی بەروبوومی کێڵگەکان و باخەکانیان بەباش دەزانی ، ئەمەش خۆی لە خۆیدا پەکخستنی کار و کشتوکاڵ بوو ، بەوەش زیانێکی زۆری بە خاوەن زەوییەکان دەگەیاند ، کە ئەمەش خۆی لە خۆیدا وێرانکردنی دەسەلأتی ئیمپراتۆری بوو بە شێوەیەکی گشتی.

ـ ئایینیمەزدەکی لەسەدەی پێنجەمی پاش زایین هاتە کایەوە ، ئەم ئایینـەش دژی هـەبوونی جیـاوازی چینایـەتی و باخوەبـەری بـوو ، داوایـان دەکـرد هـەر پیـاوێك پارچەیـەك زەوی بدرێتـێ و زەوی بـە یەکسانی دابـەش بکرێ. بـەلاَم لـە هـەمان کـاتدا هەندێ بیرو باوەڕی نامۆی تێدا بوو وەکو داواکردنیان بـۆ نـەمانی دەزگای ژن هێنـان و شوکردن ، بێ گومـان ئـەم بـیرو باوەڕانـە زیـانی هـەبوو بـۆ خـاوەن زەویـەکان و خـودی دەسەلاَتی ئیمبراتۆری، بۆیە کەوتنە ڕاونانیان و کوشتنیان و بڕینیـان و پـەرش و بـلاَوە پێکردنیـان.ئەمـەو پێشـکەوتنی دەسـەلاَت و قۆناغـە نوێکـانی دکتاتۆریـەت و هاتنـە کایەوەی بیری دیموکراسی و پراکتیزە کردنی ، لێرەدا پێویست ناکات باسیان بکرێ ، لـە بەر ئەوەی لە باسەکانی داهاتووماندا بە درێژی دێینە سەر باس کردنیان. بەلاَم ئەوەی مـاوە بیلێـین وەکو دەیبینـین دەسـەلاَتی ڕامیـاری جـاران پەیوەسـت بـوو بـە کەسـی دەسـەلاَتدارەوەو وەکـو مـافێك و باخوەبەرییـەکی ئـەوان وابـوو. بـە نـەمانی ئـەوان دەسەلاَتی ڕامیـاری سـەرەو ژێـر دەبـووەوە و هـەندێ جاریش قـەوارەی دەوڵـەت لـە نـاو دەچوو ، بەلاَم دەسەلاَتی ڕامیاری ئێستا پتەوەو سەقامگرتووە ، دەسـەلاَتداران نوێنـەری دەسـەلاَتی ڕامیـارین و ڕاڤـەی دەسـەلاَت بـە نـاوی دەوڵەتـەوە دەکـەن ، دەسـەلاَت موڵکـی دەوڵەتـەو دەسەلاَتداران تەنـها ڕاڤـەی ئـەو دەسـەلاَتە دەکـەن، بـە نـەمان و گۆڕانـی دەسەلاَتداران ، نە دەسەلاَتی ڕامیاری لەق دەبێ و نەقەوارەی دەوڵەت تێك دەچێ.

٢ .دەسەلاَتی دەسەلاَتداران (سلطة الحكام)

لە سەرەتادا باسی دەزگای دەسـەلاَتدارمان کـرد ، پێویسـت دەکـات باسـی دەسـلاَتی دەسەلاَتداریش بکەین کە لە چەند بابەتێك پێك هاتووە لەوانە:

أ–دەسەلاَت و ناچار کردن (السلطة والارغام):

ناچـارکردن ڕیشـاڵێکی سـەرەکییە بـۆ بـە دەسـەلاَت بـوون و بـەردەوام بـوون و مانەوەی دەسەلاَت ، ئـەو ناچارکردنـەش بەچـەند شـێوەیەك ڕەنـگ دەداتـەوە ،لەوەیـە بەکارهێنانی هێزی سەربازی و تۆپ وتەیارە و زرێپۆش و ئامرازەکانی تری جەنگ بـێ بەرانبەر ئەوانەی لە دەسەلاَت یاخی دەبن ، ئەمە شێوازێکی زۆر زەقەو پەیرەو کراوە

لەلایەن سیستەمە دکتاتوریەکانەوە، بەڵام لە سیستەمی دیموکراسیدا ئەم شێوازە کەمتر پەیڕەو دەکرێ، وولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لە کاتی حوکمڕانی فرەنکلیندا (١٨٦٠-١٨٦٥)ز هێزی سەربازی بە کار هێنا دژ جوداخوازەکانی باشوور بۆ پاراستنی دەسەڵاتی فیدرالی لەووڵاتدا ، ئەمەو شێوەکانی تری ناچارکردن خۆی لە سزا یاساییەکاندا دەبینێتەوە کاتێ دەستوور و یاساکانی دەوڵەت کار و باری دەسەڵات ڕێك دەخەن ، لە هەر بوارێك و لە هەر چوارچێوەیەکدا و بۆ جێبەجێ کردنی هەر یاسایەك ، یان بۆ ڕێکخستنی هەر حاڵەتێك ، سزای دیاری کردووەو سەرپێچیکەرانی ئەو یاسایانە تووشی لە سێدارە دان و بەندکردن دەبنەوە. لە هەندێ یاساکاندا خیانەتی گەورە لە نیشتمان و کوشتنی بە ئەنقەست بە کۆششی پێشو ، (واتا نیەتی کوشتنی کەسێك و پیلان دانان بۆی و پاشان جێبەجێ کردنی) ، سزای لە سێدارە دانە ، واتا ئەوەی ئەو کارانە بکا لە سێدارە دەدرێ ، ئەمەش سزایەکە بۆ ئەوەی خەڵکی ناچار بن لەو ئیشانە دوور بکەونەوە. لەو شێوازانەی سەرەوە کە باسمان کرد ، ناچار کردن بە دەردەکەوێ وەکو ئامرازێك بۆ پاراستن و بەردەوام بوونی دەسەڵات. ئەمەو نابێ لە دەوڵەتدا دوو دەسەڵات هەبێ و هەردوکیان خاوەن هێزی ماددی بن لە سەرباز و ئامرازەکانی جەنگ ، ئەگەروا بوو ئەوا شەڕی ناوخۆ دروست دەبێت و ئەو شەڕەیش یان بە نەمانی یەکێکیان تەواو دەبێت، یان ئەو دەوڵەتە دەبێتە دوو دەوڵەت و هەر یەکەو دەسەڵاتی خۆی و هێزی ماددی خۆی دەبێ. هەروەها دەسەڵاتی ڕامیاری دەبێ خۆی خاوەن هێزی مادی و ناچارکردن بێ و نابێ لە پاڵ دەسەڵاتی دەوڵەتدا هێزی سەربازی و هێزی ماددی دیکە هەبێ و دەبێ دەسەڵاتی ڕامیاری بواری ئەو هێزانە نەدات .

ب-دەسەڵات و یاسا (السلطة والقانون):

وەکو پێشتر ئاماژەمان پێکرد دەسەڵات پێویستی بە یاسا هەیە بۆ ڕێکخستنی کۆمەڵگە و دیاری کردنی ماف و ئەرکی هەر توێژ و تاکێك لە توێژ و تاکەکانی کۆمەڵگە. لە کۆمەڵگە سەرەتاییەکاندا ، یاسا دانراوەکان لاواز بوون بۆیە کۆمەڵگە لە ڕووی ڕێکخستنەوە لاواز بوو و دەسەڵات لاواز بوو (لە ڕوانگەی ماف وبەرژەوەندیەکانی

توێـژ و تاکـەکانی کۆمەڵـەوە) ، بـەڵام لـە گـەڵ گەشـەکردن و پـەرەپێدانی ڕێکخسـتنی یاسایی ، سیستەم و دەسەڵات لە کۆمەڵگەدا بەهێز بوون. واتا پەیوەندییـەکی نزیـك لـە نێوان دەسەڵات و یاسادا هەیە ، ئەو دوو شتە هاوتەریبی یەکن ، بەهێز بوونی دەسەڵات ڕێکخستنی یاسایی بـەهێز دەبێت ، بـەهێز بوونـی یاسـا دانراوەکـان و گەشـەکردنیان دەسەڵات بەهێز دەبێت ، لێرەدا دەبێ ئاماژە بە ناچارکردن بکەین لـە بـەر ئـەوەی هـەر یاسایەك دەبێ سزایەکی بـەدواوە هـەبێ بـۆ ناچارکردنی تاکەکانی کۆمـەڵ بـۆ پـەیڕەو کـردن و هـەم پەیوەسـت بـوون پێیـەوە ، یاسـا ئـامرازێکی سـاکارانەی دەسـەڵاتە بـۆ بەڕێوەبردنی کۆمەڵگە ، بەڵام یاسایش لە سەر هێزێکی یەدەکی دەوەستێ کە لـە کـاتی پێویستدا دێتە کایەوە ، ئەو هێزەش ناچـار کردنـە (سـزا) ، کاتـێ یاسا پێشـێل بکـرێ ، سەرپێچی بکرێ. جێبـەجێ نـەکرێ ، ئـەو کاتـە سـزا دێتـە کایـەوە و ڕووبـەڕووی سـەر پێچی کەران دەبێتەوە ، بەهەر حاڵ لە توانادا نابـێ بـێ یاسا دەسـەڵات دەسـەڵاتدارێتی بکات ، ڕاڤەی دەسـەڵات بکا و یاسـا ڕیشـاڵێکی سـەرەکییە بـۆ بـەڕێوەبردنی دەسـەڵات و بەردەوام بوونی.

ج. دەسەڵات و بیر و باوەڕ :

دەسەڵات حوکمی کۆمەڵگە دەکات لە ڕێگای یاسای دانراوەوە ، بۆ جێبەجێ کـردن و پەیڕەو کردنی یاسای دانراو، پشت بەو سزایانە دەبەسـتێت کـە لـە پـاڵ ئـەو یاسـایانەدا حەشار دراوون ، کاتێ سەرپێچی لە یاسـای دانـراو کـرا ، ئـەو کاتـە سـزا دێتـە کایـەوە و ڕووبەڕووی سەرپێچی کەران دەبێتەوە، بەڵام هەرچـەندە یاسـای دانـراو و ناچـارکردنی کۆمەڵگە بۆ لانەدان لەو یاسایانە بە ڕیشاڵێکی سەرەکی پێکهاتەی دەسەڵات دەژمێردرێن ، بەڵام قەناعەتی خـەڵکی دەربـارەی دەسـەڵات و بـیرو بـاوەڕی کۆمەڵگە دەربـارەی ئـەو دەسـەڵاتەی کـە بـەڕێوەیان دەبـات و تـێڕوانینی جـەماوەر بـۆ چۆنێتـی بـەڕێوەبردن و گواستنەوەی دەسەڵات لە دەست کەسـێك یـان چـەند کەسـانێك بـۆ دەسـت کەسـێك یـان کەسانێکی دیکە ، ئەمانە هـەمووی ئەگـەر ڕیشـاڵێکیش نـەبن لـە ڕیشـاڵەکانی دەسـەڵات ئـەوە هۆکـارێکن بـۆ یـاخی بـوون ، یـان سـەرنەوای خـەڵکی بـۆ ئـەو دەسـەڵاتەی کـە حوکمیان دەکات ، هەر دەسەڵاتێك بیروڕای خەڵکی لە سـەربێت و جـەماوەر قەناعـەتی

پێ هەبێ ، ئەوە ئەو دەسەڵاتە سەقامگیر و بە هێز و بتەو دەبێت ، بەڵام هەر دەسەڵاتێ قەناعەتی خەڵکی لە گەڵدا نەبێت ، ئەوە دەسەڵاتێکی لاواز و شلەژاوو شێواو دەبێت ، لێرەدا بیری ڕەوای و ناڕەوایی دەسەڵات دێتە کایەوە ، ئایا چ کاتێك دەسەڵات ڕەوایە و چ کاتێك ناڕەوایە ؟

د. بیرۆکەی ڕەوایی :

لە هەر وەخت و کاتێکدا خەڵکی بیر و ڕایەکی تایبەتیان هەیە بەرانبەر دیاردەی دەسەڵات و چۆنێتی دەسەڵات بەدەست گرتن و گواستنەوەو چۆنێتی بەڕێوە بردنی دەسەڵات لە لایەن ئەو کەسانەوە کە دەسەڵات بە دەستن دەگرن ، ئەو بیر و باوەڕانەش لە جێگایەکەوە بۆجێگایەکیتر و لە کاتێکەوە بۆکاتێکیتر دەگۆڕێن، بۆنموونە لەفەرەنسا، فەرەنسایی‌یەکان لە وەختێکدا بڕوایان وابوو کە پاشا، دەسەڵاتدار لە بنەماڵەی بۆربۆن بێ ، تەنانەت هەندێکیان بۆچونیان وابوو ، نەك تەنها لە بنەماڵەی بۆربۆن بێت بەڵکو لە نەوەی کوڕە گەورەکەی بۆربۆن بێت ، بەو شێوەیە و بەپێی ئەم نموونەیە ، وا دیارە ئەو کاتە ئەگەر دەسەڵاتدار کەسێکی تر بووایە و لەو بنەماڵەیە نەبووایە، ئەوە ئەو دەسەڵاتە ناڕەوا دەبوو بە تێڕوانینی خەڵکی ، بە هەر حاڵ دەسەڵاتی ناڕەوا ڕووبەڕووی یاخی بوونی خەڵکی دەبێتەوەو ڕەتدەکرێتەوە لە لایەن جەماوەرەوە (حوکم کراوەکان).

٣ . هۆیەکانی گەیشتن بە دەسەڵات

وەکو دەزانین هەر دەسەڵاتێك لە هەر جێگاو شوێنێك بێت ، لە لایەن کەسێکەوە یان چەند کەسانێکەوە بەڕێوە دەبرێت ، لێرەدا پرسیار ئەوەیە:

ــ ئایا ئەو کەسانە بۆ دەبنە خاوەن دەسەڵات ؟

ــ چی وایان لێ دەکات بتوانن بڕیار و فەرمان دەربکەن و بە سەر خەڵکیدا بیسەپێنن؟.

ئەو هۆیانەی هەندێ کەس یان چەند کەسێك دەگەیەننە دەسەڵات ئەمانەن:-

أ- هێزی بەدەنی:.

هێزی بەدەنی هۆکارێك بوو بۆ گەیشتنی هەندێ کەس بە دەسەڵات لە کۆمەڵگە سەرەتاییەکاندا، کە پێویستی و بڕوای خەڵکی بە سەرکردەیەکی بە هێز و بە توانا و تونـد و تۆڵ، هەل و مەرجی ژیانی ئەو کاتە دەیسەپاند. کۆمەڵگە سەرەتاییەکان پێویستییان بەتوانای بەدەنیو ئازایەتی ونەبەزی هەبوو بۆ ڕووبەڕووبونەوەی سروشت و کۆمەڵ و گرووپەکانی تر کە لە دەور و بەریان دەژیا ، بۆیە خەڵکی سوار چاك وئازا و نەترس، لە بەرچاوی هەمووان بوون، پایە بەرزەکانی ئەو کۆمەڵگەیانەیان دەگرتە دەست ، لەو پایانەش ، پایەی دەسەڵات، بەڵام وەکو باسمان کرد هۆکارێکی سەرەتاییەو لەگەڵ پێشکەوتنی مرۆڤ و پێشکەوتنی ڕەوتی سیستەمی ڕامیاری و دەسەڵات ، بایەخی خۆی لە دەست داوە ، هەندێ پاشماوەی کە مابێتەوە و ئامرازێك بێت بۆ گەیشتن بە دەسەڵات ، هێزی سەربازییە، ئەم ئامرازە هۆکارێکە بۆ گەیشتن بە دەسەڵات ، واتا لە ڕێگای بەکارهێنانی هێزی سەربازی و سوپا و تۆپ و زرێپۆشەوە هەندێ کەس دەگەن بەدەسەڵات، بەڵام ئەم ڕێگایەش بۆ گەیشتن بە دەسەڵات لە سەردەمی ئەمڕۆدا لە هەر جێگایەك ڕوو بدات بە پاشفەڕۆی و گەڕانەوە بەرەو پاشەوە لە قەڵەم دەدرێ. ئەمەو ئەو کەسانەی بەهێزی بەدەنی یان سەربازی بە دەسەڵات دەگەن ، هەر بەو شێوەیەش دەسەڵات بە ڕەهایی بە ڕیوە نابەن ، پەنا دەبەنە بەر هەندێ پرانسیپ و میتۆد بۆ ڕازی کردنی خەڵکی بە دەسەڵاتەکەیان و هەوڵ دەدەن بۆ ڕاکێشانی سۆزی خەڵکی بۆ ئەوەی قایل بن بەو دەسەڵاتە ، لەو ڕێگایەشەوە ڕەوایی بۆ دەسەڵاتەکەیان دابین دەکەن.

ب. هەیبەت ودەسەلات :.

دیاردەی هەیبەت دیاردەیەکە کۆمەڵێ سیفات و خەسڵەت لە کەسێکدا کۆ دەبێتەوە ، دەبێتە مایەی سەرنج ڕاکێشانی خەڵکی بۆ ئەو کەسەی کە خۆی دەسەپێنێ بە سەر دەور و بەردا ، یان پەسەند دەکرێت لە لایەن دەوروبەرەکەیەوە ، یان هەم خۆی دەسەپێنێ و هەم پەسەند دەکرێ لەلایەن دەوروبەرەوە، لە ڕاستیدا ئەم دیاردەیە لە

کۆمەڵگەی مرۆڤایەتیدا هەندێ کەس دەگەیەنێتە دەسەڵات و دەبنە بەڕێوەبەری گشتیو وەزیر و پەرلەمانتار و لە ئاستی نزمتردا ڕۆڵ و پلەو پایەی جیا جیا وەردەگرن. دیاردەی هەیبەت دیاردەیەکە لە هەموو جێگایەك و لە هەموو کاتێکدا هەبووەو بە دی دەکرێ ، بۆ نموونە لە پۆلێکی خوێندندا، لە پۆلی یەکی سەرەتاییەوە تا دەگاتە خوێندنی باڵا، لە هەموو پۆلێکدا کەسێك یان چەند کەسێك بە دەردەکەون لەوانی تر چالاکتر و زیرەکترن ، یان لە ناو کۆمەڵێك سەربازدا چەند سەربازێك بە دەردەکەون. هۆیەکانی هەیبەت ناگەڕێنەوە بۆ یەك شت، بەڵکو ئەو هۆیانە زۆرن، بۆ نموونە لە ڕیزەکانی سوپادا لە کاتی جەنگدا یان ژیانی گەریلایی زیرەکی و چاونەترسی هەیبەتێك بەخاوەنەکەی دەدات ، لە وەرزشدا بونیەی باش و زیرەکی ڕۆڵی خۆی دەبینێ ، لە نووسیندا فراوانی خەیاڵ و لێکدانەوەو دوور بینی ، لە ناو کۆمەڵێ لاودا (کچ بن یان کوڕ) جوانی و ڕێك و پێکی دەم و چاو و باڵا و زیرەکی هەیبەتێك دەدات بە خاوەنەکەی. ئەمەو دیاردەی هەیبەت تەنها لە مرۆڤ دا بە دی ناکرێ ، تەنانەت لە جیهانی ئاژەڵ و پەلەوەردا دیاردەی هەیبەت دەبینرێ، بۆ نموونە کاتێ پۆلێ قاز و قولەنگ بە ئاسمانەوە دەفڕن دەبینین یەکێ لەو قاز و قولەنگانە لە پێش هەموویانەوەیەو سەرۆکایەتی و ڕێنماییان دەکات ، یان لە ناو گرووپی شێردا یەکێ سەرۆکایەتییان دەکات کە دەبێ لەوانی تر بە هێزتر و توندو تۆڵتر بێت. ئەمەو ئێمە لێرەدا مەبەستمان لە باسەکەمان هەبوونی هەیبەتە لە کەسانێکدا کە دەگەنە دەسەڵات ، کە چەند شتێك لەو بوارەدا ڕۆڵی سەرەکی دەبینێ لەوانە:-

ناسراوی بنەماڵەی کەسەکە هەیبەتێکی کەسینە دەداتە کەسەکە و زۆر جار دەیگەیەنێتە دەسەڵات، واتا هەندێ کەس دەگەنە دەسەڵات بە هۆی ناسراوی بنەماڵەی ئەو کەسانەوە لە نێو کۆمەڵگەدا و یان کەسێکیان هەبووە لەو بنەماڵەیەدا ناسراوو بووە و خزمەتێکی بەکۆمەڵگە کردووە. ناسراویی بنەماڵە لە هەموو کۆمەڵگەیەکدا هەیە، دوا کەوتوو بێت یان پێش کەوتوو ، بۆ نموونە هەڵبژاردنی ئاندێرا لە هند یەکێ لە هۆیەکانی ئەوە بوو کە کچی غاندی بووە ، هەروەها هەڵبژاردنی بێنەزیر لە پاکستان بەشێ زۆری دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە کچی بۆتۆ بووە ، هەروەها هەڵبژاردنی

کوڕەکەی بۆش لە ئەمریکا، بۆشی باوکی کاریگەری خۆی هەبووەو ناسراوی ئەو لە لایەن ئەمریکییەکانەوە هەزارەها دنگی بۆ دابین کردووە.

ـ چوخت وچالاکی کەسەکە و بونیەتی بە هێز و جەربەزەیی و ئازایەتی و زیرەکی لە هەموو کاتێکدا هەیبەتێکی کەسینەیە ، کە پێکهاتەی خوودی هەندێ مرۆڤ لێی پێك هاتووە. هۆکارێکە بۆ گەیشتن بە دەسەڵات ، بەڵام ئەم جۆرە هەیبەتە کاتی ئێستا شێوازێکی نوێی گرتوەتە خۆی ئەگەر بەراورد بکرێ لە گەڵ پێشوودا، کاتی خۆی لە قۆناغە سەرەتاییەکانەوە تا چەند قۆناغێکی دواتریش و تەنانەت ئێستاش لە هەندێ کۆمەڵگە دواکەوتوەکاندا بونیەو بەدەنی زل و هێزو تونـد و تیژی چەند هۆکارێك بوون وچەند هۆکارێکن بۆ گەیشتن بە دەسەڵات، لە بەر ئەوەی توانای بەدەنی و شەڕە شمشێر و لەو بابەتانە چەند هۆکارێك بوون بۆ زاڵبوونی ئەو کەسانە بە سەر دەور و بەریاندا. بەڵام پێوەرەکانی ئەمڕۆ گۆڕاون ، لەوەیە نەرم و نیانی و توانای دیالۆك وکێشی قەناعەت کردن بە خەڵکی وخزمەت کردنی خەڵکی ، هەندێ جاریش دیمەنی کەسەکە ، هەیبەتێکی کەسینە دروست بکات و ئەو کەسە بگەیەنێتە دەسەڵات.

ـ ڕەوشی ئابووری هۆیەکی دەستەبەرکراوە (مکتسب) کە نموودێك ، هەیبەتێك دەداتە خاوەنەکەی وخەڵکی لە دەوری کۆدەکاتەوەو دەیانکاتە خاوەن دەسەڵات، ئەمڕۆ نکۆڵی لە ڕۆڵی ڕەوشی ئابووری ناکرێ و هەیبەت دان بەو کەسانەی کە خاوەن پول و سەرمایەن. هەروەها بە دەست گرتنی هەندی پلەو پایە چ لە دەزگاکانی بەڕێوەبردن بێت چ پایەو پلەی پارتایەتی ، هەیبەتێکی دەستەبەرکراو دەدا بە خاوەنەکەی .

لە خوێندنەوەی بابەتەکەمان بۆمان دەردەکەوێت کە هەیبەتی کەسینە ئەو هەیبەتەیە کە چەسپاوە بە کەسێتی کەسەکەوە، بەڵام هەیبەتی دەستەبەرکراو ئەو هەیبەتەیە کە لە گەڵ ڕۆژدا کەسەکە بۆ خۆی دەستەبەری دەکات. لە ڕاستیدا هەیبەتی کەسینە بناغەی ڕاستەقینەی هەیبەتە وهۆیەکیشە بۆ بەدەست هێنانی هەیبەتی دەستەبەرکراو.

ج ـ هێزی ئابووری:ـ

سەرمایە ، پارەو پـول ، هۆکـارن لـە هۆکارەکـانی گەیشـتن بـە دەسـەڵات. لـە قۆناغـە سـەرەتاییەکانی کۆمەڵگـە ڕامیارییـەکاندا ، زەوی سـەرچاوەی ژیـان بـوو، بناغـەو کۆڵەکەی ڕەوشی ئابووری بوو. دەسەڵات بە دەست خـاوەن زەوییەکانـەوە بـوو (چینـی ئۆرسـتۆکراتی). بەپێشـکەوتنی مـرۆڤ و هاتنەکایـەوەو پەرەسـەندن و گەشـەکردنی پیشەسـازی ، تـا وای لێ هـات بـووە سـەرچاوەو کۆڵەکـەی ڕەوشـی ئـابووری. خـاوەن سەرمایەو کارگەکان(چینی بۆرژوا) بوونە هێزێك بەرانبەر چینی ئوروستۆکراتی ، کە دەسەڵاتی میرنشینی ئەو کاتە ڕابەرایەتی دەکرد ، بەم جۆرە ململانێیەك لە نێوان ئەو دوو جەمسـەرەدا هاتـە کایـەوە، ململانـێی نێـوان دیموکراسـی و میرنشـینی ، ڕەنـگ دانەوەی ڕاستەقینەی ئەو ململانێیە بوو ، کە لە نێوان چینی ئوروسـتۆکراتی و چینـی بۆرژوازیدا بەرپابوو، بۆرژوازییەکان توانیان لە سەدەکانی ناوەڕاسـتدا چۆك بـە چینـی ئۆرسـتۆکراتی دابـدەن و خۆیـان ببنـە خاوەنی دەسـەڵات. ئەمـەو لەوەیـە لـە هـەندێ قۆناغدا دوو هێز هەبن و هیچ کام لەو هێزانە نەتوانن ئەوی تریان بە لاوە بدەن ، لەو کاتەدا ململانێ لە نێوان ئەو دوو هێزەدا دروست دەبێت ، لەوەیە دەسەڵات ڕووکەشـی (ظـاهری) لـە سـەرۆك کۆمـار و سـەرۆك وەزیـران و وەزیرەکـان پێـك هاتبـێ ، بـەڵام دەسەڵاتی سـێبەر (ظـل) لـە خـاوەن کارگـەکان و کۆمپانیاکـان وخـاوەن بانکـەکان پێـك هاتبێ، کە کـارتێـکردنێکی دوور لە گومانیان هەیە لە سەردەسەڵات.

ئەمـەو زۆر جاریش هەیـە،خـاوەن کۆمپانیاکـان وخـاوەن بەرژەوندیـە گـەورەکان نفوزو جێگەیەکی بەهێز تریان هەیە لەهەندێ نوێنەرو وەزیـرو لـەو بابەتانـە، بەهـەر ئامرازو ڕێگایەك بێ کار لە دەزگاکانی ڕاگەیاندن و هـەڵبژاردن دەکـەن ، بـە شـێوەیەکی گشتی سیاسەت دەخنـە خزمـەت خویانـەوە. ئەمـەو خـەڵکی خـاوەن زەوی و سـەرمایەو دەوڵەمـەند، هـەموو کـاتێ ئەگـەر خـاوەن دەسـەڵاتیش نـەبووبێتن ، ئـەوە دەسـەڵات لـە کارتێکردنیان بە دوور نەبووە. هەردەم نزیکی دەسەڵات بوونە و خستویانەتە خزمەتی خۆیانـەوە و لـە چوارچێوەی بـەرژەوەندی ئـەواندا کـاری کـردووە ، ئەگـەر بڕوانینـە دەوڵەتە دیموکراسـییەکانی جیـهان ، دەبینـین خـاوەن یەکێەتییـەکان و خـاوەن کارەکـان

ڕۆڵێکی بە هێز دەبینن لە ئاراستە کردنی ڕەوشی ڕامیاری دەوڵەت و دەسەڵاتداران ئاراستە دەکەن. ئەمەو دەبێت ئەوە لە بیر نەکەین سەرهەڵدان و گەشەکردنی بەرەی سۆشیالیزم و هەبوونی کەش و هەوای دیموکراسی، زۆر پرانسیپ و چەمکی هێنایە کایەوە کە لە بەرژەوەندی چینە مام ناوەندی و توێژە خوارینەکانی کۆمەڵگەن. دروست بوونی سەندیکا کرێکارییەکان و پارتە کرێکارییەکان و ڕێکخراوە سۆشیالیزمەکانیتر هەموویان هۆن بۆ دروست بوونی هێزێك و ڕووبەڕووبوونەوەیەکی نوێ لە بەردەم سەرمایەداری کلاسیکیدا. هەندێ لەو دەوڵەتانەی کە زیاتر پێشکەوتنی دیموکراتییان بە خۆیانەوە بینیوە، سیستەمی سۆشیالیزمیان تێدا پەیڕەو دەکرێ و ئەو پارتانەی کە لەو وڵاتانە دەسەڵاتدارن سۆشیال دیموکراتەکانن. بەهەرحاڵ ئەم هۆکارانەی کەباسمان کرد، بەجیاجیا، هەر یەکەو کارتێکردنی لە سەر ئەوی تریان هەیە ، لەوەیە بە هەبوونی هەموو ئەو هۆکارانە ، دەسەڵات بێتە کایەوە و گرووپێك یان کەسێك ببێتە خاوەن دەسەڵات، لەوەیە هێزی بەدەنی و سەربازی سەرچاوەی سەرەکی بن بۆ دەسەڵات بە دەست گرتن. بەڵام کە دەسەڵات گیرا بە دەست ، ئەوە هەیبەتێکی زیاتر بە خاوەنەکەی دەدات و دەبێتە خاوەن پارەو پولیش ، کاتێ باشووری عێراق زەوی و زارێکی بە پیتی هەبوو. سۆمەریەکان کە کۆمەڵێکی ئاری بوون لە ژوورەوە هاتن و دەستیان بە سەریدا گرت ، بوونە خاوەن ئەو زەوی و زارە ، واتا لە سەرتاوە بە هێزی سەرۆکی گرووپەکەو سەرنەوایی گرووپەکە بۆی ، کە ئەوەش لە سەرەتاوە لە هێزی بەدەنی و هەیبەتەوە سەرچاوەی گرتووە ، سۆمەریەکانی کردە خاوەن دەسەڵات بە سەر باشووری عێراقدا. بە پیتیی زەوی ئەو ناوچەیە ، دەوڵەتی دەوڵەمەند کرد و کردیە ئیمپراتۆریەتێکی بە هێز. هەمان شت دەوترێت لە سەر ئەکەدیەکان و ئاشوریەکان و زۆربەی ئیمپراتۆریەتەکانی مێژووی کۆن. لە هەمان کاتدا ڕەوشی ئابووری و دەوڵەمەندی زۆر جار هەیبەت و سەنتەری کۆمەڵایەتی دەداتە خاوەنەکەی و دەبێتە کەسێکی ناسراوو دەتوانێ بگاتە دەسەڵات ، بە تایبەت لە ڕۆژگاری ئەمڕۆماندا. کە ڕەوشی ئابووری کارتێکردنێکی زۆر زەق و ئاشکرای هەیە لە باری ڕامیاری دەوڵەتدا. کەسێك پارەو پولی

هەبێ دەتوانێ چەندەها ڕێگا و ئامراز بگرێتە بەر بۆ گەیشتن بە دەسەڵات.یان هەر نەبێ گەیشتنی ئەو کەسانەی کە بەرژەونیەکانی دەپارێزن ، ئەمەی باسمان کرد ئەوە دەگەیێنێ ، کە هێزی بەدەنی هەیبەت و پول وپارەی لێ دەبێتەوە ، پول پارەش ،هەیبەت و بەکەسایەتی بوونی مرۆڤی لێ دەبێتەوە. واتا کاتێکردنێکی هەمەلایەنە هەیە لە نێوان ئەو هۆکارانەی کە ڕێگان بۆ گەیشتن بە دەسەڵات.

٢،دان پێدانان[١]

دان پێدانان بە دەوڵەتێك، واتا قبولکردنی دەوڵەتی تازە لەلایەن ئەو دەوڵەتانەی کە لە ئارادان وەکو ئەندامێك لە کۆمەڵگەی نێودەوڵەتیدا ، بەڵام ڕاو بۆچوونی جیاواز هەیە دەربارەی دان پێدانان ، ئایا دەوڵەت بە دان پێدانان دەبێتە دەوڵەت ؟ یان هەر قەوارەیەك بە هەبوونی ڕایەڵە سەرەکیەکانی دیکە وەکو گەل و هەرێم و دەسەڵات بە دەوڵەت دەژمێردرێ وپێویست بە دان پێدانان ناکا؟.

ـ هەندێ لە بۆچوونەکان دەڵێن دان پێدانان پێویستە و ڕیشاڵێکە لە ڕیشاڵەکانی دەوڵەت و بە نەبوونی دەوڵەت بوونی بۆنیيە. بەڵام زۆربەی بۆچوونەکان دەڵێن: دان پێدانان ڕۆڵێکی پەیداکەری نییە، واتا ڕیشاڵێك نییە لە ڕیشاڵەکانی دەوڵەت، بەڵکو دەوڵەت بە هەبوونی ڕیشاڵەکانی خۆی وەك هەرێم ، گەل ، دەسەڵات خۆی دەسەپێنێ و دەبێت ، دان پێدانان ئەو بوونەی پێ نابەخشێ، واتا دان پێدانان ڕۆڵێکی پەیداکەری نییە. بەڵکو ڕۆڵێکی پیشاندەر(کاشف) دەبینێ بۆ هەبوونی دەوڵەت ، بەڵام دان پێدانان توانا بە دەوڵەت دەدات سوود لەو مافانە وەرگرێ کە کۆمەڵگەی نێو دەوڵەتی داویە بە ئەندامەکانی و هەروەها دەبێتە ئەندامێکی کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی و ڕاقەی سەربەخۆیی خوی دەکات لە دەرەوە. ئەمەو دان پێدانان لەوەیە ئاشکرا بێت (صریح) یان ناوەڕۆکی بێت (ضمنی).

---

(١) بڕوانە : یحیی الجمل ـ الاعتراف في القانون الدولي العام.

دان پێدانـانی ئاشـکرا، ئەوەیـە کـە دەوڵەتـەکان دان بـە دەوڵـەتی نوێـدا دەنێـن بـە شێوەیەکی ئاشکرا. ئەوەش یـان بـە تەنـها، واتـا هـەر دەوڵـەتێك لـە بـەیانێکدا ، یـان لـە لێدوانێکی بەرپرسێکی گەورەی دەوڵەتدا ، یان هەر ئامرازێکی دیکە ، دان بـە دەوڵـەتی نوێدا دەنات. یان بەشێوەی کۆمەڵ ، واتا کۆمەڵێ دەوڵەت پێکەوە لـە ڕێگـای مۆرکـردن ودەرکرنـی پـەیمان نامەیـەك یـان متمانـــە نامەیـەك یـان لـە کۆنفرانسـێکدا ، دان بـە دەوڵـەتی نوێدا دەنێـن، وەکـو دان پێدانـان بـە بـەلجیکا لـە کۆنفرانسـی لـەندەن لـە ساڵی(١٨٣١ز)، یۆنان لە کۆنفرانسی کۆستەنتینیە لە ساڵی (١٨٧٨ز). هەروەها دان پێدانان لەوەیە ناوەڕۆکی بێ. هەرچەندە دەوڵەتان لەوەیە بـە شـێوەیەکی ڕاسـتەوخۆ و ئاشـکرا دان بە دەوڵەتی نوێدا نەنەن ، بەڵام بە پراکتیك و کردار و هـەڵس و کـەوت ، دەوڵـەتی نـوێ ڕادەکێشـنـە نـاو کۆمەڵگـەی نێودەوڵەتیـەوەو توانـای ئـەوەی پـێ دەدەن ڕاڤـەی سـەروەری خـۆی بکـات لـە نێـوان کۆمەڵگـەی نێودەوڵـەتیدا و قبـوڵ کـردن و دانـان و ئاڵوگۆڕکردنی نـێردراوە دبلۆماسـییەکان (سـفارات) لـە لایـەن دەوڵەتانـەوە لـە گـەڵ دەوڵەتی نوێدا. هەروەها قبوڵکردنی دەوڵەتی نوێ لە ئەو دامەزراو و ڕێکخراوانـەی کـە تایبـەتن بـە دەوڵەتەکانـەوەو تەنـها دەوڵەتـەکان بـۆ ئـەندامێتی لێـی قبـوڵ دەکرێـن ، ئەمانە هەمووی خۆی لە خۆیدا دان پێدانانە بە دەوڵـەتی نـوێ. ئەمـەو دانپێدانـان بـە دەوڵەتی نوێ دەگەڕێتەوە بو ئارەزووی ئەو دەوڵەتانەی کە لە ئارادان ، بۆیان هەیە دان بـە دەوڵـەتی نوێدا بنـەن و دەتوانـن دانیشی پێـدا نەنـەن. لـە ڕاسـتیدا دان پێدانـان دەگەڕێتەوە بۆ بارودۆخ و ڕەوشی نێودەوڵەتی و هەرێمایەتی و هـەل و مـەرج و شـێوەو چۆنێتـی دروسـت بوونـی دەوڵـەتی نـوێ وکـارتێکردنی دروسـتبوونی دەوڵـەتی نـوێ لـە بەرژەوەندییە هەرێمایەتی و نێودەوڵەتییەکان، ئەگەر دروسـت بوونـی دەوڵـەتێکی نـوێ مەترسـی دروسـت بکـات لـە سـەر هەرێمـــەکانی دەورو بـەر و کۆمەڵگەینێودەوڵـەتیش بـەرژەوەندی لـە گـەڵ ئـەو دەوڵەتانـەی دەورو بـەردا هـەبێ ، ئـەوە دان پێدانـان بـە دەوڵەتێکی نوێ شتێکی ئاسان نابێ لە لایەن هەر دەوڵەتێك لە دەوڵەتەکانی کۆمەڵگـەی نێودەوڵەتییەوە. بەڵام ئەگەر دروست بوونی دەوڵەتی نوێ ببێتە هۆکارێك بۆ قازانجی ئـەو دەوڵەتانـەی کـە لـە ئـاراداو و خزمـەتی بەرژەوەندییـەکانیان بکـات، مـەرج نییـە

هەموو دەوڵەتەکان بەرژەوندیان لە دروست بوونی دەوڵەتی نوێدا هەبێ. بەڵام بە گوێرەی هاوکێشی نێودەوڵەتی خزمەتی زۆربەی دەوڵەتەکان بکات ، ئەوە دان پێدانان لە لایەن دەوڵەتەکانەوە ئاسانتر دەبێت و ئەو دەوڵەتانە ڕاڕا نابن لە قبوڵ کردن و دان پێدانان بە دەوڵەتی نوێدا. هەر لەم ڕوانگەیەوە ئنگلتەرا جاڕی جەنگی دا دژ بە فەرەنسا لە بەر ئەوەی فەرەنسا جاڕی دانپێدانانی خۆی بە ئەمریکا ڕاگەیاند ، لە کاتێکدا هێشتا جەنگی نێوان ئنگلتەرا و ئەمریکا یەکلایی نەبووبووەوە. ئەمەو دان بە دەوڵەتدا دەنرێت ، بە چاو پۆشین لە ئەو حکومەتەی کە نوێنەرایەتی دەوڵەت دەکات. بۆ نموونە (چین) کە یەکێکە لە ئەندامە هەمیشەییەکانی ئەنجومەنی ئاسایش ، تا ماوەیەك حکومەتەکەی (کای شیك) نوێنەرایەتی چینی دەکرد ، ئەوەش بە پاڵپشتی ویارمەتی دانی وولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، هەرچەندە (کای شیك) لە زۆربەی ناوچەکانی وولات دوور خرابووەوەو لەدوورگەی (فەرمۆزا) و دوورگە بچوکەکانی دەورو بەری گەمارۆ درابوو.پاش ئەو ڕوون کردنەوە گشتییە دەربارەی دان پێدانان بە پێویستی دەزانین بە شێوەیەکی کورت باسی هەریەکێ لەو تیۆرانە بکەین کە دەربارەی دان پێدانان وتراوون:ـ

١ـ تیۆری پەیداکەر(النظرية المنشئة).

بە پێی تیۆری پەیداکەر هەبوونی هەرسێ ڕیشاڵی هەرێم ، گەل ، دەسەلات (سەروەری) بەس نییە بۆ پێکهێنانی دەوڵەت. هەر یەکەیەکی نێودەوڵەتی (وحدة دولية) بۆ ئەوەی ببێتە خاوەن کەسایەتییەکی یاسایی نێودەوڵەتی و بچێتە ناو کۆمەڵگەی نێودەوڵەتییەوە پێویست دەکات دانی پێدا بنرێ لە لایەن دەوڵەتەکانی دیکەوە ، واتا دەوڵەت بە هەبوونی ئەم ڕیشاڵانە دەبێتە دەوڵەت: ١. گەل ٢. هەرێم ٣. دەسەلات ٤. دان پێدانان .

بە هەر حاڵ تیۆری پەیداکەر لە دان پێداناندا ، سێ تایبەتمەندی بە خۆوە دەگرێ.

اـ بە پێی ئەم تیۆرە هەر یەکەیەکی نێودەوڵەتی نابێتە دەوڵەت ونابێتە کەسایەتیەکی نێودەوڵەتی و ناچێتە ناو کۆمەڵگەی نێودەوڵەتییەوە تەنها بە دان

پێدانان نەبێت لە لایەن دەوڵەتانی دیکەوە ، ئەمەش پێی دەڵێن کارتێکردنی پەیداکەر (الاثر المنشیء).

ب ـ دان پێدانان وەسفی کەسایەتی نێودەوڵەتی بەیەکەی تازە دەبەخشێ بەرانبەر ئەو دەوڵەتانەی دانیان پێدا ناوە و ئەو وەسفەی نابێ بەرانبەر ئەوانەی دانیان پێدا نەناوە، ئەمە واتای ئەوە دەگەیەنێ کە دان پێدانان گارتێکردنێکی ڕادەیی هەیە (أثر نسبی).

جـ ـ دان پێدانان کارێکە بەتەواوی دەگەڕێتەوە بۆ ئارەزوی ئەو دەوڵەتانەی کە لە ئاراداان ، دەتوانن دان بەدەوڵەتێکی نوێدا بنێن و دەتوانن دانیشی پێدا نەنێن. فەیلەسوفی ئەڵمانی هیگڵ (١٧٧٠ ـ ١٨٣١)ز بە باوکی گیانیی (ڕوحی) تیۆری پەیداکەر دادەنرێ. ئەو یاسازانایانەی باسی تیۆری پەیداکەریان کردووە و پاڵپشتیان لێ کردووە زۆرن وەکو لۆتەر باخت ، یلنك (١٨٥١ ـ ١٩١١)ز ، ویتون (Wheaton) (١٧٨٥ ـ ١٨٤٨)ز ، کالفۆ (١٨٢٤ـ ١٩٠٦)ز ، فیور ، بۆنفیك.

بونفیك دەڵێ: ڕیشاڵەکانی دەوڵەت چوارن:ـ

١) کۆمەڵێك مرۆڤ. ب) سەربەخۆیی. جـ) حوکم کراو بە حوکمێکی خۆیی.

د) سەقامگیر لە سەر هەرێمێك.

بەڵام لە بەر ئەوەی لونرماند(Lenormand) لە هەموویان زیاتر بڕوای بە تیۆری پەیداکەر هەبووە و پاڵپشتی لێ کردووە ، لێرەدا بۆچوونەکانی دەخەینە ڕوو:

لۆنرماند[1] : بەرپەرچی ئەو بۆچوونانە دەداتەوە کە دەڵێن ، دەوڵەت هەبوونی واقعی هەیە پێش دان پێدانان ، بەڵام هەبوونی یاسایی پاش دانپێدانان دێتەکایەوەودەڵێ:

دانپیادانان کردارێکی یاسایی نییە هەبوونی ماددی دەوڵەت بگۆڕێتەوە بە هەبوونی یاسایی، بەڵکو دانپێدانان ڕیشاڵێکە لە ڕیشاڵەکانی هەبوونی ماددی دەوڵەت و کەسایەتی یاسایی نێودەوڵەتی دەوڵەت و دەڵێ:

---

(١) بڕوانە: حامد سوڵتان ـ ل١٠٧-١٠٨.

لە دەرەوەی چواچێوەی یاسایی نەماف و نەکەسایەتی هەیە، واتا هەر یەکەیەکی نێودەوڵەتی نەمافی هەیە و نەکەسایەتی یاسایی نێودەوڵەتی ، تەنها بە دان پێدانان نەبێ، کە دەیخاتە چوارچێوەی یاسای نێودەوڵەتیەوەو دەیکاتە خاوەن ماف و کەسایەتی نێودەوڵەتی. لۆنەرماند جیاوازی دەکات لە نێوان تاك لە سێبەری یاسای نێوخۆییدا و دەوڵەت لە سێبەری یاسای نێودەوڵەتیداو دەڵێ:

تاك بە کەسایەتییەکی یاسایی لە قەڵەم دەدرێ بە لە دایکبوونی ، بەلام دەوڵەت نابێتە ئەندامێکی کۆمەڵی نێودەوڵەتی تەنها بە دان پێدانان نەبێ . لە سەر ئەو بناغەیەی کە دەڵێت لە دەرەوەی چوارچێوەی یاسایی ماف و کەسایەتی نییە. لۆنرماند مافی بنەڕەتی بۆ دەوڵەت (الحقوق الاساسیه للدول) ڕەت دەکاتەوەو دەڵێ :

ئەم تیۆرە پشت بە یاسای سروشتی دەبەستێ ، لە کاتێدا لۆنرماند یاسای سروشتی ڕەت دەکاتەوەو دەڵێ:

ئەنجامێك کە بە هۆیەوە هەبوونی یاسای نێودەوڵەتی هەبێ دان پێدانانە، نەوەك مافێکی بنەڕەتی دەوڵەت بێت و ڕیشاڵێك بێت لە ڕیشاڵەکانی کەسایەتی نێو دەوڵەتی کە مافی نێودەوڵەتی لێ دەبێتەوە،کارێکی ئاڵ و گوڕکێی دوو لایەنەیەو لەسەر داواکاری دەوڵەتی نوێ دەبێ، کە ئەمەش خۆی لە خۆیدا دان پێدانانە، لەلایەن دەوڵەتی نوێوە بە دەوڵەتی کۆنە .

بە خوێندنەوەی هەموو بۆچوونەکان دەردەکەوێت، هەندێ لەو بۆچوونانە جیاوازییان کردووە لە نێوان هەبوونی دەوڵەت و ئەندامێتی کۆمەڵگەی نێو دەوڵەتی؛ دەڵێن دان پێدانان مەرج نییە بۆهەبوونی دەوڵەت، بەلام مەرجە بۆ ئەندامێتی کۆمەڵگەی نێودەوڵەتیو سوود وەرگرتن لەو ماف و ئەرکانەی کە کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی بە ئەندامەکانی دەیدات.ئەوانەی ئەم بۆچوونانەیان هەیە ئەمانەن؛ ئوبنهایمەر، لیست،شترۆب و زۆربەی یاسازانەکانی سەدەی نۆزدەیەم.

بەلام لونرماند دژ بەم بۆچوونانە دەوەستێت و دان پێدانان بە مەرجێکی سەرەکی دادەنێ بۆ هەبوونی قەوارەی دەوڵەت .

٢ـ تیۆری پیشاندەر ، بڕیاردەر (النظریة المقررة)

ئـەو یاسـازانانەی کـە بڕوایـان بـە ئـەم تیـۆرە هەیـە هـەموویان لـە سـەر نـاوەڕۆکی بناغـەی تیۆرەکە کۆ دەبنـەوە. نـاوەڕۆکی بناغـەی تیۆرەکـە دەڵـێ: هـەر یەکەیـەکی نێودەوڵەتی ئـەو ڕیشاڵانەی تێدا بێ، کە پێویستە بـۆ دروسـت بوونـی دەوڵـەت کـە یاسازانەکانی یاسای نێودەوڵەتی کۆکن لە سەری و بـە هـەبوونی دەوڵەت دروست دەبێ کەئەمانـەن: هـەرێم ، دانیشـتوانی سـەقامگیر بـوو لـە سـەر ئـەو هەرێمـە ، حکومـەت ، سـەربەخۆیی لـە کاروبـاری نـاوخۆیی و دەرەوەدا، بـە هـەبوونی ئـەم ڕیشـاڵانە لەهـەر یەکەیەکی نێودەوڵەتیدا ، ئەوە دەوڵەت و کەسایەتی یاسایی نێودەوڵەتی لـەو یەکەیـەدا بەرجەسـتە دەبێت ئەگـەر دانیشی پێدا نـەنرابێت ، لەبـەر ئـەوەی نـاوەڕۆکی تیـۆری بڕیـاردەر (پیشـاندەر) جیـاوازی نـازانێت لـە نێـوان دەوڵـەت و کەسـایەتی یاسـایی نێودەوڵەتیدا.

تشـن (chen) دەڵێ: هـەر دەوڵـەتێك دروست بێت ئـەوا بـە شـێوەیەکی سروشـتی دەبێتە ئـەندامێکی کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی ، دانپێدانـان پێوەرێك نییـە بـۆ کەسـایەتی نێودەوڵەتی و تشن جیاوازی نێوان دەوڵەت و کەسایەتی نێودەوڵەتی ڕەت دەکاتـەوە و دەڵێت ، دەوڵەت ئەگـەر لـە واقعدا هـەبوو ئـەوا لـە یاساشدا دەبێت ،هـەروەها دەڵـێ: دەوڵەت لەوەیە دانیپێدانەنرابێ و پەیوەندی باشی لە گەڵ دەوڵەتانی دیکـەدا نـەبێت ، لەویە بۆ بەکارهێنانی مافەکانی تووشی گرانی و قورسی ببێتەوە ، بەڵام ئەوە ناگەیێنێ کە خاوەن ماف نەبێت و بەکاری نەهێنێت ، لە بـەر ئـەوەی گرانـی سـوود وەرگرتـن لـە ماف ، نەبوونی ناگەیـەنێ. ئەگـەر دانپێدانـان کەسایەتی نێودەوڵەتی دروست ناکات و ئـەو کەسایەتییە پێش دانپێدانـان هەیـە، بـەڵام لـە هـەمان کاتدا دانپێدانـان سـوود و گرنگی خۆی هەیە لە بواری ڕامیاریو ئابووریو دەروونییدا. زۆرینـەی ئـەو یاسازانانەی کە بڕوایان بەم تیۆرە هەیە دەڵێن: دانپێدانان بە یەکەی نوێ دەگەڕێتـەوە بـۆ ئـارەزوی دەوڵەتـەکان ، بۆیـان هەیـە دان بـە دەوڵـەتی نوێـدا بنێـن ، بۆیـانیش هەیـە دانـی پێـدا نەنێن ،ئەو دانپێدانانە هیچ کار ناکاتە سەر کەسایەتی نێودەوڵەتی یەکـەی نـوێ. تەنـها ڕێگا خۆشـکەرە بـو دروسـتکردنی پەیوەندییـەکی ئاسـایی و دۆسـتانە لـە گـەڵ دەوڵـەتی

دانپێنراودا.پاش باسکردنی دانپێدانان و ئەو تیۆرانەی دەربارەی دانپێدانان وتراوون ، بە پێویستی دەزانم باسی هەندێ لە قۆناغە گرنگەکانی ڕێکخستنی نێودەوڵەتی بکەم ، بۆ زیاتر ئاشنا بوون بە دانپێدانان.پاش ساڵی (١٦٤٨ز) ، بیرۆکەی دەوڵەت بەرەو سەقامگیربوون هەنگاوی نا. بزاڤە نەتەوەیی‌یەکان ئەوروپایان گرتەوەو دەوڵەتۆکە ئەڵمانیایی‌یەکان و ئیتالیایی‌یەکان یەکیان گرتەوە لە یەك دەوڵەتدا ، دەوڵەتی ئەڵمانیا ، دەوڵەتی ئیتالیا. ئەم هەنگاوە لە کۆنگرەی ڤیەننا ساڵی (١٨١٥ز) ڕەنگی دایەوە و بوە هۆی دروست بوونی کۆمەڵگەی ئەوروپی (المجتمع الاوربی) لەنێوان وڵاتانی هاوپەیمانی پیرۆزدا (دول التحالف المقدس). دەوڵەتانی کونگرەی ڤیەننا بوونە خاوەن دەرگای کۆمەڵگەی ئەوروپی ، دەیان کردەوە بۆ ئەوانەی ئارەزویان لێ بوو ، دایان دەخست بۆ ئەوانەی ئارەزویان لێ نەبوو.

لەوانە قبوڵ کردنی بەلجیکا و یۆنان (١٨٣٠ز) ، کە یەکەمیان لە هۆڵەندا جیا بووبوەوە ، دووەمیان لە تورکیا. بۆ چوونە ناو هەیارەی ئەو کۆمەڵەوە ، شتێکی ئاسایی بوو لەم ماوەیەدا تیۆری بنیاتنەر گەشە بکا ، لە بەر ئەوەی وەك ئامرازێك بوو بۆ ڕێگرتن لەو دەوڵەتانەی کە لە گەشەکردن و ئازاد بووندا بوون. بۆ ئەوەی نەبنە ئەندامێکی نێودەوڵەتی تەنها بە ئیزنی دامەزرێنەرەکان نەبێت (السادة المؤسسین). بەڵێ کۆمەڵگەی ئەوروپی لەو قۆناغەدا کۆمەڵگەیەکی کراوە نە بوو، بەڵکو کومەڵگەیەکی سنووردار بوو ، کە لە چەند دەوڵەتێکی مەسیحی ئەوروپی پێك هاتبوو. بەڵام بە گەشەکردنی کۆمەڵگە جیا جیاکانی ئەم سەر زەمینە و بە گەشەکردن و بەرەو پێش چوونی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی و پەیوەندی نێوان گەلان و پێداویستیەکانی ژیان ، ئەو کۆمەڵگەیە بەرە بەرە کرایەوە. لایەنگرانی تێۆری بنیاتنەر کە لە سەرەتادا زۆربوون ، لە سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەم کەم بوونەوە بوونە کەمایەتی وەکو بەراورد لە گەڵ ئەوانەی لایەنگری تیۆری پێشاندەر (بڕیاردەر) بوون.

هەندێ بۆچوون هەن دەڵێن: کۆنگرەکانی لاهای لە ساڵی (١٨٩٩ ــ ١٩٠٧ز) ڕێگا خۆشکەر بوون بۆ ئەو ڕێکخستنە نێودەوڵەتیەی کە لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا هەیە و ئەم کۆنگرانە هەنگاوی باش بوون بۆ پێش خستنی کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی، کە لە سەر

بناغـەی بەرپرسـیاریّتی نێودەوڵـەتی بنیـات نـراوەو لـە هـەمان کـاتدا پێـوەرە مرۆڤایەتییەکان (الاعتبارات الانسانبة) لەبـەر چاو گیراون هـەر وەکو کلۆد دەڵێ : کۆنگرەکانی لاهای ڕێکخستنی نێودەوڵەتی‌یان بۆ بەگـەردوون بـوون ئاراسـتەکرد (نحـو العالميـة). لـە کۆنگـرەی یەکـەمدا ساڵی (١٨٩٩ز) ،(٢٦) دەوڵـەت کۆبوونـەوەو زۆربـەیان ئـەوروپی بـوون ، بـەڵام لـەکۆنگرەی دووەمـدا (٤٤) دەوڵـەت کۆبوونـەوە ، کـەزۆر لەدەوڵەتەکانی ئەمریکای لاتین و ئاسیایی تیـایدا بەشداریان کـرد. لـەم چوارچێوەیـەدا کلۆد دەڵێ: کۆمەڵگەیەکی گشـتگیری جیهانی (جمعيـة عموميـة للعـالم) سـاڵی (١٩٠٧ز) هاتە کایەوە، کۆنگرەی لاهایی دووەم جگە لەوەی بەشداری فراوانـی تیـادا کـرا لەلایـەن دەوڵـەتانی جیهانـەوە ، لـە هـەمان کـاتدا دەوڵەتـە لاوازەکـان و بـەهێزەکانی پێکـەوە کۆکردەوە. پاش جەنگی جیهانی یەکەم ، وەکو ئەنجامێکی ئـەو شـەڕە و هەسـت کردنـی کۆمەڵگـەی نێودەوڵەتی بـە هاتنـە کایـەوەی ڕێکخسـتنێکی نێودەوڵەتی، کـە جیـهان لـە کارەساتی لـەو جـۆرە دوور بخاتـەوە ڕێکخـراوی کۆمەڵـەی نەتـەوەکان (عصبـة الامـم) هاتە کایەوە.[1]

ئەوەی پەیوەندی بە دانپێدانانەوە هەبێت:

ـ ئەو ڕیاسایانەی کـە حوکمـی دانپێدانانیـان دەکـرد زیـاتر لـە تیـۆری پەیداکـەرەوە نزیك بوون ، لە بەر ئەوەی دانپێدانان کاریگەریەکی ڕاستەوخۆی هەبوو ، بۆ بەشداری کردنی دەوڵـەتی دانپێدانـراو لـە ژیـانی کۆمەڵگەی نێودەوڵـەتیدا و سـوود وەرگرتـن لـە مافـە دابـین کراوەکـان بـە پێـی ڕیاسـا نێودەوڵەتییـەکان (التمتـع بحمايـة القواعد الدولية).

ـ دیاردەی دانپێدانان بە کۆمەڵ (الاعتراف الجماعي) لە لایەن دەوڵەتانەوە بە یەکەی نێودەوڵەتی نوێ، بۆ نموونە یۆنان ، بەلجیکا ، تورکیا و ئەو وولاّتانەی کە لە تورکیا جیـا بوونـەوە لـە ناوچـەی بـەلقان، ئـەم دەوڵەتانـە هـەموو لـە لایـەن کۆمەڵگەی نێودەوڵەتییەوە ، بە کۆمەڵ دانیان پێدا نرا. ئەمەو بە ئـەندام بـوون

(١) بڕوانە: د. يحيى الجمل ـ الاعتراف في القانون الدولي العام ص٤١١-٤١٢.

لەکۆمەڵەی نەتەوەکاندا (عصبة الامم) پێوەرێك بوو بۆ چوونە ناو کۆمەڵگەی نێودەوڵەتییەوە ، هەر دەوڵەتێك بە ئەندام بوایە ، مەرج نەبوو ، نە ئەورووپی بێ ، نەمەسیحی ، یا خاوەن شارستانییەکی ئەوتۆ. ئەمە خۆی لەخۆی دا بەڵگەی ئەوەیە کە پێوەری تازە هاتە کایەوە و پێوەرە کۆنەکانی بەلاوە نا بۆ بەئەندام بوونی کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی. مەرجەکانی کۆمەڵەی نەتەوەکان بۆ بە ئەندام بوون ، دەبوایە یەکەی نێودەوڵەتی کە داوای ئەندامێتی دەکرد خۆی حوکمی خۆی بکردبایە وگەرەنتی بدابایە کە پێبەندیە نێودەوڵەتییەکانی دەبێت(الالتزامات الدولیة) و ئەو ڕێکخستنەی قەبوڵ بکردبایە کە کۆمەڵە داینابوو و پەیوەندی بە هێزی چەکداری و وشکایی و دەریایی و ئاسمانییەوە هەبوو.

لە کۆتاییدا دەمەوێ ئاماژە بە بۆچوونی خۆم بکەم دەربارەی دانپێدانان ، من پێم وایە هەبوونی دەوڵەت لە سێ ڕیشاڵی سەرەکی پێك دێت ، گەل ،هەرێم ، دەسەلات، بەلام لە هەمان کاتدا ئەم بۆچوونەش ڕەها نییە و بە شێوەیەکی ڕێژەیی لە دەوڵەتێکەوە بۆ دەوڵەتێکی تر دەگۆڕێ و لەکۆمەڵگەیە ، یان قەوارەیەکی ڕامیارییەوە بۆ کۆمەڵگەیەك یان قەوارەیەکی ڕامیاری تر دەگۆڕێ. ئەوەی کە گومانی تێدا نییە ، جگە لەو ڕایەڵە سەرەکییانە کە ئاماژەمان پێ کرد و ڕایەڵی سەرەکین بۆ سەر دروست بوونی دەوڵەت ، بەرژەوەندی نێودەوڵەتی و هاوکێشی نێودەوڵەتیش کاریگەری خۆیان هەیە لە سەر دروست بوونی دەوڵەتی نوێ. هەر قەوارەیەکی ڕامیاریش ئەگەر جاڕی بە دەوڵەت بوونی خۆی بدات ، لە کاتێکدا دەبێتە دەوڵەت و لە سەر پێی خۆی دەوەستێ و سەقامگرتوو دەبێت ئەگەر کار نەکاتە سەر بەرژەوەندی نێودەوڵەتی وهاوکێشی نێودەوڵەتی تێك نەدات. ئەمە لە لایەکەوە ، لە لایەکی دیکەوە ، دەبێ دەسەلات لەو قەوارە ڕامیارییەدا توانای پاراستنی قەوارەی دەوڵەتی جاڕدراوی هەبێت، چ بە ئامرازیسەربازی بێت لە هەندێ حاڵەت دا چ بە ئامرازی دبلۆماسی بێت لە هەندێ حاڵەتی تردا.

باسی سێیەم
شێوەکانی هاتنە کایەوەی دەوڵەت

دەوڵەت بە چەند شێوەیەك دێتە کایەوە :

یەکەم : سەقامگیربوونی گروپێك لە دانیشتوان لە سەر پارچە زەوییەکی چۆڵ لە دانیشتوو ، یان دانیشتووانی خەڵکێکی سەرەتایی و کۆچبەر بن ، بە سەقامگیربوونیان کارو باری خۆیان ڕێك دەخەن ، دەزگاکانیان پێکەوە دەنێن ، کاری بەڕێوەبردن گەشە پێ دەدەن ، دەسەڵات دروست دەبێت و خۆی دەسەپێنێ . ئیتر گرنگ نییە چۆنێتی و جۆری ئەو دەسەڵاتە.بە هەبوون و پێکەوە نانی ڕیشاڵەکانی دەوڵەت ، ئەوە ئەو گرووپە سەقامگیربووەو خۆی دەسەپێنێ وەکو یەکەیەکی ڕامیاری بە خۆوە هەڵساو (وحدة سياسية قائمة بذاتها).

سروشتییە ئەگەر بڵێین کاتی دروست بوونی دەوڵەت بەم شێوەیە بە شێوەیەکی وورد دیاری ناکرێ ، لە بەر ئەوەی دەوڵەت تا ڕیشاڵەکانی کامڵ بێت بە چەند قۆناغێکدا دەڕوات، شەڕ ، شۆڕش ، داگیرکاری ، دابەش بوون، یەکگرتن وپێوەلکان .

زۆربەی دەوڵەتانی سەر ئەم زەمینە لە سەرەتادا بەم جۆرە دروست بوون چ لە ئاسیا ، ئەفریقا ، ئەوروپا ...

نموونە بۆ دروست بوونی دەوڵەت بەم شێوەیە لە سەدەی ڕابوردودا و لە ساڵی (١٨٢١ز) دەوڵەتی لیبیریایە ، لیبیریا کە دەکەوێتە کەناراوەکانی ئەفریقیای ڕۆژئاوایی. لە ئەو کۆیلە ئازاد کراوانە پێك هاتووە کە لە ژێر چاودێری کۆمپانیایەکی ئەمریکاییدا بۆ ڕزگارکردنی کۆیلەکان گوێزراونەتەوە بۆ لیبیریا و لەوێ دەوڵەتێکیان بۆ خۆیان پێکەوە ناوە. بەڵام دروست بوونی دەوڵەت بەم شێوەیە لەم سەردەمەدا نەماوە.

دووەم : دەوڵەت دروست دەبێ بە پێوەلکانی چەند دەوڵەتۆکەیەکی بچووك بۆ پێك هێنانی دەوڵەتێکی نوێ، ئیتر ئەگەر ئەو دەوڵەتە نوێیە دەوڵەتێکی سادە بێت ،

یەك پارچە (موحد) وەکو ئیتالیا ، فەڕەنسا ، کە لەژێر کاریگەری بزاڤێکی نەتەوەییدا دروست بوون. یان ئەو دەوڵەتە بچووکانە کۆدەبنەوە بۆ پێك هێنانی دەوڵەتێکی فیدراڵی ، بۆ نموونە یەکگرتنی وولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لە ساڵی(١٨٧٨ز).

سێیەم: لەوەیە لە دابڕان و هەڵوەشانەوەی دەوڵەتێك، دوڵەتێك یان چەند دەوڵەتێکی تازە بێنە کایەوە:

١. جیابوونەوەی هەرێمێك لە دەوڵەتێك ، بە شێوازی خەباتی شۆڕش گێڕانەو ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی و پێکەوەنانی دەوڵەتێکی سەربەخۆ، بۆ نموونە: جیابوونەوەی ئەریتیریا لە ئەسیوپیا و پێك هێنانی دەوڵەتی ئەریتیریا ، یۆنان لە تورکیا، جیابوونەوەی وولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لەئینگلتەرا ساڵی(١٧٧٦ز) ، بەرازیل لە پۆرتوگال (١٨٢٢ز) ، مەکسیك و پیرۆ و کوبا لە ئیسپانیا ، یۆنان لە تورکیا ، تایوان لە چین.

٢. هەڵوەشانەوەی دەوڵەتێك بە هۆی جەنگ،یان بزافێکی جودا خوازی و دروست بوونی چەند دەوڵەتێك لە ئەنجامی ئەو هەڵوەشانەوەیە وەك هەڵوەشانەوەی ئیمبراتۆریەتی نەمسا و مەجەڕ پاش جەنگی جیهانی یەکەم و دروست بوونی دەوڵەتی نەمسا،مەجەڕ، تشیکۆسلۆفاکیا.

٣.جیابوونەوەی ئەو دەوڵەتانەی کە بە یەکگرتنێکی کرداری یان بەڵێنکاری پێکەوە لکاون. حاڵەتی یەکەم وەکو جیابونەوەی سوید و نەرویج . حاڵەتی دووەم ، هەڵوەشانەوەی یەکێتی سۆڤێت و دروست بوونی چەند دەوڵەتێکی نوێ لە ئەنجامی ئەو هەڵوەشاندنەوەیە.

باسی چوارەم
بنەوانە (بنەچە) کردنی دروست بوونی دەوڵەت و دەسەڵاتی ڕامیاری
تاصيل نشاة الدولة و السلطة السياسية Origine de Ietat

هەموو ئەو تێورانەی باس کراوون دەربارەی چۆنێتی دروست بوونی دەوڵەت[1] باس لە دەسەڵاتی ڕامیاری دەکەن، لەبەر ئەوەی دەسەڵاتی ڕامیاری(سیاسی) ڕایەڵێکی زۆر گرنگ و دیالکتیکییە(قابلە بە گۆڕان)، هەر ڕایەڵی دەسەڵات و پێشکەوتنی و فراوان بوونی قەوارەکەی لێرە ولەوێ بووە بە هۆی دروست بوونی دەوڵەت. لە کاتێکدا ڕایەڵەکانی دیکەی دەسەڵات (هەرێم، گەل) ئەوەندە باسی ناکرێت و جیاوازی بیرو بۆچوونەکانی لەسەر نییە.دەوڵەت لەبناغەوە شتێکی پێك هاتەیە(شئ مرکب)، کە لە چەند شتێك پێك هاتووە، هەر تیۆرێك لەو تیۆرانەی باسی بناغەی دروست بوونی دەوڵەت دەکەن، باسی بەشێ لەو پێك هاتەیە دەکەن، ئەو بەشە دەکەنە بەردی بناغە بۆ شیکردنەوەی چۆنیەتی دروست بوونی دەوڵەت.

ئەمەو هەندێ لەو تیۆرانە ئیفتیرازییەو هەندێکی ئایینی و هەندێکی دیکەشی دیفاکتۆ شێوەو زانستییە. بۆیە بەپێویستی دەزانم هەندێ لەو تیۆرانە بخەمە ڕوو، سەرەتا لەتیۆرە ئایینی و ئیفتیرازییەکانەوە دەست پێ دەکەم و بە باس کردنی تیۆرە زانستییەکان کۆتایی پێ دێنم.

---

[1] بڕوانە: د.محمد کامل لیله ــ النظم السیایة ــص٢٠١-٢١٩.
د. طعیمة الجرف ــ نظریة الدولة و الاسس العامة للتنظیم السیاسي ص ٢٩ـ٥٩.

بەستی یەکەم :

تیۆرە ئایینییەکان :

Doctrines Theocratiques

ئەم تیۆرە لە ڕاستیدا باس لە چەند قۆناغێکی جیا جیا دەکات کە دەسەڵاتی پێدا ڕۆیشتووە، کە چۆن لە سەرەتادا کەسی دەسەڵاتدار خودی خۆی بە خوداوەند زانیوە، خەڵکەکەی دەوروبەریشی بە خوداوەندیان زانیوە ، نموونەش بۆ ئەم حاڵەتە لە میسری کۆن بە فرعەونیان ووتووە(رع) بە واتای خودا. ئەمە لە کاتی دەسەڵاتی فرعەونیەکان لە خێزانەکانی چوارەم و پێنجەم. ئەو کاتە باوەڕ وابوو، کەسی دەسەڵاتدار لە قوڕێ دروست کراوە جیاوازە لەو قوڕەی مرۆڤەکانی دیکەی لێ دروست کراوون.

هەر لەم قۆناغەدا هەندێ دەسەڵاتداران خۆیان بە کوڕی خودا دەزانی. نموونەش بۆ ئەمە خێزانەکانی شەشەم و حەوتەم و هەشتەم لە کاتی دەسەڵاتی فیرعەونیەکان لە میسر خۆیان بە کوڕی خودا دەزانی. ئەم قۆناغە جگە لەمیسر، هند، چین، فارس ی پێدا ڕۆیشتووە.شێوەی دەسەڵات لەم قۆناغەدا شێوەیەك لە دەسەڵاتداریێتی ڕەها بووە، هیچ هاوکێشییەك نەبووە لە نێوان دەسەڵاتدار و دەسەڵات بەسەردا. دەسەڵاتدارەکان ملکەچ دەبوون بە تەواوی بۆ ڕێنمایی و بڕیارەکانی کەسی دەسەڵاتدار. خۆ بە خودا یان کوڕی خودا زانینی کەسی دەسەڵاتدار، شێوازێکی پیرۆزی بە دەسەڵات دەبەخشی، خەڵك لە ترسی خودا و سزای ئەم دونیاو ئەو دونیا گیان و ماڵ و حاڵی لە خزمەت دەسەڵاتدابوو بێ دیالۆك و گفتوگۆ، خەڵك نە عەقڵی ئەوەی هەبوو ئەو کاتە و نەدەیتوانی دەسەڵات بە خۆدا یان بە کوڕی خودا نەزانێت و بەرهەڵستی بکات، تاکەکانی کۆمەڵگە لە ژێر کاریگران وچەوساندنەوەیەکی ڕادە بەدەردا بوون، ڕۆژیان بە دروستکردنی هەرمات (اهرامات)و قەڵا و شورە و کارێز و بیر هەڵکەندن و زەوی کێڵان و کاری جۆراو جۆری تر دەبردە سەر ، جگە لە بەشداری کردنیان لە شەڕ و

جەنگەکانی کەسی دەسلاتدار.ئەو بۆچوونانەی دەربارەی ئەم قۆناغە باس کراوون پێیان دەڵێن تیۆری مافی خوداوەندێتی ڕاستەوخۆ (نظرية الحق االألهى المباشر).

ـ بە هاتنە کایەوەو دەست پێ کردنی ئاینی کریستینی (مسیحی) قۆناغێکی نوێ هاتە کایەوە ، ئەم قۆناغەش خۆی لە خۆیدا بریتی بوو لە هەوڵ و کۆششێکی بێ وچان لە لایەن پەیڕەوکەران وموریدانی ئایینی نوێوە ، هەموو شتێکیان قبوڵ کرد لە پێناو ئایینە نوێیەکەیاندا ، تووشی کوشتن و لێدان وتالان بوون و تووشی هەموو جۆرە ئەشکەنجەیەك هاتن لە ململانێیەکی نەفساوەدا بەرامبەر ڕۆمانییەکان. بەلام وەکو ئەنجام ئایینی نوێ توانییەی لە سەر پێی خۆی بوەستێت و وەکو دیڤاکتۆ خۆی بسەپێنێ ، لە هەمان کاتدا دەسەلاتی ئەو کاتەی ڕۆمانییەکان ناچار بکات دەستکاری پیاوانی ئایینی کریستینی نەکەن لە شیکردنەوەو بلاوکردنەوەی ئایینەکەیان ، لە بەرامبەر ئەوەدا پیاوانی ئایینی کریستینی و هەڵگری پەیڕەو وپرۆگرامی ئەو ئایینە دەستێوەردانی کاروباری دەوڵەت نەکەن و تەنگ و چەڵەمەی بۆ دروست نەکەن ، بە پێچەوانەوە هاوکاری بکەن ، بناغەی ئەو ڕێککەوتنە دەگەڕێتەوە بۆ وتەیەك ، هەندێ کەس دەڵێن (عیسا) وتوویەتی و هەندێکی تر دەڵێن پۆڵس وتویەتی : ((ئەوەی بۆ قەیسەرە با بۆ قەیسەر بێ ، ئەوەش بۆ خودایە با بۆ خودا بێ)).

لەم قۆناغەدا کە پێنج سەدەی خایاند دەسەلاتداران نەبە خوداو نە بە کوڕی خودا دەزانران و لەو ڕووەوە مرۆڤێکی ئاسایی بوون وەکو هەموو مرۆڤێکی دیکە. بەلام بە پێی قۆناغ و هەڵسەنگاندنی نوێی دەسەلاتی دەسەلاتداران مافێکی پیرۆز بوو خودا پێیانی بەخشیبوو و هەر خۆی ئەوانی هەڵبژاردبوو بۆ ڕێکخستنی کارو باری کۆمەڵگەو بەڕێوەبردنی. بەو پێیە خودا حەزناکات مەخلوقاتەکانی لە سەرگەردانی و بشێویدا بژێن ، بۆیە دەسەلاتی بەو دەسەلاتدارانە دابوو بۆ ئەوەی ژیانی خەڵکی ڕێك بخەن و لە پشێوی دووری بخەنەوە ، بەو پێیە خەڵکی ملکەچی دەسەلاتی کوێرانە دەبوون و هیچ گفتوگۆو دیالۆکیك لە سەر چۆنیەتی بەڕێوەبردنی دەسەلات نەدەکرا. تاکەکانی کۆمەڵگە هەموو جۆرە ئەستەمێکی دەسەلاتداریان قبوڵ دەکرد و بەرهەڵستکاریان نەدەکرد ، بە پێچەوانەوە ئەگەر بەرهەڵستکاریان بکردایە ، ئەوە بەرهەڵستکاری

خودایان دەکرد و سزای ئەم دونیایان دەنۆشی سەرەڕای سزای ئەو دونیاش ، دەبوایە هەموو شتەکانیان بدایەتە دەستی خودا ، خودا خۆی لەو دونیا لێپرسینەوەی دەبێ بەرانبەر دەسەڵاتداران و سزای سەرپێچییەکانیان دەدات. بەو پێیە کەسی دەسەڵاتدار لەم قۆناغەدا هیچ لێپرسینەوەیەکی بەرامبەر نەبوو لە لایەن خەڵکەوە ، خەڵك بۆی نەبوو دیالۆك لە سەر شێوەو ڕەفتاری دەسەڵات بکات ، بەڵکو تاکەکانی کۆمەڵگە ملکەچی تەواوی دەسەڵات دەبوون و جەوری دەسەڵاتیان دەدا بە دەستی خوداوە.

ـ لە گەڵ ڕۆژدا ئایینی کریستینی و کریستینییەکان بە هێزترو پتەوتر بوون، کەنیسە بووە خاوەن زەوی و زارێکی زۆر لە ئەورووپادا تا گەیشتە ئاستێك بەو ڕۆڵە نێگەتیڤانە قایل نەبێ دەستەوەستان دانیشێت و تەماشای دەسەڵات بکات. لاوازی ئەو کاتەی دەسەڵاتی ڕۆمانییەکان هەلی ڕەخساند بۆ کەنیسە بۆ دەستێوەردانی کاروباری دەسەڵات ، بە پێی هەڵسەنگاندنی نوێ خودا خۆی عەقڵ و هۆشی بە کریستینییەکان داوە وخۆیان ئارەزومەندن لە دیاری کردنی ئەو دەسەڵاتەی کە بەڕێوەیان دەبات، واتا قبوڵکردن وڕەوایی دەسەڵات کەوتە دەستی کەنیسە ، دەبوایە ڕەزامەندی هەبوایە بۆ کەسێ یان گرووپێ دەسەڵاتی بە دەست بگرتایە. ڕەزامەندی کەنیسە لە سەر دەسەڵات ، ڕەوایی دەبەخشی بەو دەسەڵاتە، بە پێچەوانەوە ئەوە ئەو دەسەڵاتە ڕەوا نەدەبوو. بە پێی ئەم تیۆرە دەسەڵات لە دەسەڵاتێکی ڕەهاوە ، کە هیچ کەسێ بۆی نەبوو دیالۆکی لە سەر بکا و ڕەخنەو بەرهەڵستی بکا، بووە دەسەڵاتێك لە ژێر چاودێری و لێپرسینەوەی کریستینییەکان بەڕێوە دەچوو لە ڕێگای کەنیسەوە، کەنیسە چاودێری دەسەڵاتی دەکرد تا بزانێ تا چ ڕادەیەك پەیڕەوی فەرمودەکانی ئایینەکە دەکات. ئەم قۆناغە پێی دەڵێن : تیوری مافی خوداوەندێتی ناڕاستو خۆ (theorie du droit divin providentiel).

دەربارەی تیۆرە ئایینییەکان دکتۆر مەحەمەد کامیل لەیلە لە کتێبەکەیدا سیستەمە ڕامیارییەکان دەڵێ: [1] هەڵەیە ئەم تیۆرانە بە تیوری ئایینی ناوزەرد

---

(١) بڕوانە : د.محمد کامل لیله ــ النظم السیاسیة ص ٢٠٥

بکرێت، ئەو ئایینانە چ ئایینی کریستینی بێ ، کە جیاوازی دەکات لە نێوان ئایین و دەسەڵات ، چ ئایینی ئیسلامی کە ئایین و دەسەڵات پێکەوە کۆ دەکاتەوە، لە بەرنامەکان و پرانسیپەکانیاندا لە گەڵ ئەم تیۆرانە یەك ناگرنەوە و پەسەندی ناکەن. کۆمەڵێ خەڵك بۆ مۆنۆپۆل کردنی دەسەڵات خۆیان داوەتە پاڵ ئەو تیۆرانە، بۆ چەوساندنەوەو ئەشکەنجەدانی خەڵکی بەناو ئایینەوە.

هەر وەها دەڵێ : ئەم تیۆرانە لە بیر وباوەڕی خورافی پێك هاتوون ، کە عەقڵی مرۆڤ هیناویانێتیە کایەوە و دایڕشتوون .

_ ئێمە بڕوامان وایە ڕاستە ئایینەکان لەبناغەدا بۆ چەوساندنەوەو ئەشکەنجەدانی خەڵکی نەهاتوونەتە کایەوە، بەڵکو بە پێچەوانەوە بۆ خێرو خۆشی خەڵکی هاتوون ، بەڵام ئەو تیۆرانەش ڕەنگدانەوەی قۆناغێکن لە قۆناغەکانی ژیانی ڕامیاری مرۆڤ و کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی. کە تیایدا مرۆڤ خۆی داوەتە پاڵ ئەو تیۆرانە و دەسەڵاتی بەکار هێناوە بۆ چەوساندنەوەو ئەشکەنجەدانی خەڵکی ، بەڵام ئەو تیۆرانە مرۆڤ هەروەها پەیدای نەکردوون ، بەڵکو دیفاکتۆی قۆناغێکی دیاری کراو سەپاندویانێتی و تەنانەت لە کاتی ئێستاشدا بەشێ لەو قۆناغە تا ڕۆژی ئەمڕۆ کاریگەری خۆی ماوە.

بەستی دووەم :

تیۆرە گرێ بەستییەکان (النظريات العقدية)

بە پێی تیۆرە ئایینییەکان ، وەکو لە سەرەوە باسم کرد و ئاماژەم پێکرد. دەوڵەت ودەسەڵات و چۆنێتی دروست بوونی دەوڵەت و دەسەڵات دەخاتە سەرەوەی ئیرادەو ئارەزوی مرۆڤەوە ، بەڵام بەگەشەکردنی بیری ڕامیاری لە سەردەمی ژیانەوەدا (عصر النهضة)، بە پێی بیری نوێ دەوڵەت و دەسەڵات لە ئاسمانەوە هینرانە خوارەوە بۆ سەر زەوی ، واتا هەبوونی دەسەڵات و دەوڵەت بە پێی بۆچوونی نوێ گرێ درا بە ئیرادەو ئارەزوی مرۆڤەوە ، ئیرادەو ئارەزوی مرۆڤ خۆی بووە دروست کەرو بنیادنەری دەوڵەت و دەسەڵات، ناوەڕۆکی ئەم بۆچوونە لە گرێ بەستیدا خۆی دەبینێتەوە. تاکەکانی کۆمەڵگە هەموو کۆبوونەتەوەو پێکەوە گرێبەستییەکیان بەستووە و لەڕێگای

ئەو گرێ بەستییەوە دەوڵەت و دەسەڵات دروست بووە. ئەمە ناوەڕۆکی تیۆرەکەیە، وا دیارە ئەم تیۆرە گریمان ئامێزە(ئیفتیرازییە)، وا ئیفتیراز دەکات تاکەکانی کۆمەڵگە هەموو کۆبوونەتەوەو گرێ بەستیان بەستووە. هیچ بەڵگەیەکی سەلمێنەر نییە، بیسەلمێنێ ئەو گرێ بەستییە وەکو دیفاکتۆ(واقع) ڕووی دابێ، یان قۆناغێکی ڕاستەقینە بێ لە دروست بوون و گەشە کردنی دەسەڵات و دەوڵەت، بۆیە ئەو بۆچوونانەی دروست بوونی دەسەڵات و دەوڵەت دەبەستنە گرێ بەستی کۆمەڵایەتییەوە، پشت بە ئیفتیراز دەبەستن، بۆیە دەتوانین بەو تیۆرانە بڵێین (تیۆرە گریمان ئامێزەکان) ، لێرەدا بیرو بۆچوونی سێ فەیلەسوف دەخەینە ڕوو بۆ زیاتر ئاشنا بوون بە ناوەڕۆکی ئەو تیۆرە.

یەکەم: بۆچوونی هۆبز (١٥٨٨ ـ ١٦٧٩ز)

هۆبز لە ئینگلتەرا ژیاوەو مامۆستای میرنشین شارڵ بووە کە پاشان بووەتە خاوەن دەسەڵاتی ئەو وڵاتە، لە کاتی ژیانیدا بە چاوی خۆی بشێوی و ناهەمواری ڕەوشی ڕامیاری ئینگلتەرای بینیوە، هەر لەو ماوەیەدا لە ئەو وڵاتە میرنشینێك و دوو وەزیر لە سێدارە دراوون و سیستەمی ڕامیاری لە میرنشینییەوە بووە بە کۆماری و دیسان گەڕاوەتەوە بۆ میرنشینی، ئەم ڕوداوانەو پەیوەندی هۆبز لەگەڵ میرنشیندا کاریگەرییەکی تەواوی لە سەر بۆچوونەکانی هەیە، هۆبز پێ وایە: مرۆڤ جموجۆڵە، لە جموجۆڵەوە هەست: ئارەزوو، خۆشەویستی،ڕق لێ بوون دروست دەبێ، لەبەر ئەوەی ئەم ڕەوشتانە گشتییەو هاوبەشە لە نێوان هەموو خەڵکدا، دەبنە هۆی دروست بوونی ململانێ لە نێوان تاکەکانی کۆمەڵگە، گیانی ململانێ پاڵیان پێوە دەنێت یەکتری پاکتاو بکەن، ئەم ململانێیە و پاشکۆکانی وەکو نەمانی متمانەو بەرپابوونی تەماح و لە خۆ دەرچوون دەبێتە هۆی شەڕێکی بەردەوام و هەمیشەیی لە نێوان هەموو تاکەکانداو تاکەکان بۆ ئەوەیخۆیان لە نەهامەتی ئەم ژیانە سەرەتاییە ڕزگار بکەن، دەبێ عەقڵیان بەکار بێنن بۆ دۆزینەوەی ڕێگایەك ڕزگاریان بکات و لە مەینەتی دەرباز ببن.

بە بۆچوونی هۆبز ژیانی مروف لە سەرەتادا پێك هاتبوو لە شەڕو ناکۆکی و ململانێ، هەر تاك و گرۆپێ هەڵی دەکوتایە سەر تاك و گرۆپەکانی تر، خاوەن ماف ئەو

کەسە بوو بە زۆر بە دەستی بێنێ و بیپارێزێ، واتا مافێك ئەگەر خاوەنەکەی نەیتوانیبایە بە هێز بیپارێزێ، ئەوە خاوەن ئەو مافە نەدەبوو. ژیان دارستان ئاسا، بەهێز لاوازی قووت دەداو دەیخستە خزمەتی خۆیەوە. هیچ گرنتییەك (ضمان) لە سەر ژیان و ماڵی هیچ کەسێك نەبوو. کۆمەڵگە بە پشێوی و شەڕو هەڵ کوتانە سەر یەکتر دەژیا. کەس خاوەن سەرو ماڵی خۆی نەبوو. لەم بارودۆخەدا تاکەکانی کۆمەڵ عەقڵیان بە کار هێنا بۆ دۆزینەوەی ڕێگاچارەیەك کە ڕەوشێکی باشتر بێتە کایەوە بۆ هەمووان، سەرو ماڵی هەموویان لە مەترسی ڕزگار بکات. لێرەدا هەموو تاکەکانی کۆمەڵ بڕیاریان دا دەست لە هەموو مافەکانی خۆیان هەڵگرن بە شێوەیەکی یەکجاری و ڕێکەوتن لە سەر ئەوەی هەموویان دەست هەڵگرن لە هەموو مافەکانی خۆیان بۆ کەسێك کە دەرەوەی ئەو بڕیاردان و ڕێککەوتنەیە، کە ئەویش میرە (پاشا). لێرەدا خەڵکی هەموویان دەستیان هەڵگرت لە هەموو مافەکانی خۆیان و دەسەڵاتیان دایە دەستی میر، کە لایەن نەبوو لە ڕێکەوتنەکەدا، بەو پێیەی ڕەوشی نوێ هەرچۆن بێ هەر باشتر دەبێ لە ڕەوشی پێشو.بە پێی ئەم بۆچوونە پاشا هەموو دەسەڵاتێکی دەکەوێتە دەست و بەرپرسیار نییە بەرانبەر بە هیچ، لەبەر ئەوەی لایەن نەبووە لەو ڕێککەوتنەدا و هیچ لێپرسینەوەیەکی نابێ لە لایەن کۆمەڵەوە. بەڵکو دەبێ کۆمەڵ و تاکەکانی کۆمەڵ ملکەچی دەسەڵات بن و دیالۆکی دەسەڵاتەکەشی نەکەن.ئەم بۆچوونەی هۆبز لە ژیانی هۆبز و ئەو قۆناغەی تیایدا ژیاوە سەرچاوەی گرتووە.

دووەم: بۆچوونی جۆن لۆك (١٦٣٢ـ ١٧٠٤ز) :

جۆن لۆك کە هاوڵاتیەکی ئینگلیزی بوو، وای دەبینی ژیانی سەرەتایی مرۆڤ ژیانێکی ئاسودەو پڕ هێمنی و ئارامی بووە، سەربەستی و ڕاستی خوازی و یەکسانی لە نێوان تاکەکانی کۆمەڵگەدا هەبووە، تاکەکانی کۆمەڵگە لە سایەی یاسای سروشتیدا بە یەکسانی و ئارامی و سەربەستی دەژیان، ئەم بۆچوونانەش بە پێچەوانەی بۆچوونەکانی هۆبزن، کە ئەو وای دەبینی ژیانی سەرەتای مرۆڤ پێك هاتبوو لە کوشتن و بڕین و نایەکسانی و زاڵ بوونی بەهێز بەسەر بێ هێزدا.

جۆن لۆك وا دەبینێ، تاكەكان هەرچەندە لـە سـەرەتاوە ژیانیـان بـە ئاسـودەیی بەسـەر دەبرد، بـەڵام لـە پێنـاو ژیانێكی چاكترو ڕێـك و پێـك تـر پـەنایان بردەبـەر گـرێ بەسـتی كۆمەڵایەتی (العقد الاجتماعي) كە هەر تاكێك لە تاكـەكانی كۆمـەڵ، دەست هـەڵدەگرێت لـە هـەندێ لـە مافـەكانی خـۆی نـەك لـە هـەموو مافـەكانی، بـۆ كەسـی دەسـەڵاتدار، كـە تاكـەكانی كۆمـەڵ هـەر خۆیـان ئـەو مافانـە دیـاری دەكـەن بـەو پێیـە كەسـی دەسـەڵاتدار دەسەڵات بە ڕێوە دەبا لەو سنوورەی كە مافی پێ دراوەو تاكـەكانی كۆمـەڵ دەستیان لـەو مافانە هەڵگرتووە بـۆ ئـەو. بـەڵام لـە هـەمان كاتدا كەسی دەسـەڵاتدار، بـۆی نییـە دەست درێژی بكاتە سەر ئەو مافانـەی كـە هـی هاووڵاتیـانن و دەستیان لێ هەڵنـەگرتووەو نـەیان سـپاردوە بەكەسـی دەسـەڵاتدار، واتـا كەسـی دەسـەڵاتدار دەسـەڵاتەكەی ڕەهـا نییـەو بەرپرسیارە لـە بـەڕێوەبردنی دەسـەڵاتەكەی، كـە دەبـێ لـە چـوار چێـوەی دیـاری كـراودا بەڕێوەی ببات. ئەگەر ئەو چوارچێوەیـە دەربـاز بكـات تووشـی بەرپرسـیاری دەبێتـەوە لـە لایـەن تاكـەكانی كۆمەڵەوە، كەسی دەسەڵاتدار بەرپرسـیارە لـە ئاسـایش و سـەلامەتی و دابین كردنی یەكسانی و ڕاستی خوازی (العداله) لە نێوان هاووڵاتیاندا.

سێیەم: بۆچوونی جـان جـاك ڕۆسـۆ: ـ

ڕۆسۆ دەڵێ:((مرۆڤ بە سەربەستی لە دایـك بـووە لـە كـاتێكدا ئێستا كۆت و زنجیر كـراوە)).واتـا ڕۆسـۆ پێـی وایـە، مـرۆڤ لـە سـەرەتادا پێش ئـەوەی موڵكیـەتی تایبـەتی (الملكیه الخاصه) بێتە كایەوە ئازاد و سەربەست بووەو بە خۆڕسكێ یەكسانی هـەبووە. بەڵام كاتێ موڵكیەتی تایبەت هاتە كایەوە، ئەو یەكسانییە نەما.

هەروەها ڕۆسۆ دەڵێ:((لە جیاتی ـ جێگای ـ ئەوەی هێزو توانامان لە خۆماندا وون كەین، با تێكـەڵی كـەین لـە هـێزێكی سـەرەوەدا كـە حوكمـان بكـات بـە پێـی یاسـایەكی عادلانـە، بمانپـارێزێ و بـەرگریمان لێ بكـاو بـەرانگیری دوژمنــە هاوبەشـەكانمان بكـات، بەرانگیرمان لێ بكات لە پێكهاتنێكی هەتا هەتاییدا.)).

لێرەدا ڕۆسۆ پێی وایە، دەبێ هەموو تاكەكانی كۆمـەڵ هـێزو توانـا تایبەتییـەكانی خۆیان لە خۆیاندا گەمارۆ نەدەن و نەیخنكێنن، بەڵكو دەبێ ئەو هێزو توانایانە هـەموو كۆبكەنەوە بۆ ئەوەی هێزێكی گەورەترو كاریگەرتر پێكەوە بنێن، ئـەو هـێزەی سـەرەوە

لە هێزی تاکەکان پێك هاتووەو شتێکی سروشتییە ئەگەر بڵێین واز هێنانی هەر تاکێك لە هێزو توانای خۆی و هەر کەسێ لە لای خۆیەوە. ئەمە خۆی لە خۆیدا گرێ بەستییەکە، پێویستی بە یاسایەکە کە ڕۆسۆ ناوی ناوە (یاسایەکی عادلانە). بۆ ئەوەی بە پێی ئەو یاسایە هەر تاکێك لە تاکەکانی کۆمەڵ بپارێزرێ و بەرگری لێ بکرێ و ڕووبەڕووی دوژمنە هاوبەشەکانیان ببنەوە.هەروەها دەڵێ:((چۆن شێوازێ بۆ کۆمەڵ بدۆزرێتەوە کە بە هەموو هێزو توانایەکی هاوبەشەوە سەرو ماڵی هەر تاکێکی کۆمەڵ بپارێزرێ، بە پێی ئەم شێوازە هەموو تاکەکان لە کۆمەڵدا یەکبگرنەوەو ملکەچی کەس نەبن تەنها خودی خۆیان نەبێ و سەربەست بن وەکو جاران)). لێرەدا ڕۆسۆ پرسیاری ئەوە دەکات، چۆن شێوازێك بدۆزینەوە کە مەخسەتی(پێك هاتنی کۆمەڵایەتیە)، کە بتوانێ سەرو ماڵی هەموو تاکەکانی کۆمەڵ بپارێزێ بە هێزێکی هاوبەش کە لە هێزی هەموو تاکەکان پێك هاتبێ، ئەو کاتە ملکەچی تاکەکان بۆ ئیرادەی هەمووان و هێزو دەسەڵاتی هاوبەش، ملکەچییە بۆ خودی تاکەکان لەبەر ئەوەی ئەو هێزە هاوبەشە لە خودی خۆیان پێك هاتووە. ئەمەو ڕۆسۆ دەربارەی مەرجەکانی گرێبەستی کۆمەڵایەتی (العقد الاجتماعي) دەڵێ : ((مەرجەکانی گرێبەستی هەموو بە یەك مەرج کۆتایی پێ دێت ، هەر تاکێك بە تەواوی واز لە مافەکانی دێنێ بۆ هەمووان و لەبەر ئەوەی هەر تاکێك واز لە مافەکانی خۆی دێنێ بە تەواوی ئەوا هەر هەموویان لەو بارەیەوە یەکسان دەبن وەکو یەك ، وازهێنانی لەو مافانە دەبێ بێ خۆگرتن (تحفظ)بێت ، ئەو کاتە یەکگرتن بە تەواوترین شێوە دەبێت)).

ڕۆسۆ وا دەبینێ ودەڵێ :ـ بۆ ئەوەی تواناو هێزی مرۆڤ لە خۆیدا نەتوێتەوە ، پێویست دەکات تاکەکان هەموو هێز وتواناکانیان یەك بخەن و کۆی بکەنەوە لە یەك هێز و توانادا و بەیەك تەییاردا ئاراستەی بکەن ، تا هەموو پێکەوە لە سایەی یاسایەکی عادلانەدا بحەسێنەوە. ئەو یاسایە بیانپارێزێ لە دوژمنە هاوبەشەکانیان و پاڵ پشتیان لێ بکات. هێزو تواناکان بەو شێوەیە ڕێك دەخرێن و ئاراستە دەکرێن کە هەموو تاکێك لەلای خۆیەوە واز (تنازل)لە هەموو مافەکانی بێنێ بێ خۆگرتن (تحفظ) بۆ هەمووان ، بۆ ئەو قەوارەیەی کە هەمووانی لە خۆ گرتووە، لێرەدا تاکەکان هەموویان وەکو یەکن

و یەکسانن لەوازهێنان لە هەموو مافەکانیان ، کە لە ڕاستیدا وازهێنانیان بۆ خۆیان بووە. بەو پێیە هێزو تواناکان هەموو یەك دەگرن و لە خزمەتی هەمووان‌دا کار دەکەن و یەك دەگرنەوە لە هەمووان‌دا و وەکو جاران سەرفراز دەبن و خۆیان دەخەنە ژێر ئاراستەی ئیرادەی گشتییەو. لێرەدا دەسەلاَت بەدەست و دەسەلاَت داران هەمان کەسن بەلاَم لە دوو گۆشە نیگای جیاوازەوە تەماشا دەکرێن.

پاش خستنە ڕووی بۆچوونەکانی هەر سێ فەیلەسوف تۆماس هۆپز ، جۆن لۆك ، جان جاك ڕۆسۆ بۆمان دەردەکەوێ ، چەند جیاوازییەك لە بۆچوونەکانیاندا هەیە : ـ

ـ هۆپز : سەرەتای ژیانی مرۆڤایەتی وا شی دەکاتەوە کە شەڕو شۆڕو نا ئارامی و هەڵکوتانە سەر یەکتر دەستوری ژیانی ئەو کاتە بووە.

ـ لۆك دەڵێ : ژیانی مرۆڤ و کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی لە سەرەتادا تا ڕادەیەکی زۆر ئارامی و هێمنیان بە خۆیانەوە بینیوە و یەکسانی وڕاستی خوازی لە ئارادا هەبووە.

ـ ڕۆسۆ دەڵێ : مرۆڤ بە ئازادی لە دایك بووە و لە سەرەتادا یەکسانی سروشتی هەبووە تا موڵکیەتی تایبەت هاتووەتە کایەوە و ئەو یەکسانییەی تێك داوە.

ـ هۆپز دەڵێ : تاکەکانی گرێ بەستییەکە (افراد العقد) لە هەموو مافەکانیان واز دەهێنن بێ خۆگرتن (تحفظ) بۆ کەسێکی دیکە کە بەرانبەریان هیچ ئیلتزامێکی نییە و بەرپرسیار نییە بەرانبەر بە هیچ.

ـ لۆك دەڵێ : دابەزینی تاکەکان لە مافەکانیان دابەزینە لە هەندێ لە مافەکانیان نەك هەمووی. ئەو کەسەی یان ئەو گروپەی ژێرەیی (تنازل) بۆکراوە بەرپرسیارە بەرانبەر تاکەکان ، نابێ دەستکاری ئەو مافانە بکات کە تاکەکان دەستیان لێ هەڵ نەگرتووە.

ـ ڕۆسۆ دەڵێ : تاکەکان بێ خۆ گرتن واز لە هەموو مافەکانیان دێنن و هەر یەکەو لە لایەن خۆیەوە بۆ هەمووان نەك بۆ کەسێك یان گروپێك ، هەرکەسێ دەست لەو دەسەلاَتەی هەیەتی هەڵ دەگرێ ، بۆ ئەوەی ئەم دەسەلاَتانە هەموو کۆببنەوە لە دەسەلاَتێکی بڵندا کە دەسەلاَتی هەمووان پێك دێنێ ، بە بۆچوونی ڕۆسۆ ئەم گرێبەستیە دەوڵەتی دروست کردووە و وەکو هەر گرێبەستێکی دیکە نییە، بەڵکو

گرێبەستییەکە لە جۆرێکی تایبەت. هەروەها فەیلەسوفە کاسۆلیك و پرۆتستانتەکان[1] لە سەدەی شازدەیەم

باسی گرێ بەستی کۆمەڵایەتیان کردووە و باسی ئەوەیان کردووە کە گەل و

میر لەسەر گرێ بەستییەکی ئارەزومەندانە ڕێککەوتوون وخۆگرتنی(التزامات) ئاڵوگۆڕکێ لە نێوانیاندا هەبووە بە پێی چەند حوکمێکی تایبەت.

ئەمەو مامۆستا ڤالین (Waline) دەڵێ:

سەرچاوەی بیری گرێبەستی لە لای پیاوانی ئایینی دەگەڕێتەوە بۆحوکمەکانی تەورات کە لەهەندێکیدا هاتووە ، کە لەنێوان خوداو یەهوددا هاوپەیمانییەك بەستراوە، بەپێی ئەو هاوپەیمانییە یەهود دەتوانێ ملکەچ نەبێ بۆ خودا لەکاتێکدا ئەگەر خودا وازیان لێ بێنێ ، ئەو کاتەش دەتوانن واز لەخودا بێنن و بەدوای خودایەکی دیکەدا بگەڕێن.

بەستی سێیەم
تیۆرە زانستییەکان

تیۆرە زانستییەکان بەو تیۆرانە دەوترێت کە لە سەر بناغەیەکی زانستییانە دامەزراوون ، لە سەر بۆچوونی عەقڵی مرۆڤ بۆ شتەکان و شیکردنەوەی چەمکی دەسەڵات و دەوڵەت لە ڕۆشنایی دیڤاکتۆی (وقائع) ژیانی کۆمەڵایەتیدا. ئەو بۆچوونانەی باسی دەسەڵات و دەوڵەت بە شێوەیەکی زانستییانە دەکەن زۆرن بەڵام ئێمە ئەم چوار تیۆرە دەخەینە ڕوو :

١. تیۆری پێشکەوتنی خێزان (نظرية التطور العائلي).

٢. تیۆری هێزو زاڵبوون (نظرية القوة والغلبة).

٣. تیۆری مارکسی (النظرية الماركسية).

٤. تیۆری پێشکەوتنی دیرۆکی (نظرية التطور التأريخي).

١. تیۆری پێشکەوتنی خێزان :

---

(١) بڕوانە : د. طعيمة الجرف ـ النظريات و النظم السياسية و سيادة القانون الدستوري ص٧.

ـ ئەرستۆ دەڵێ : مرۆڤ بە سروشت شارستانییە ، کۆمەڵ کە دیاردەیەکی سروشتییە (ظاهرة طبیعیة) خۆی دروست دەبێت بە پێی پێویستی غەریزەی کۆمەلایەتی لە مرۆڤدا.سروشت نێری دروست کردوە ، مێینەشی دروست کردوە،نێرو مێ یەك دەگرن بە حوکمی غەریزە و لە پێناو زیادبوون و پاراستنی جۆردا. هەروەها سروشت بە شێوەیەکی جیاواز خەڵکی دروست کردووە، زیرەکی بەخشیوەتە ئازادەکان(سەربەستەکان) و بێ بەشی کردووە لە کۆیلەکان، بە یەك گردنی نێر و مێ و ئازادو کۆیلەکان،خێزان دروست بووە، بە کۆمەڵ بوونی خێزانەکان و فراوان بوونیان تیرە دروست بووەو بە کۆمەڵ بوونی تیرە خێڵ دروست بووەو بە فراوان بوونی خێڵ لادێ دروست بووەو بە گەورە بوونی لادێو فراوان بوونی ، شارەڕامیارییەکان هاتوونەتە کایەوە.

هەروەها ئەرستۆ دەڵێ: دەوڵەت گشتە، لە چەند بەشێك پێك هاتووە(خێزان، خێڵ، تاکەکان).

ـ بۆدان پێی وایە، دەوڵەت یەکگرتنەوەی چەند خێزانێکە دەچنە ژێر ڕکێفی دەسەلاتێکی خاوەن سەروەرییەوە.

ئەم تیۆرە بۆ شیکردنەوەی چۆنیەتی دروست بوونی دەوڵەت دەچێتە ناو قوڵایی مێژووەوە، لە یەکەم شانەی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتییەوە دەست پێ دەکات. ئەوانەی باسی ئەم تیۆرە دەکەن پێیان وایە لە سەرەتادا خێزان ـ خێزانی دایك بووە، واتا خێزان لە دایك و منداڵەکانی پێك هاتبوو. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ بە چەند پیاوێك لە گەڵ یەك ژن تێکەڵ بوونەو پاشان کەسیان خۆیان بە خاوەنی ئەو خێزانە نەزانیوە. بەلام لە گەڵ ڕۆژدا ئەو سیستەمە گۆڕاوەو هەر پیاوێك ژنێك یا چەند ژنێکی هەبووەو خێزان بوەتە خێزانی باوك، باوك خاوەن خێزان بووەو دەسەلاتی تەواوی بە سەر ژن و منداڵدا هەبووە، تاڕادەی لە ناوبردن و کۆتای هێنان بە ژیانیان. هەروەها هەندێ جار خێزان کۆیلەو لەو جۆرانەی گرتووە بەخۆوە و دەسەلاتی خاوەن خێزان کە باوك بووە ئەوانیشی گرتوەتەوە. هەر خێزانێك لەو خێزانانە زیادی کردووەو بووە بە چەند خێزانێك، ئەم خێزانانە پەیوەندی هاو خوێنی لە نێوانیاندا هەبووە، بە هەبوونی ئەم

خێزانە هاوخوێنانە پێکەوە تیرە دروست بووە، واتا بنەمای هەر تیرەیەك دەگەڕێتەوە بۆ چەند خێزانێك كە لە سەرەتاوە لە یەك خێزانەوە هاتووە. واتا ئەندامانی هەر خێزانێك لەو خێزانانە بە زاو ـ زێ زیادیان كردووەو چەند خێزانێكی دیكەیان لێ بووەتەوە، بە زیاد بوونی هەر یەك لەم خێزانانە چەند تیرەیەك دروست بوونە، كە ئەم تیرانە پێكەوە عەشیرەتیان پێك هێناوە، بە كۆمەڵ بوونی چەند عەشیرەتێك پێكەوە و هاوخوێنی لە نێوانیاندا نەتەوە پێك هاتووە، زۆربەی دەوڵەتانیش لە سەر بناغەی نەتەوە پێك هاتوون. ئەمەو لە ڕۆما و زۆربەی شارەكانی یۆنانی كۆن، دەسەڵات بە دەست بەخێوكەری خێزانەكانەوە بووە، شار لە چەند خێزانێك پێك هاتبو و دەسەڵات بە دەست ئەو خاوەن خێزانانەوە بوو .

ئەم تیۆرە هەندێ ڕەخنەی لە سەرە، بەڵام ڕخنەكان لەبەر ئەوەی زۆر لاوازن پێویست بە دیالۆك كردنیان ناكات. بەڵام ئەوەش دەخەینە ڕوو، لەوەیە تیۆری پێشكەوتنی خێزان تەنها هۆ نەبێ بۆ شیكردنەوەی چۆنیەتی دروست بوونی دەوڵەت، بەڵام تیۆرێكە گونجاوە لەگەڵ قۆناغە مێژووییەكاندا و چۆنیەتی پێشكەوتنی كۆمەڵ و بەشێك یان قۆناغێك لە چۆنیەتی دروست بوونی دەوڵەت شیدەكاتەوە.

٢. تیۆری هێز و زاڵبوون (نظرية القوة و الغلبة).

زۆر لە نووسەران دەربارەی ئەم تیۆرە دوواون و ئەم تیۆرەیان بە بناغەی دەوڵەت داناوە لە(بۆلیبەوە بۆ ئۆبنهایمەر و دیگی و جۆفنێل).

ئەم تیۆرە لە سەرەتاوە هەبووەو تا ئێستاش هەر لایەنگری خۆی هەیە. ئەو یاسازانایانەی دەربارەی ئەم تیۆرە دوواوون وا دەبینن، هێز هۆی دروست بوونی دەوڵەتە. لە كۆمەڵگە سەرەتاییەكاندا یەكێ لە خاوەن خێزانەكان بە هۆی زەبرو زەنگەوە توانیویەتی كۆنترۆڵی خێزانەكانی دیكە بكات، یان سەرخێڵێك توانیویەتی دەسەڵاتی خۆی بەسەر خێڵەكانی تردا بسەپێنێت و ژێر دەستیان بكات. بەو شێوەیە كۆمەڵی ڕامیاری یەكی گرتووەو پێكەوە لكاوەو دەسەڵات پتەو بە هێز بووە. ئەمەو هێز ئامرازێك بووە بۆ پێكەوە نانی كۆمەڵی ڕامیاری و پەرش و بڵاو بوونەوەی و بە

دەسەڵات بوونی.مێژووی مرۆڤایەتی کۆمەڵ شەڕو شۆڕو بگرەو بەردە بووە، تیایدا خاوەن هێز بووەتە دەسەڵات و دەسەڵاتی خۆی بە سەر بێ هێزو دۆڕاودا سەپاندووە.لە ڕاستیدا هێزو جەنگ و بە کارهێنانی ئەو ڕێگایانە بۆ دروست کردنی قەوارەی ڕامیاری و فراوان کردنی دەسەڵات، شتێکە نکۆڵی لێ ناکرێ، لە ڕۆڵی کەم ناکرێتەوە، کۆمەڵگە ڕامیارییە سەرەتاییەکان زۆر جار پەنایان بردوەتە بەر هێز بۆ پاکتاو کردنی یەکترو هەندێ جار کۆمەڵێکی ڕامیاری کۆنترۆڵی کۆمەڵێکی ڕامیاری دیکەی کردووە و خستوویەتیە ژێر ڕکێفی خۆیەوە،هەندێ جاریش لە ئەنجامدا کۆمەڵی ڕامیاری ژێر دەستە لە قەوارەی کۆمەڵی ڕامیاری باڵادەستدا وون بووە و تواوەتەوە. بەڵام لەحاڵەتی دیکەدا کۆمەڵی ڕامیاری ژێر دەستە یان دۆڕاو، توانیویەتی تایبەتمەندییەکانی خۆی بپارێزێ، هەرچەندە کۆمەڵی ڕامیاری باڵا دەست خۆی بە سەردا سەپاندووە و لە سەر حیسابی ئەو فراوان بووە،بەڵام ئەم فراوان بوونە کاتی بووە و سەقام گرتوو درێژ خایان نەبووە، لە هەل و مەرجی گونجاودا شتەکان دووبارە گەڕاونەتەوە بۆ حاڵەتی خۆیان. ئەمەو دیگی کە یەکێکە لەوانەی لە گەڵ تیۆری هێزدایە بەڵام بە تێڕوانینێکی فراوانترەوە، دەڵێ:

دەوڵەت جیاکارییەکە لەنێوان دەسەڵات بە دەستان و دەسەڵات بە سەران، دەسەڵات بە دەستان لە ڕێگای بە کارهێنانی ناچار کردنی ماددیەوە ئەو دەسەڵاتە بە ڕێوە دەبەن. بەڵام دیگی بە تەنها پشت بە دەسەڵاتی ماددی نابەستێ، بەڵکو هێز لە دیدەی دیگییەوە هێزی ئایینی و هێزی ئابووری و لەو جۆرانەش دەگرێتەوە. لەم ڕوانگەیەوە لەوەیە بەکارهێنانی هێزی ماددی لەگەڵ ڕۆژدا بگۆڕێ و کۆمەڵگە قەناعەت بە شێوەی دەسەڵات بکات، بە هۆی ئەو خزمەتانەی کە دەسەڵات پێشکەش بە کۆمەڵگەیان دەکات، یان کۆمەڵگە ملکەچی هەندێ پێوەری ئەخلاقی یان ئایینی دەبێ کە لە دەسەڵاتدا بەرجەستە دەبێ ، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ ملکەچی تاکەکانی کۆمەڵ لەوانەیە ملکەچی بێ بۆ پێوەرە ئایینیەکان یان ئەخلاقییەکان نەك بۆ هێزی ماددی. دیگی پێی وایە جیاوازی ئەوتۆ نیە لە نێوان دەسەڵاتی سەرۆك خێڵ و دەسەڵاتی دەوڵەتدا، لەبەر ئەوەی هەردوگیان پەنا دەبەنە بەر بەکارهێنانی هێزو جیاوازی ئەو دوو دەسەڵاتە لە

سروشتی خودی دەسەڵاتدا نییە بەڵكو جیاوازییە لە پلەدا(الدرجة). ڕەخنەكەرانی ئەم تیۆرە دەڵێن: ئەو دەسەڵاتانەی تەنها بە هێزی ماددی بەن بن، ئەوە دەگەیەنێ كە كەم و كورتی لە بونیانی كۆمەڵایەتیدا هەیە،مەحاڵە ئەو دەسەڵاتانە تا سەر بڕۆن. دەسەلات بۆ ئەوەی كاتی نەبێ و تاكەكانی كۆمەڵ ملكەچی بن، دەبێ ئەو تاكانە قەناعەتیان بە دەسەلات هەبێ، نەك تەنها لە ترسی هێزی ماددیدا ملكەچ بن. واتا دەبێ دەسەلات هەڵقوڵاوی بونیانی كۆمەڵ بێ بۆ ئەوەی دەسەڵاتێكی پتەو بێ.

ئەمەو لە دووایدا ئەم بۆچوونانە دەربارەی تیۆری هێز دەخەینە ڕوو.[1]

ـ پلۆتارك:Plutarke : كۆنترین یاسا كە گەردوون ملكەچی بووە، یاسای بە هێزەو باڵا دەستیەتی بە سەر بێ هێزدا.

ـ بلنتشی: بە بۆچوونی پێشینەكان، سەركەوتن لە جەنگدا، حوكمێكی خودایی بوو لە قازانجی ئەوانەی كە سەركەوتنیان بە دەست دەهێنا.

ـ ئۆبنهایمەر: دەوڵەت سیستەمێكی كۆمەڵایەتییە سەركەوتوو سەپاندویەتی بەسەر ژێر كەوتودا.

عەلی عەبدولڕەزاقیش[2] دەربارەی خیلافەتی ئیسلامی ووتویەتی، لە ئیسلامدا دەبێ خیلافەت بە موبایەعە بێ، بەلام لە مێژووی خیلافەتی ئیسلامیدا سێ خەلیفەكەی ئەوەڵ نەبێ، ئەودوای بە هێزی ماددی و زەبر و زەنگ هاتوونەتە كایەوەو بوونەتە دەسەلات.

٣ـ تیۆری ماركسی بۆ شیكردنەوەی دەوڵەت:

شیكردنەوەی ماركس و هاوڕێكانی بۆ چۆنیەتی دروست بوونی دەوڵەت شیكردنەوەیەكی ئابوورییە. تیۆری ماركسی وا دەبینێ كۆمەڵە هەرە سەرەتاییەكان دەوڵەتیان بە خۆوە نەبینیوە لەبەر ئەوەی لە كۆمەڵگە سەرەتاییەكاندا چین و توێژ نەبووە، واتا كۆمەڵ ئەو كاتە نەبووبوو بە چین و توێژ، بەلام كاتێ كۆمەڵ بوو بە

(١) بڕوانە :د.طعيمة الجرف ــ نظرية الدولة و الاسس العامة للتنظيم السياسي.

(٢) بڕوانە : د.محمد كامل ليلة ــ النظم السياسية ص٢١٣.

چین و توێژ و ململانێی چینایەتی هاتە کایەوە و چینی چەوسێنەرو چینی چەوساوە پەیدا بوون، دەوڵەت هاتە کایەوە بۆ ئەوەی بەرژەوەندی چینی چەوسێنەر بپارێزێ بەرانبەر چینی چەوساوە. لە سیستەمی ئەرۆستۆکراتیدا(فیۆداڵی) دەوڵەت بەرژەوەندی خاوەن زەوییەکان دەپارێزێ بەرانبەر جوتیارەکان. لە سیستەمی بورجوازیدا دەوڵەت بەرژەوەندی خاوەن سەرمایەکان دەپارێزێ بەرانبەر کرێکارەکان. بە پێی ئەم تیۆرە دیموکراسی ساختەیەو هەموو کاتێ بەرژەوەندی کەمایەتی خاوەن سەرمایە دەپارێزێ بەرانبەر کرێکارەکان و چەوساوەکان. لینین دەڵێ: ((دەوڵەت ئەنجامێکە، هەم تەعبیرە لە توانا نەبوونی پێك هاتن لە نێوان ململانێ چینایەتییەکاندا)). دەوڵەت دروست دەبێت لە شوێن و کاتێکدا و تا ئەو ڕادەیەی کە لە پراکتیك و بابەتدا پێك هاتن نەکرێ لە نێوان ململانێ چینایەتییەکاندا و بەو پێیە هەبوونی دەوڵەت ئەو ململانێ چینایەتییانە دەسەڵمێنێ کە ناکرێ پێك بێن.

ئەمە بۆچوونی مارکسییەکانە لە سەر دەوڵەت تائەو کاتەی شۆڕشی سۆشیالیزم بەرپا دەبێت.

ئەم شۆڕشە لە کاتێکدا بەرپا دەبێت کە چەوساندنەوەی سەرمایەداران بگاتە ئاستێك ئیتر لە لایەن کرێکاران و چەوساوەکانەوە تەحەمول نەکرێت. ئەو کاتە شۆڕشی چینی کرێکار دەبێتە شتێکی حەتمی و دەوڵەتی سەرمایەداری چەوسێنەر دەڕوخێنێ و لە جێگەی ئەوە دەوڵەتی چینی کرێکار پێکەوە دەنێ، واتا دکتاتۆریەتی سەرمایەدار دەڕوخێ و لە جێگەیدا دکتاتۆریەتی چینی کرێکار دێتە کایەوە و سیستەمی سۆشیالزم پەیڕەو دەکرێ، بە پەیڕەو کردنی سیستەمی سۆشیالزم لە گەڵ ڕۆژدا چین و توێژ نامێنێ و کۆمەڵگەی شیوعی دێتە کایەوە. ئەو کاتە ئەو کۆمەڵگەیە پێویستی بە دەوڵەت نامێنێ و دەوڵەت لاوازو کز دەبێ تا دەتوێتەوە. بەڵام ئەم تیۆرە وەکو تیۆرەکانی تر ڕەخنەی ئەوەی لە سەر دەگیرێ کە شی کردنەوەی چۆنیەتی دروست بوونی دەوڵەتی بەستووە بە ڕەوشی ئابوورییەوە و ڕایەڵی ئابووری کردوەتە بناغەیەك بۆ شی کردنەوەی دروست بوونی دەوڵەت، ئەو بناغەیە ڕاستە بەدرێژایی

مێژوو ڕۆڵی کاریگەری هەبووە لەسەر دەسەڵات و دەوڵەت و کۆمەڵگە،بەڵام لە هەمان کاتدا تاکە هۆ نیە بۆ شی کردنەوەی چۆنیەتی دروست بوونی دەوڵەت.

لەوەیە لە کۆمەڵگە سەرەتاییەکاندا ڕایەڵی ئایینی، هەندێ شتی خورافی، ئەو کەسانەی خەڵك وا لێیان تێگەیشتبوو نهێنی دیاردە سروشتییەکانیان لایە، ڕۆڵێکی زیاتریان بینیبێ لە دەسەڵات و بەڕێوەبردنی کۆمەڵ تا ڕایەڵی ئابووری و ئەو کەسانەی ڕەوشی ئابوورییان بەدەست بووە.

شتە ڕوحییەکان زۆر جار سەرچاوەی دەسەڵات و دەوڵەت بوونە. هەروەها تیۆری مارکسی دەڵێ : پاش دروست بوونی دکتاتۆریەتی پرۆلیتاریاو سیستەمی سۆشیالزم و پاشان کۆمەڵگەی شیوعی، دەوڵەت کزو لاواز دەبێت تا لە ناو دەچێت. بەڵام لە پراکتیکدا لەو دەوڵەتانەی کە بە سیستەمی شیوعیان وەرگرت بۆ ماوەیەك، لە لایەکەوە لە کاتی دەسەڵات وحوکمی مارکسیەکاندا ڕۆڵی دەوڵەت بە هێزتر بوو، دەوڵەت دەستێوەردانی زۆربەی کاروباری تاکەکانی نیشتەجێی دەوڵەتی دەکرد و هەموو کارو بارەکان و هەموو دام ودەزگاکان ئاراستە دەکران لە لایەن دەوڵەتەوە. لە لایەکی دیکەوە سیستەم و دەسەڵاتی مارکسییەکان لە زۆربەی ئەو دەوڵەتانە ڕوخان لە بەر ئەوەی نەیانتوانی سیستەمی چینایەتی بە تەواوی بڕوخێنن و قەناعەت بە خەڵکی بکەن کە دەبێ کۆمەڵگەیەکی شیوعی بن ، هەروەها دەسەڵاتی دیکتاتۆری حوکمی زۆربەی ئەو دەوڵەتانەی دەکرد ، ڕۆژ بە ڕۆژ دەسەڵاتی خۆیان بتەو دەکرد، خۆشگوزەرانی خۆیان و بنەماڵەکەیان خستبووە سەرەوەی خۆشگوزەرانی میللەت و بە تەنگەوە هاتنی بنیادنانی کۆمەڵگەیەکی شیوعی. نموونە بۆ ئەم حاڵەتەی دواییش دەوڵەتی ڕۆمانیایە لە کاتی دەسەڵاتی تشاوشیسکۆدا.

٤.تیۆری پێشکەوتنی دیرۆکی

تیۆری پێشکەوتنی دیرۆکی ، دروست بوونی دەوڵەت ناگەڕێنێتەوە بۆ هۆیەکی دیاری کراو، بەڵکو دروست بوونی دەوڵەت بە دیاردەیەکی سروشتی دادەنێ لە دیاردەکانی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی و پێشکەوتنی دیرۆکی کۆمەڵایەتی بێ ووچان، واتە تیۆری پێشکەوتنی دیرۆکی دروست بوونی دەوڵەت ناگەڕێنێتەوە بۆ تەنها هۆیەك ،

هەر وەکو چۆن لە تیۆرەکانی دیکەدا دەبینرێ، لە ڕاستیدا دروست بوونی دەوڵەت دەگێڕێتەوە بۆ چەند هۆیەك، پێشکەوتنی خێزان، بە کارهێنانی هێز، ڕەوشی ئابووری، هۆیە ئایینییەکان، واتا ئەم تیۆرە، تیۆرێکی پێك هاتەیە، هەموو تیۆرەکانی دیکە پێکەوە دەبەستێتەوە. بە پێی ئەم تیۆرە دەوڵەت چەند جۆرێکە و ڕەوشی کۆمەڵایەتی جیاوازە و ئەو قۆناغ و بارودۆخانەی پێیدا ڕۆیشتووە، یان پێشکەوتنی هەر دەوڵەتێك بە پێی قۆناغ یان بارودۆخی تایبەتی خۆی بووە. بەم پێیە سیستەمی ڕامیاری لە دەوڵەتدا ڕێژەییە، لەوەیە سیستەمێکی دیاری کراو گونجاو بێت بۆدەوڵەتێك بەڵام گونجاو نەبێت بۆدەوڵەتێکی دیکە. لەوەیە گونجاو بێت لە دەوڵەتدا لە کاتێکدا، بەڵام گونجاو نەبێ لە هەمان دەوڵەتدا بۆ کاتێکی دیکە.

بۆ هەڵسەنگاندنی ئەم تیۆرە هەندێك وا دەبینن، ئەم تیۆرە تیۆرێکی هەڵساو نییە خۆی لە خۆیدا، بەڵکو کۆکەرەوەی هەموو تیۆرەکانی دیکەیە. ئەم بۆچوونە ڕاستە، تیۆری پێشکەوتنی دیرۆکی کۆکەرەوەی هەموو تیۆرەکانی دیکەیە، لە ڕاستیدا دەوڵەت و دیاردەی دەسەڵات و دروست بوونی دەوڵەت ئەنجامی یەك هۆ یان یەك حاڵەت نیین، بەڵکو دەرئەنجامی چەند هۆیەکن، پێشکەوتنی خێزان، هۆی ئایینی، بەکارهێنانی هێز، حکمەتی لایەنە ململانێ کەرەکان، هۆی ئابووری. بۆیە دەتوانین بڵێین ئەم تیۆرەش خۆی لە خۆیدا ئەنجامی تیۆرو بۆچوونەکانی دیکەیە.هەروەهاهەندێ بۆچوون هەیە هاتنەکایەوەی دەوڵەت دەبەستنەوەبە دەستوورەوە و دەڵێن: [1] دەوڵەت کاتێ دێتەکایەوە کە دەستوور جاڕ بدرێ، واتا بە جاڕدانی دەستوور دەوڵەت دێتەکایەوە، ئەوانەی ئەم بۆچوونەیان هەیە:(کاری دی ملیرج، هانس کلسن).

بەڵام لە ڕاستیدا و وەکو لە دیفاکتۆشدا هەر وایە، دەوڵەت کاتێ دێتەکایەوەو سەقامگرتوو دەبێت، ئەو کاتە دەستوور دێتەکایەوە، هەر دەوڵەت و دام و دەزگاکانی دەوڵەت دەستوور دادەنەنن و هەڵی دەوەشێننەوەو هەمواری دەکەنەوە.

---

(١)بڕوانە : د. طعيمة الجرف ـ نظرية الدولة و الاسس العامة للتنظيم السياسي ص٥٦.

بەلام هەندێ بۆچوونیش هەیە دەڵێن:

دەستوور ڕۆڵێکی مەزنی هەیە لە پێکهاتنی دەوڵەت ، بەلام ئەویش هۆکارێکە لە هۆکارەکانی هەبوونی دەوڵەت و تاکە هۆکاریش نییە.

هەروەها بۆچوونێکی دیکە هەیە، کە بۆچوونی یاسازان(دیگی)یە دەڵێ:[1]

دەوڵەت لە کاتێکدا دێتە کایەوە، ئەگەر جیاوازی هەبێ لە کۆمەلگەی مرۆڤایەتیدا لە نێوان دەسەلاتداران و دەسەلات بە سەران، ئیتر ئەو کۆمەلگەیە ئەگەر کەم بێ یان زۆر، سەقامگرتوو بێ لە سەر هەرێمێك یان کۆچبەر.

دەسەلات بە دەست دەبێ خاوەن هێزو توانایەکی وا بێت، کە هیچ هێزو توانایەك لە دەوڵەتدا نەتوانێ ڕووبەڕووی ببێتەوە.

ئەم بۆچوونە وەکو لە بابەتێکی دیکەمدا ئاماژەم پێ کرد کەم و کورتی زۆرن، ئەوەی پێویست دەکات لێرەدا ئاماژەی پێ بکەین، ئەوەیە؛ دەسەلات و جیاوازی نێوان دەسەلات بەدەستان و دەسەلات بەسەران ئەگەر ڕایەڵێك بن لە ڕایەڵەکانی دەوڵەت، بەلام بە تەنها دەوڵەت پێك ناهێنن، بۆ ئەوەی دەوڵەت هەبێ، دەبێ هەموو ڕایەڵەکان هەبن، گەل، هەرێم، دەسەلات جگە لە دانپێدانانیش بە بۆچوونی هەندێ لە یاسازانەکان.

---

[1] بڕوانە : هەمان سەرچاوەی پێشوو.

بەشی دووەم

بەشی دووەمی بەرگی یەکەم باسی‌شێوەکانی دەوڵەت دەکات کەکردوومانە بە دوو باسەوە، لە باسی یەکەمدا،باسی دەوڵەتی سادە دەکەین(دەوڵەتی یەك پارچە)،لە باسی دووەمدا، باسی دەوڵەتی فیدرالی دەکەین.

بەشی دووەم:

((شێوەکانی دەوڵەت))[١]

کاتێ باسی شێوەکانی دەوڵەت دەکرێ، یان دابەشکردنی دەوڵەت بۆ چەند شێوەیەك، ڕایەڵی دەسەڵات دەکرێتە بناغە بۆ ئەو دابەش کردنە، ئەگەر هاتو دەسەڵات لە دەوڵەتدا یەك بوو، ئەوە پێی دەڵێن دەوڵەتی سادە(الدولة البسيطة). بەڵام ئەگەر دەسەڵات لە دەوڵەتدا فرە بوو(متعدد) ئەوە پێی دەڵێن دەوڵەتی فیدرالی.*بۆیە پێویست دەکات بە دوورو درێژی باسی ئەم دوو شێوەیەی دەوڵەت بکەین.

---

(١) بڕوانە: د. منذر الشاوي ــ نظرية الدولة ٢٠٠.

* هەندێ لە یاسازانەکان کاتێ باسی جۆرەکانی دەوڵەت دەکەن ، لە پاڵ جۆرەکانی تری دەوڵەتدا باسی کۆنفیدرالیش دەکەن ، بەڵام لە ڕاستیدا شتێك نیە ناوی دەوڵەتی کۆنفیدرالی بێت ؛ لە بەر ئەوەی کۆنفیدرالی ئەو حاڵەتانە دەگرێتەوە کە چەند دەوڵەتێك پێکەوە کۆدەبنەوە ، هاوپەیمانیەك کۆیان دەکاتەوە، لە سەر بەڵگەنامەیەك یان پەیماننامەیەك ڕێك دەکەون . لە نێوان خۆیاندا دەزگایەك دیاری دەکەن کە پێی دەڵێن کۆمەڵە یان ئەنجومەن یان کۆنگرس ، کە لە نوێنەری هەموو دەوڵەتە بەشداربووەکان پێك دێت و هەڵدەستێ بە ڕاپەڕاندنی ئەو خاڵانەی کە پێشان دەوڵەتە هاوپەیمانەکان لە سەری ڕێك کوتوون . هەروەها لە حاڵەتی کۆنفیدرالیدا هەر دەوڵەتێك سەروەری ناوخۆی خۆی دەپارێزێ جگە لەوەی کە کەسایەتی نێودەوڵەتی خۆی دەبێ ، هەروەها

.باسی یەکەم
دەوڵەتی یەك پارچە (یەکبوون)
دەوڵەتی سادە (الدولة الموحدة)

لە دەوڵەتی سادەدا، یەك دەسەڵات هەیە، ئەمەش ئەوە ناگەیەنێ کە تاکە کەسێ یان چەند کەسێ دەسەڵاتیان بە دەستەوە هەبێ، بەڵکو یەکێتی بیرو بۆچوون(تعبیر) سەبارەت بە دەسەڵات دەگەیەنێ، واتا یەکبوونی بیرو بۆچوون دەربارەی دەسەڵات. لەوەیە دەسەڵات دابەش ببێتە سەرچەند لایەنێکدا، بەڵام تەعبیر لەو دەسەڵاتە بە شێوەیەکی یەکگرتوو دەبێت. یەکبوونی دەسەڵات، یەکبوونی دەسەڵاتی یاسادانانی بە دوادا دێت، واتەیەك دەزگای یاسادانان کاروباری یاسادانان لە دەوڵەتدا بەڕێوە دەبات، یەکبوونی سەنتەری یاسادانان، یەکبوونی دەسەڵاتی ڕاپەڕاندنی بە دوادا دێت، واتا یەك ئامێر هەموو دەوڵەت بە ڕێوە دەبات لە ڕووی ڕاپەڕاندنەوە.

لە دەوڵەتە سادەکاندا، پێکهاتەی کۆمەڵایەتی یەکێکە، واتا ئامانج و بەرژەوەندییەکانی کۆمەڵگەو دانیشتوانی دەوڵەت لە یەکەوە نزیکن و یەکن. هەر دەوڵەتێك ئامانج و بەرژەوەندییەکانی دانیشتوانی یەك بوون، ئەوە یەکبوونی پێك هاتەی کۆمەڵایەتی دەگەیەنێ. ئەمەش خاڵێکی گرنگە کە لە دەوڵەتی سادەدا بەرجەستە دەبێ.

ئەو بڕیارانەی کە نوێنەری دەوڵەتەکان دەریان دەکەن ، مەرج نیە بە کۆی دەنگەکان دەربچن ، لەوەیە ئەو بڕیارانە بە زۆرینەی دەنگەکان دەربچن ، لەم حاڵەتەدا ئەو دەوڵەتانەی کە دەنگیان بۆ بڕیارەکە نەداوە پێبەند نابن پێیەوە ؛ لە بەر ئەو خاڵانەی لە سەرەوە باسمان کرد ، حاڵەتی کۆنفیدراڵی حاڵێتێکی لەرزۆکە ، ئەو دەوڵەتانەی کە لە یەکگرتنێکی کۆنفیدراڵیدا کۆ دەبنەوە لە ئەنجامدا یان لە دەوڵەتێکی فیدراڵیدا کۆدەبنەوەو دەبنە دەوڵەتێکی فیدراڵی ، یان هاوپەیمانی نێوانیان لە کۆنفیدراڵیەتێکدا تێك دەچێ و پێکەوە بوونیان پێکەوە نامێنێ .

مەرج نییە لە هەموو دەوڵەتێکی سادەدا، یەك سیستەمی بەڕێوەبردن پەیڕەو بکرێ، ئەو دەوڵەتانەی هەرێمەکانیان کەم و بچوکن و یەکێتی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی تیایاندا بەهێزەو پتەوە، ئەوە لە بەڕێوەبردندا، سیستەمی(ناوەندی) تیایاندا پەیڕەو دەکرێ. بەڵام ئەو دەوڵەتانەی کە ڕووبەرەکانیان فراوان و هرێمەکانیان بەربلاوون و یەکێتی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی تیایاندا زۆر بەهێز نییە، هەرچەندە ئەو یەکێتییە دەبێ تاڕادەیەکی گونجاو هەر هەبێت، ئەوە سیستەمی (ناناوەندی) تیایاندا پەیڕەو دەکرێ.

ئەو دەوڵەتانەی کە بە دەوڵەتی سادە دەژمێردرێن بەریتانیا، کە سیستەمێکی ناناوەندی بەربلاوی تیادا پەیڕەو دەکرێ. فەرەنسا، کە تا ڕادەیەکی زۆر سیستەمی ناوەندی تیادا پەیڕەو دەکرێ، هەروەها، ئیسپانیا، پرتغال، بەلجیکا، هۆڵەندا، سوئێد، نەرویژ، دانیمارك و هەندێ وولاتانی ئەوروپایی و ئاسیایی و ئەمریکای لاتینی تر.

بۆ زیاتر زانیاری دەربارەی سیستەمەکانی ناوەندی و ناناوەندی لە چوارچێوەی دەوڵەتی سادەدا، بە پێویستی دەزانین ئەو دوو بابەتە شیبکەینەوە.

بەستی یەکەم:

سیستەمی ناوەندی (المركزية)

سیستەمی ناوەندی، واتا یەکبوونی دەسەڵات، ئەوەش ئەوە ناگەیەنێ کە تاك ڕەوی لە دەسەڵاتدا هەبێ، یان چەند جەمسەرێك نەبێ بۆ بەڕێوەبردنی دەسەڵات، یان چەند دەسەڵاتێك نەبێت و جیاوازی لە نێوان ئەو دەسەڵاتانەدا نەبێت لە دەوڵەتدا، دەسەڵاتی یاسادانان، ڕاپەڕاندن، دادوەری، واتا چەند دەسەڵاتێکی جیاواز هەیە. بەڵام یەکبوونی دەسەڵات، یەکبوونی تەعبیر کردن لەو دەسەڵاتە دەگەیەنێ، واتا یەك دەزگای یاسادانان هەیە، کە یاسا و ڕیاسا بۆ هەموو ناوچەکانی دەوڵەت دەردەکات. هەروەها یەك دەزگای ڕاپەڕاندن هەیە، کە هەموو کاروباری بەڕێوەبردنی دەوڵەت ڕادەپەڕێنێ بە شێوەیەکی هەرەمی لە سەرەوەی هەرەمەکەوە، کە لە سەرۆکی دەزگای ڕاپەڕاندنەوە

دەست پێ دەكات(سەرۆك كۆمار، سەرۆك وەزیران). تا دەگاتە وەزیرەكان، بەڕێوەبەرە گشتییەكان، بریكارەكان تا خوارەوەی هەرەمەكە، بەم شێوەیە ئاستی نزمتر لە ژێر كۆنترۆڵی ئاستێكی بەرزتردا دەبێت لە ڕووی بەرپرسیارێتییەوە.

لێرەدا دەسەڵات خۆی بریكارەكان و فەرمانبەرە گشتییەكان دادەنات و لایان دەبات.

هەروەها ناوەندیەت پێویستی بە یەكێتی پێك هاتەی كۆمەڵایەتی هەیە لە دەوڵەتدا، واتا هەبوونی بەرژەوەندی و ئامانجی هاوبەش لە نێوان هاووڵاتیانی دەوڵەتدا، لە ڕاستیدا هەبوون و نەبوونی ئەو یەكێتییە دەگەڕێتەوە بۆ مێژوو و ڕادەی پێبەند بوونی هاووڵاتیان بەشتە تایبەتمەندەكانەوە وەكو: ئایین، ڕەگەز، ڕەنگ، ناتوانرێ باسی یەكێتی پێك هاتەی كۆمەڵایەتی بكرێ لە دەوڵەتێكدا خەڵكەكەی زۆر خۆیان گرێ دابێ بە بیرو باوەڕی ئایینی، ڕێچكەیی، ڕەگەزییەوە، لە كاتێكدا ئەو دەوڵەتە لە چەند ئایینێك، ڕەگەزێك پێك هاتبێت. لە هەمان كاتدا پەیڕەوكردنی سیستەمی ناوەندی وەكو ئەنجام دەبێتە هۆی یەك بوون و زیاتر لەیەكتر نزیك بوونی عەقڵیەتی هاووڵاتیانی دەوڵەت و زیاتر یەكگرتنی كۆمەڵانی خەڵكی.

بە هەر حاڵ سیستەمی ناوەندی، واتا پەخش بوونەوەی دەسەڵات لە ناوەندەوە بۆ هەموو ناوچەكانی دەوڵەت، كە بە شێوەیەكی هەرەمی پەخش دەبێتەوە لە سەرەوە بۆ خوارەوە، ئاستی خوارو لە ژێر كۆنترۆڵی بەرپرسی سەرەوەی خۆی كار دەكات.

ـ لە ناوەندیەوە (عن المركزیة)

وەكو ڕوونمان كردەوە هەندێ لە دەوڵەتەكان ڕووبەرێكی پان و فراوانیان هەیەو پێك هاتەی كۆمەڵایەتی تیایاندا مامناوەندە، نە فرە بەهێزەو نە لاوازیشە، لێرەدا بەڕێوەبردنی كاروباری دەسەڵات لە لایەن ناوەندەوە بە شێوەیەكی ناوەندی، هەم لە توانای دەسەڵات بە دەرە، هەم بۆ خەڵكی ناوچە جیاجیاكانی دەوڵەتیش نەگونجاوە، جا بۆیە دەسەڵاتی ناوەندی نوێنەری تایبەتی خۆی لە ناوچە جیاجیاكاندا دادەنات، كە نوێنەرایەتی دەسەڵاتی ناوەندی دەكەن و لە ژێر ئیرادەی دەسەڵاتی ناوەندیدا دەبن و بارێكی تایبەتیان دەبێت و جیاواز دەبن لە گەڵ بریكارو فەرمانبەرە ئاساییەكانی تری

دەوڵەتدا لە ڕووی(دانانیان، کۆنترۆڵ کردنیان، لادانیان). چونکە ئەرکی ئەوانە بە پلەی سەرەکی ڕامیارییە، کە هەڵدەستن بە تەرجەمەکردنی یاساو ڕیاساکانی دەسەڵاتی ناوەندی لەو ناوچانە، بەو شێوەیەی کە لە گەڵ بارودۆخی تایبەتی هەر ناوچەیەك لەو ناوچانە بگونجێ، لە ڕاستیدا لێرەدا دەسەڵات هەم لە ناوەندەوەیە، بەڵام لە بەر دووری و فراوانی هەرێمەکانی دەوڵەت، ناوەند ناتوانێ بە شێوەیەکی کاریگەرو ڕاستەوخۆ هەموو کاروبارەکان بە ڕێوەبەرێ، بۆیە نوێنەری دەوڵەت لە هەر ناوچەیەك یان هەرێمێك، لە ڕۆشنایی‌و لە چوارچێوەی یاساو ریاساکانی ناوەندا، لە ڕێگەی بڕیار دەرکردنەوە، چ بڕیارێ بێ پەیوەندی بە کۆمەڵی خەلکەوە بێ(بڕیاری گشتی)، یان بڕیارێ بێ پەیوەندی بە تاکێکەوە بێ(بڕیاری تاکی). بە لە بەرچاوگردنی بارودۆخ و ڕەوشی تایبەتی ناوچەکە، کاروباری ناوچەکە بەڕێوە دەبات. لە گەڵ ئەوەشدا دەسەڵات هەر ناوەندیە، بەڵام لە حاڵەتی لە ناوەندیەوە کاروبارەکان باشتر بەڕێوە دەچن. دەڵێن: (ئەو چەکوشەی پێی لێ دەدرێ هەمان چەکوشە، بەڵام لە کاتی لە ناوەندیەوە دەسکەکەی کورت ترە)،واتا لێدانەکە بەهێزترو بە پێزتر دەبێ. نموونەی لە ناوەندنەوە،لە فەرەنسا نوێنەرەکانی دەوڵەت لە ئایەلات و شارەوانیەکان هەن کە پێیان دەڵێن بەرێخەر(متصرف) کە دەوڵەت لە پاڵ دەزگاکانی تری ئایەڵات و شارەوانییەکاندا دایانی ناوە، بۆ بەشداری کردنی ئەوان لە بەڕێوەبردنی کاروبارەکان لەو جێگایانە.

بەستی دووەم:

سیستەمی ناناوەندی (اللامركزية)

لەبەر فراوانی ڕووبەری دەوڵەت و بە گرێبوونی کاروباری فراوانی دەوڵەت و هەبوونی هەرێمە جیاجیاکانی، کە هەریەك لەو هەرێمانە تایبەتمەندی خۆی هەیەو خەڵکی هەر هەرێمێك لەو هەرێمانە بەرژەوەندی هاوبەشی خۆیان هەیە، شێوازی لە ناوەندیەوە هاتە کایەوە وەك و نزیك بوونەوەیەك لە خەلکی هەرێمە جیاجیاکان، بۆ بەڕێوەبردن و کاریگەر کردنی کاری بەڕێوەبردن لەو هەرێمانەدا. وەکو بینیمان لەبەر ئەوەی (لە ناوەندەوە)، نوێنەرانی دەوڵەت لە هەرێمەکاندا دەوڵەت خۆی دایان دەنات،

نوێنەرایەتی دەوڵەت دەکەن نەک خەڵکی ناوچەکان، بۆیە لە ڕاستی ئیرادە و پێداویستی خەڵکی ئەو ناوچانەوە دوورن، لەبەر ئەم هۆیانە سیستەمی ناناوەندی وەك و شێوازێکی گونجاو هاتە کایەوە، هەم لە لایەك یەکێتی دەوڵەت دەپارێزێ و دەوڵەت بەیەك پارچەیی دەمێنێتەوە، هەم کاروباری هەموو ناوچەکانی دەوڵەت و پێداویستیو ئارەزوی خەڵکی هەرێمە جیاجیاکان دەکرێنە یاساو ڕیاساو فەرمان و جێبەجێ دەکرێن بە شێوەیەکی هاوبەش لە نێوان دەسەڵاتی ناوەندی و هەرێمە جیاجیاکاندا، یاساکانی دەوڵەت کاروباری هەردوو دەسەڵاتی ناوەندی و دەسەڵاتی هەرێمەکان دیاری دەکەن و ڕێکیان دەخەن.

ئەمە لە لایەك، لە لایەکی ترەوە، هەرێمە ناناوەندییەکان دەبێ سەربەخۆیی داراییان هەبێت، واتا هەر هەرێمێك دەبێ پشت بە دارایی خۆی ببەسێت و بودجەی تایبەتی خۆی هەبێت، ئەمە مەرجێکی سەرەکیە بێ ئەم مەرجە، هیچ هەرێمێك ناتوانێ خۆی بەڕێوەبەرێ لە سەر شێوازی سیستەمی ناناوەندی. ئەگەر هات و هەر هەرێمێك پشت بە توانای دارایی دەوڵەت ببەستێت لە بەڕێوەبردنی کارەکان، ئەوە ناتوانێ ببێتە هەرێمێکی ناناوەندی.

وەکو ئاماژەمان پێ کرد، خەڵکی ناوچەکان یان هەرێمەکان بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان هەیە، کە هاوبەشە لە نێوانیاندا، ئارەزو و هەستی هەمە جۆریان هەیە، بۆیە بۆ ئەوەی هەر دەزگایەك یان دەسەڵاتێك دەبێ ڕەنگدانەوەی ئەو ئارەزو و هەست و پێداویستیانە بێت کە پەیوەندیان بە خەڵکی ناوچەکانەوە هەیە. باشترین گەرنتی بۆ ئەوەی دەزگا دەسەڵاتدارەکان لە ناوچەکاندا نوێنەرایەتی تەواوی خەڵکی ئەو ناوچانە بکەن دەبێ لە لایەن خەڵکەوە هەڵبژێردرێن، واتا بەپێی پرۆسیسێکی دیموکراسیانە، دام و دەزگاکان دادەمەزرێن، ئەمە ئەوە دەگەیەنێ کە پەیوەندییەکی تونـد و تۆڵ هەیە لە نێوان دیموکراسی و ناناوەندیدا. وەکو زانراوە بایەخ دان بە کاروباری وردەکاری خەڵکی و تەعبیر کردن لە ڕاو بۆچوونەکانیان و بایەخ دان بە هەست و ئارەزوەکانیان، پاراستن و تەرجەمەکردنی بەرژەوەندییە هاوبەشەکانیان، چ لەسەر ئاستی دەوڵەت و چ لە سەر ئاستی خەڵکی ناوچەکان، خۆی لە خۆیدا پرۆسیسی دیموکراسی دەگەیەنێ بەبێ دیموکراسی، یان

با بڵێین لە چوارچێوەی دکتاتۆریـەتدا ناناوەندیـەکی ڕاسـتەقینە وەك و پـەیڕەوکراوێکی بـەردەوام مومکـین نییـە. بــە هــەڵبژاردنی دەزگاکــانی هەرێمــەکان لــە لایــەن خــەڵکی ناوچەکانـەوە، پـەیوەندی ناوچـەکان بـە دەسـەڵاتی ناوەندییــەوە دەبێتـە پەیوەندییـەك لـە نێوان خەڵکی ناوچەکان و دەسەڵاتی ناوەندی، لەبەر ئەوەی دەزگاکانی هەرێمـەکان نوێنـەری خەڵکی ئەو هەرێمانەن، کە بەهەڵبژاردن دانراون لەلایەن خەڵکی ئەو هەرێمانەوە .

سروشت و پلەی ناناوەندی: ـ

دەزگـا هـەڵبژێردراوەکان لەهەرێمـەکان، لەگــەڵ بریکارەکــانی دەوڵــەتدا چــەند جیاوازییەکیان هەیە لـە بـواری پەیوەندییسـان لەگـەڵ دەسـەڵاتی نـاوەندیدا. چاودێری دەسەڵاتی ناوەندی لەسەر دەزگا هەڵبژێردراوەکان دەبێ بەپێی یاسا بێ، واتـا یاسـا ئـەو چاودێرییە دیاری دەکات ، واتا چاودێری نییە کاتێ یاسـا باسـی لێـوە نـەکات، چاودێری دەسەڵاتی ناوەندی چاودیرییـەکی تـاك وتـەرا کارانەیـە (أسـتثنائی) بـواری تایبـەت و جموجوڵی تایبەت دەگریتەوە، هەروەها دەسەلاتی ناوەندی فـەرمان و ڕاسـپاردەی پـیش وەختە ئاراستەی دەزگاکـانی ناوچـەکان ناکـات ، بـەڵام بریکارەکـانی دەوڵـەت لـە ناوچـە گەڕەکییـەکاندا (هەرێمــەکان) ، چـاودێری دەکرێـن لەلایـەن دەسـەڵاتی ناوەندیـەوە بەشێوەیەکی بەردەوام تەنانەت ئەگەر یاساش باسی لێوەنەکات، هەموو کاروبارەکانیـان دەکەوێتـە ژێـر چاودێرییـەوە، هـەروەها دەسـەڵاتی نـاوەندی بـۆی هەیـە ئاراسـتەی پێشوەختەی بریکارەکـان بکـات لـەڕێگای دەرکردنـی ڕاسپاردەو فەرمانـەوە، بـەپێی ئـەم بەراوردکردنـە لـەنێوان دەزگـا هـەڵبژێردراوەکانی هەرێمـەکان لـە گـەڵ بریکارەکـانی دەوڵـەتدا، بۆمـان دەردەکـەوێ کـەدەزگا هـەڵبژێردراوەکان حوکمڕانـن بـەڵام حوکمڕانــی لاوەکـین، لـە پـاڵ حوکمڕانـە ناوەندییـەکاندا کاردەکـەن، ئـەرکی سەرشـانی ئــەوان کــەم دەکەنـەوە، بـەڵام بەهـەر حـاڵ حوکمڕانــی لاوەکـین، بۆیـان هەیـە سـوود لـەتواناکانی دەسەڵاتی ناوەندی وەرگرن لەکاتی پێویستدا.

وەکو باسمان کرد لە دەوڵەتدا لـە پـاڵ دەسـەڵاتی نـاوەندیدا کـە بـاڵ بەسـەر هـەموو ناوچەکانی دەوڵەتدا دەکێشێ، دەسەڵات یان حوکمڕانــی لاوەکـی هـەن، کـە بـە بەشـداری

دەسەڵاتی ناوەندی ناوچەکانی خۆیان بەڕێوە دەبەن، ئەو تایبەتکاریانەی کە حوکمڕانە لاوەکییەکان هەیانە لە دەوڵەتێکەوە بۆ دەوڵەتێکی تر دەگۆڕێ، لەوەیە بگۆڕێ لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر لە هەمان دەوڵەتدا، یاساکانی دەوڵەت کاروباری ئەو ناوچانەو ئەو تایبەتکارییانەی بەدەزگاکانی ناوچەکان دراون دیاری دەکەن، کە هەندێ جار دەسەڵاتی حوکمڕانەکانی هەرێمەکان زۆرو بەربلاوە، تاڕادەیەك دەگاتە لێواری فیدرالی. بەلام هەندێ جاریش تایبەتکارییەکانی ئەو ناوچانە سنووردارو لەقەوارە دراون، بە هەر حاڵ پلەی ناناوەندی لە دەوڵەتدا پەیوەندی نێوان ناوچەکان و دەسەڵاتی ناوەندی دەری دەخات، هەروەها ڕادەی کۆنترۆڵ کردنی ناوچەکان لە لایەن دەسەڵاتی ناوەندییەوە. ئەگەر چاودێریو دەستێوەردانی دەسەڵاتی ناوەندی لەسەر هەرێمە ناناوەندییەکان بەرفراوان بوو،ئەوە دەسەڵاتی ناوچە ناناوەندییەکان لاوازە، بەلام ئەگەر هاتوو زۆربەی کاروباری هەرێمەکان لە لایەن خەڵکی ئەو هەرێمانەوە بەڕێوە بران لە گەڵ دەستێوەردان و چاودێرییەکی کەمی دەسەڵاتی ناوەندی، ئەوە ئەو هەرێمانە لەئەوپەڕی پلەی ناناوەندییەتدا دەژین ونزیك دەبنەوە لە فیدرالی .
لەڕۆشنایی ئەم باسەی سەرەوەماندا بەپێویستی دەزانین بەشێوەیەکی فراوان باسی دوو جۆری ناناوەندی بکەین، جۆرێکیان لە فەرەنسا پەیرەو دەکرێ لە سەر ئاستی ئایەلاتەکان و شارەکان کەپێی دەڵێن(ناناوەندی کلاسیکی)، ئەوەی تریانیش لە ئیتالیا پەیرەو دەکرێ کەپێی دەڵێن(هەرێمایەتی ڕامیاری).

یەکەم : ناناوەندی کلاسیکی :-

سیستەمی ناناوەندی کلاسیکی لە فەرەنسا بەدی دەکرێ، لە سەر ئاستی ئایەلاتەکان و شارەوانییەکان :

١- ئایەلاتەکان (اللواء) (Le Departement) :

ئایەلاتەکان وەکو چەند ناوچەیەکی ناناوەندی هەر یەکەو دوو دەزگای تێدایە:_ أ_ کۆنسەی ئایەلات ، ب_ بەڕێخەر (متصرف).

أ ـ کونسەی (ئەنجومەن) ئایەلات(Le conseil Genreral)

ئەم دەزگایە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ لە لایەن خەڵکی ئایەڵاتەکانەوە هەڵدەبژێردرێ و هەر ئایەڵاتێك لە وولاتی فەرەنسا کۆنسەی خۆی هەڵدەبژێرێت ، بڕیارەکانی کۆنسەی ئایەڵات تایبەتە بە کاروباری ئایەڵاتەوەو جێبەجێ دەکرێ بێ ئەوەی پێویستی هەبێ بە ڕەزامەندی پێشوەختەی دەسەڵاتی ناوەندی، تەنها لەو حاڵەتانەدا نەبێ کە یاسا بە ئاشکرا بیسەپێنێ. یەکێ لەو حاڵەتانەش کە بڕیارەکانی کۆنسەی ئایەڵات جێ بەجێ ناکرێن پێش ڕەزامەندی دەسەڵاتی ناوەندی ئەو بڕیارانەیە کە پەیوەندی دارن بە کارو بارە داراییەکانەوە. وەکو ئامادەکردنی بودجەی ئایەڵات و خستنە ڕووی قەرز ، کە دەبێ ڕزامەندی دەسلاتی ناوەندییان لەسەر بێ ، بە شێوەی ڕێ و ڕەسمێك دەردەچێت لە لایەن سەرۆك کۆمارەوە ، یان بە بڕیارێکی وەزاری. هەروەها بڕیارەکانی ئەنجومەنی ئایەڵات ڕووبەڕووی هەڵوەشاندنەوە دەبنەوە لەم دوو حاڵەتەدا : ـ

ـ کاتێ کۆنسەی ئایەڵات بڕیار دەربکات بە پێچەونەی سیستەم و یاساکانی دەسەڵاتی ناوەندیەوە بێ. ئەو بڕیارانە هەڵدەوشێنرێنەوە لە بەر ئەوەی ناڕەوان (عدم المشروعیە) ، بە ڕێ و ڕسمێك (مرسوم) لە لایەن سەورۆك کۆمارەوە دەردەچێت ، پاش ڕاوێژکاری لە گەڵ ئەنجومەنی دەوڵەتدا ، لە سەر داواکاری بەڕێخەر (متصرف) ، واتا بەڕێخەر داوا لە سەرۆك کۆمار دەکات بڕیارە ناڕەواکە هەڵوەشێنێتەوە ، ئەویش پاش ڕاوێژکاری لە گەڵ کۆنسەی (ئەنجومەن) دەوڵەتدا بەڕێ وڕەسمێك بڕیارە ناڕەواکە هەڵدەوەشێنێتەوە.

ـ کاتێ کۆنسەی ئایەڵات بڕیار وەربگرێ لە دەرەوەی تایبەتکارییەکانی خۆی (خارج اختصاصاتە) ، یان بڕیار دەربکات لە دەرەوەی دانیشتنەکانی یاسایی خۆی ، ئەم بڕیارانە لە لایەن بەڕێخەرەوە (متصرف) هەڵدەوشێنەوە بە بڕیارێکی هۆکارانە (قرار مسبب). واتا دەبێ بەڕێخەر لە بڕیاری هەڵوەشاندنەوەکەدا هۆکەیشی دیاری بکات.

ب ـ بەڕێخەر (متصرف) :

بەڕێخەر دەزگایەکە دانراوە لە لایەن دەسەڵاتی ناوەندییەوە، بریکاری ڕاستەوخۆی دەسەڵاتی ناوەندیە، جگە لەو کارانەی کە بەڕێخەر پێیان هەڵدەسێ و لە بابەتەکەی

سەرەوەماندا باسمان کرد، هەڵدەسێ بە جێبەجێ کردنیئەو بڕیارانەی کە کۆنسەی ئایەڵات دەریان دەکات.

١- شارەوانی (Le municipal) : ـ دەزگاکانی شارەوانی پێك هاتوون لە :

ـــ ئەنجومەنی شارەوانی، کە ئەندامەکانی ڕاستەوخۆ لەلایەن گەلەوە هەڵدەبژێردرێن .

ـ سەرۆکی شارەوانی و یاریدەدەرەکانی کە لە لایەن ئەنجومەنی شارەوانییەوە هەڵدەبژێردرێن.

ـ نوێنەری دەسەڵاتی ناوەندی کە پێی دەڵێن بەڕێخەر (متصرف).

ئەنجومەنی شارەوانی بۆ بەڕێوەبردنی شار بڕیار دەردەکات ، ئەو بڕیارانە ڕاستەوخۆ جێبەجێ دەکرێن تەنها لەو حاڵەتانەدا نەبێ کە یاسا دەیان بەستێتە بڕوا پێدانەوە لە لایەن دەسەڵاتی ناوەندییەوە، ئەنجومەنی شارەوانی دەنگ دەدات سەبارەت بە بودجەی ساڵانە، کە لە لایەن سەرۆکی شارەوانییەوە ئامادەو جێبەجێ دەکرێت، هەڵدەسێ بە ڕێکخستنی کاروباری فەرمانبەرانی شارەوانی ، دەسەڵاتی پۆلیسی پێ دراوە بۆ جێبەجێ کردنی ئەرکەکانی، کارو بارەکانی بەڕێوە دەبات لە ڕێگای دەرکردنی بڕیارە گشتی و تایبەتییەکانەوە (قرارات فردية و عامة) ، بوودجەی ساڵانە ئامادە دەکات و دیخاتە بەردەم ئەنجومەنی شارەوانی بۆ دەنگدان لە سەری ، هەر خۆی ئەو بودجەیە جێبەجێ دەکات. پەیوەندی لە گەڵ دەسەڵاتی ناوەندی زۆرجار لە ڕێگەی بەڕێخەرەوە ئەنجام دەدرێت ، بەڕێخەر (متصرف) بۆی هەیە بڕیارەکانی سەرۆکی شارەوانی هەڵبوەشێنێتەوە ، ئەگەر هاتوو ئەو بڕیارانە ڕەوا نەبوون ، یان گونجاو نەبوون لە گەڵ سیستەم ویاساکانی دەسەڵاتی ناوەندیدا ، بۆی هەیە بڕیارەکانی سەرۆکی شارەوانی بەتاڵ بکاتەوە، تەنانەت ئەگەر ڕەوایش بن ، ئەمە ئەو بڕیارانە دەگرێتەوە کە پەیوەندیان بە دەسەڵاتی پۆلیسیەوە هەیە، بەڕێخەر بۆی هەیە خۆی هەڵسێ بە ئەنجامدانی کاری پێویست بۆ جێبەجێ کردنی بڕیارەکانی دەسەڵاتی ناوەندی ، ئەگەر سەرۆکی شارەوانی جێبەجێیان نەکات یان کەم تەرخەمی بکات لە جێبەجێ کردنیان ، هەروەها دەسەڵاتی ناوەندی بۆی هەیە سەرۆکی شارەوانی لابدات و دەستی لەکار بکێشێتەوە؛ بۆ لادانی پێویستە ڕێ ورەسمێك لە سەرۆك

وەزیرانــەوە دەربچێــت.بــەڵام پەیوەندییــەکانی ئەنجومــەنی شــارەوانی بــە دەســـەڵاتی ناوەندییەوە لەچەند ڕوویەکەوە بەدەر دەکەوێت ، ئەو بڕیارانەی کە ئەنجومـەنی شارەوانی دەریان دەکات و پەیوندیان بە باری داراییـەوە هەیـە دەبێ بڕوایان پێ بدرێت لە لایەن نوێنەری دەسەڵاتی ناوەندییەوە ـ بەڕێخەر (متصرف) ، هەندێ جاریش لە لایەن سەرۆك وەزیران یان وەزیری ناوخۆوە، بەڕێخەر دەتوانێ جێگای ئەنجومەنی شـارەوانی بگرێتـەوە لـە کـاتێکدا ئەگـەر دەنــگ نــەدات بــۆ بودجەیــەکی هــاوکێش یــان نــەتوانێ پەککــەوتویی (عجز)بودجە پـڕ بکاتـەوە، ئـەوە ئـەو کاتـە بەڕێخـەر ئـەم شتانە ئـەنجام دەدات . بەڕێخـەر دەتوانـێ بڕیارەکانی ئەنجومـەنی شارەوانی هەڵوەشێنێتەوە ئەگەر هاتوو ئـەو بڕیارانـە بـە پێچەوانـەی سیستەم و یاساکانی دەسـەڵاتی ناوەندییـەوە بـوون ، یـان بڕیارەکـان لـە کـاتی خولـەکانی دانیشتنی ئەنجومـەندا وەرنــەگیرابوون ،یـان لـە چوارچێـوەی تایبەتکارییــەکانی ئەنجومەندا نەبوون ،یان لە ژێر کاریگەری یەکێ لە ئەندامانی ئەنجومەندا وەرگیرابوون، بۆ بـەدی هێنـانی بـەرژەوەندی کەسێتی. لێرەدا بەڕێخـەر ئـەو بڕیارانـە پوچـەڵ دەکاتــەوە بـە بڕیاری خودی خۆی ، یان لـە سـەر داواکاری کەسێك بـەرژەوەندی تێدا هـەبێت، لـە بڕیـاری پوچـەڵ کردنەوەکەدا هۆیـەکانی بـەیان دەکرێـن ، دەسـەڵاتی نـاوەندی بـۆی هەیـە بـە ڕێ وڕەسمێکی هۆکارانەی سـەرۆك وەزیـران ئەنجومـەنی شارەوانی هەڵوەشێنێتەوە.(بۆ نموونـە نــاکۆکی نێـوان ئەنجومــەنی شــارەوانی و ســەرۆکەکەی ، کــە کــار بکاتــە ســەر کاروبــاری ئەنجومەن)دەبێ لەو ماوەیەدا لێژنەیەك پێك بێت بـۆ بـەڕێوەبردنی کاروبـاری شارەوانی تـا هەڵبژاردنێکی تازە دەکرێت لە ماوەی دوو مانگدا.

دووەم : هەرێمایەتی ڕامیاری (الاقليمية السياسية)

ئەم هەرێمانە لە وولاتـدا جـۆرە سیستـەمیکیان تێـدا پـەیڕەو دەکـرێ کـە باشـترین نموونەی ناناوەندیـیە، تا ڕادەیەك لە سیستەمی فیدرالیەوە نزیـك دەبێتـەوە، نموونـەی هەرێمایـەتی ڕامیـاری لـە ئیتالیـا دەبینینــەوە. هەرێمــەکانی ئــەم دەوڵەتـــە چـــەند دەزگایەکیان تێدایە، کـە کاروبـاری هـەرێم بـەڕێوە دەبـەن: دەزگـای یاسـادانان ، دەزگـای ڕاپەڕاندن (جۆنتا) ، سەرۆکی دەزگای ڕاپەڕاندن (سەرۆکی جۆنتا) ، نوێنەری دەسەڵاتی

نـاوەندی (منــدوب) ، کـە لـە پایتــەختی هــەرێم دادەنیشــێ. پەیوەندییــەکی بتــەو و دەستێوەردانێکی زۆر هەیە لە لایەن دەسەڵاتی ناوەندییەوە بەرانبەر ئەو دەزگایانـە لـە چۆنیەتی دامەزراندنیانەوە تا بەڕێوەبردنی کارەکانیـان. هەرچـەندە دەزگـای یاسادانان لە لایەن خـەڵکی هەرێمەکـەوە هـەڵدەبژێردرێ ، دەزگـای ڕاپـەڕاندن و سـەرۆکەکەی لـە لایەن دەزگای یاسادانانەوە هەڵدەبژێردرێن ، ئەنجومـەنی هـەرێم مـافی یاسـاو سیستەم دانانی هەیە ، سـەرۆکی دەزگـای ڕاپـەڕاندن پـاش دانـانی یاسـاو سیستەمەکان لـە لایـەن ئەنجومەنی هەرێمەوە، هەڵدەسـێ بـە دەرکردنـی (أصدار) ئـەو یاسـا و سیسـتەمانە، کـە ئەرکە بەڕێوبەرایەتیەکان بەڕێوە دەبەن (یدیـر الوظـائف الاداریـة). بـەڵام دەسـەڵاتی نـاوەندی ڕۆڵێکــی بــاش دەبینــێ لــە کاروبــاری ئــەو هەرێمانــە، سیسـتەمی بناغـەیی هەرێمەکان پاش پەسەند کردنیان لە لایەن زۆرینەی ڕەهای ئەنجومەنی هەرێمەکانەوە، دەبێ پەرلـەمانی ئیتالیا بـە یاسا ڕەزامـەندییان لـە سـەر بکـات ، دەبـێ ئـەو سیستەمە بناغەیی‌یانە گونجاو بن لە گەڵ دەستوورو یاساکانی کۆماری ئیتالیـادا. ئەمـەو نوێنـەری یـان نـێردراوی دەسـەڵاتی نـاوەندی (منــدوب) لــە پــاڵ دەزگاکــانی هــەرێمدا هاوکـاری کاروباری بەڕێوەبردن لە هەرێمەکەدا دەکـات ، لـە گـەڵ کاروبـاری دەسـەڵاتی نـاوەندیدا ڕێکیان دەخات. ئەو یاسایانەی کە لە لایەن ئەنجومـەنی هەرێمـەوە دادەنرێـن دەبـێ بـە فیزەی (تأشیرة ـ Visa) نێردراوی دەسەڵاتی ناوەندی دەربچـن ، ئەمـەو ئـەو یاسـایانەی کـە لـە لایـەن دەزگـای یاسـادانانەوە دەردەچـن ، ئەگـەر دەسـەڵاتی نـاوەندی بینـــی زیادەڕەویە لە تایبەتکارییەکانی (أختصاصات) هەرێم ، یان زیان بە بەرژەوەندی گشتی ، یـان بـە بـەرژەوەندی هەرێمـەکان دەگەیـەنن ، ئـەو کاتــە دەتوانــێ بیانگێڕێتــەوە بــۆ ئەنجومەنی هەرێم بۆ سەر لە نوێ چاوپیاخشاندنەوەیان. ئەگەر ئەنجومەن داکۆکـی لـە سەر یاسا دانراوەکە کرد بە زۆرینەی ڕەهای دەنگەکان ، ئەو کاتە بۆی هەیە ئەو یاسایە بداتـە دادگـای دەسـتووری بـاڵا(المحکمـة الدسـتوریة العلیـا) بـۆ چاوپیاخشـاندنەوە بـە ڕەوایەتی یان ناڕەوایەتی بڕیارەکە، یان دەیخاتـە بـەردەم ئەنجومـەنکانی یاسا دانـان لـە کۆماری ئیتالیا بۆ هەڵسەنگاندنی لە ڕووی گونجاوی یان نەگونجاوی ئەو یاسـایە، ئەگـەر هاتوو گومان هەبوو لە کام لەو دوو دەزگا تایبەتە بـە بڕیـاردان بـۆ چاوپیاخشـاندن بـە

ڕەوایی یان ناڕەوایی لە سەر چارەنوسی یاسا دانراوەکە، ئەوە دادگای دەستووری بالآ بڕیار لە سەر ئەو بابەتە دەدات ، واتا ئەو لایەنە دیاری دەکات بڕیار لە سەر چارەنوسی ئەو یاسایە بدات کە لە ئەنجومەنی هەرێمەوە دەرچووە و گومان هەیە لە لادانی لە تایبەتکاریەکانی (أختصاص) هەرێم، یان بە لادانێکی زەق دادەنرێ لە بەرژەوەندی دەوڵەت یان هەرێمەکانی تر.هەروەها دەستوری ئیتالیا مافی داوەتە دەسەڵاتی ناوەندی بۆ هەڵوەشاندنەوەی ئەنجومەنی هەر هەرێمێك لە هەرێمەکان لە کاتێکدا ئەگەر هاتوو زۆربەی ئەندامەکانی وازیان هێنا ، یان زۆرینەی ڕەهای تێدا دروست نەبوو لە کاتی دەنگداندا، یان ئەنجومەنی هەرێم هەڵسا بە سەرپێچی کردنی دەستوور، یان شکاندنێکی ترسناکی یاساکانی کۆمار، یان بوو بە هەرمەترسییەك لە سەر ئاسایشی نەتەویی ، هەروەها ئەگەر داواکرا لە ئەنجومەنی هەرێم (حۆنتا و سەرۆکەکەی) بەلاوەبخات، کاتێك ئەگەر حۆنتا و سەرۆکەکەی سەرپێچی دەستوور بکەن یان هەڵسن بە شکاندنێکی ترسناکی یاساکان ، دەبێ هەڵوەشاندنەوەی ئەنجومەنی هەرێم بە بڕیارێکی هۆکارانە دەربچێت لە سەرۆك کۆمارەوە، واتا سەرۆك کۆمار بڕیاری هەڵوەشاندنەوەی ئەنجومەنی هەرێم دەدات و تیایدا هۆی ئەو بڕیارە دیاری دەکات ، لەو ماوەیەدا سەرۆك کۆمار بە ڕاوێژکاری چەند پسپۆڕێك لە بواری هەرێمەکاندا لە نێوان ئەندامانی ئەنجومەنی (پیران و نوێنەران) هەڵدەسێ بە دانانی گروپێك کە لە سێ کەس پێك هاتبێ (لەو کەسانەی کە مافیخۆپالآوتنیان هەیە لە ئەنجومەنی هەرێمدا). ئەم گروپە هەڵدەسێ بە کاروباری هەرێمەکە تا هەڵبژاردنیکی نوێ ، کە دەبێ لە ماوەی سێ مانگدا ئەو هەڵبژاردنە ئەنجام بدرێت.

لە کۆتایید بۆمان دەردەکەوێ ، کە دەوڵەت لەوەیە ناوەندی بێ ، یان ناناوەندی ، لە بەر ئەوە پەیرەوکردنی یەکێ لەو سیتەمانە (ناوەندی ، ناناوەندی) پەیوەندی بە کارو باری بەڕێوەبردنی دەوڵەتەوە هەیە و پەیوەندی بە دیاریکردنی جۆری دەوڵەتەوە نیە.

باسی دووەم
دەوڵەتی فیدرالی

ئەم باسەمان دەکەین بە دوو بەستەوە، لە بەستی یەکەمدا باسی چەمکی دەوڵەتی فیدرالی دەکەین و لە بەستی دووەمدا باسی چەند نموونەیەك دەربارەی دەوڵەتی فیدرالی (دەوڵەتی فیدرالی لە جیّبەجیّکردندا)دەکەین.

بەستی یەکەم:
چەمکی دەوڵەتی فیدرالی

یەکەم : چەمکی دەوڵەتی فیدرالی :ـ

زاراوەی فیدرالیزم (Federalism) ، هاوپەیمانیّتی ، کۆمەڵە ، یەکیّتی لە نیّوان دوو لا، یان زیاتر دەگەیەنیّ ، هەرچەندە لە ڕاستیدا زاراوەکە زاراوەیەکی تەم و مژاویە. بە هەر حاڵ لە دەوڵەتی فیدرالیدا ، چەند دەوڵەتۆکەیەك ، یان چەند هەریّمیّك پیّکەوە کۆ دەبنەوە ، لە هەندیّ کارو باردا دەچنە ژیّر ڕکیّفی یەك دەسەڵاتەوە (دەسەڵاتی فیدرالی) ، لە هەندیّ کاروباری تردا دەسەڵاتی تایبەتی خۆیان هەیە، لە هەمان کاتدا یەك دەوڵەت پیّك دەهیّنن لە ڕووی ڕامیاری و یاساییەوە. ئەمەو هەندیّ بیرو بۆچوون هەیە دەربارەی دەوڵەتی فیدرالی :[1]

ـ د. محەمەد هەمەوەندی لەو بڕوایەدایە کە دەوڵەتی فیدرالی ((یەك دەوڵەتە، لە چەند کیانیّکی دەستووریی جۆراوجۆر پیّك دیّ کە هەر یەکیّکیان سیستەمی یاسایی تایبەت و سەر بەخۆی خۆی هەیە، هەمووشیان ملکەچی دەستوری فیدرالین ، کە بە پیّکەوەنەر و ڕیّکخەری پیّکهاتنە یاسایی وڕامیاریەکان دەژمیّردریّ و سەرەنجام ،

(١) بڕوانە : سەیوان کاکە ڕەش ـ سیاسەتی دەولی ـ ژمارە ٢ ساڵی سیّیەم (١٩٩٤) ـ ل١١٧

دەوڵەتی فیدرالی ڕژێمێکی دەستووری و ڕامیاری ئاوێتەیە)). ـ هەر لەم بارەیەوە ئەندریێ هۆریۆ وتویە: ((فیدرالیزم شەریکایەتی چەند دەوڵەتێکە کە لەگەڵ یەکتریدا پەیوەندییەکی

یاسایی ناوخۆییان هەیە، واتا هەموویان پێکەوە یاسایەکی دەستوورییان هەیە کە دەوڵەتێکی باڵا لە سەروی دەوڵەتە بەشدارەکان دادەمەزرێنێ)).

ـ یاسازان دیوراند دەڵێ ((ڕژێمی فیدرالی چوارچێوەی یاسایی دیاردەیەکی ڕامیاریە)).

ـ د. ئیسماعیل غەزالیش دەوڵەتی فیدرالی بەم جۆرە دەناسێنێ: ((دەوڵەتی فیدرالی کۆمەڵە دەوڵەتێکە لە سەر ئەوە ڕێك کەوتوون کە دەوڵەتێکی ناوەندی دادەمەزرێنن. سیستەمە دەستووریەیە سەربەخۆکەی ئەم دەوڵەتە بە سەر سیستەمە دەستوورییەکانی دەوڵەتە ئەندامەکاندا زاڵ دەبێ)).

پەیدا بوون و هاتنەکایەوەی دەوڵەتی فیدرالی پێویستی بە زەمینە و هەل و مەرجی گونجاو هەیە ، بارودۆخ و ڕەوشی ڕامیاری و دیرۆکی و کۆمەڵایەتی دەیسەپێنێ. بۆ نموونە وولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا پێش سەربەخۆبوونی ، لە چەند هەرێمێکی لە یەك جودا پێك هاتبوو لە ژێر داگیرکاری بەریتانیدا بوون. بەڵام پاش ڕزگار بوونی ئەو هەرێمانە، ساڵی (١٧٨٧ز) لە کۆنفرانسی فلادلفیا بڕیاریاندا لە دەوڵەتێکی فیدراڵدا کۆ ببنەوە و دەوڵەتی فیدرالی ئەمریکا پێك بهێنن.

هەروەها زۆری و پەرش و بڵاوبوونەوەی ڕووبەری زەمینەی دەوڵەت و جیاوازی زمان و ئایین لە نێوان ئەو دانیشتوانەدا چەند هۆیەکن بۆ سەپاندنی دەوڵەتی فیدرالی ، نموونە بۆ ئەم حاڵەتەش هند و کەنەدا و هەندێ وولاتی دیکەی ترە.

کۆمەڵ بوون و یەکگرتن ، پێویستیەکە پەنای بۆ دەبرێ ، چونکە هەرێمێك یان دەوڵەتێکی بچووك بەتەنها زۆر شتی پێ ناکرێ و ناتوانێ بەرژەوەندیەکانی بپارێزێ و گەشە بەو بەرژەوەندیانە بدات.بۆ نموونە هەرێمێك لە ولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ، ئەگەر یەکگرتن نەبوایە، توانای بەرگریکردنی لەخۆی لاواز دەبوو ، نەیدەتوانی ببێتە خاوەنی ئامرازی جەنگی پێشکەوتو و مۆدێرن. سەرمایەو پیشەسازی

و بازرگانی لە چواچێوەی بازاڕێکی تەسکدا بەڕێوە دەچوو ، لە کاتێکدا هەندێ جم وجۆڵی ئابووری هەن لە ڕۆژگاری ئەمرۆماندا سنووری دەوڵەتیش دەبەزێنن و لە سەر ئاستی جیهانیدا مامەڵەیان لە گەڵدا دەکرێ.هەروەها پێشکەوتنی تەکنەلۆجی و ململانێی تەکنەلۆجیا لە نێوان دەوڵەتەکاندا وای کردووە، کە هەرێمێك بە تەنها نەتوانێ ڕووبەڕووی ئەو ململانێیە ببێتەوە. بەڵام بە یەکگرتن ، ئێستا ولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا خاوەنی هێزی سەربازی وڕامیاری و ئابووری بەرچاوە لە جیهاندا ، کە ئەو هێز و توانایە هی هەموو هەرێمەکانەو بە قازانجی هەموو هەرێمەکان دەگەڕێتەوە.

دووەم : دیاردەکانی دەوڵەتی فیدرالی

١.دەوڵەتی فیدرالی کەسایەتی نێودەوڵەتی هەیە ، بەشداری دەکات لە دانانی ڕیاسا(القواعد) نێودەوڵەتیەکان لە ڕێگای ئەو پەیماننامانەی کە لە گەڵ دەوڵەتەکانی تردا دەیبەستێ. هەر خۆی بەرپرسیارێتی نێودەوڵەتی دەکەوێتە ئەستۆ. بەڵام هەرێمەکان هیچ لەم مافانەیان نییە، نە دەتوانن مامەڵە لە گەڵ دەوڵەتان بکەن ، نە کەسایەتی نێودەوڵەتییان هەیە،

نە بەرپرسیارێتی نێودەوڵەتییان دەکەوێتە ئەستۆ.

٢.لە دەوڵەتی فیدرالیدا گەلی دەوڵەت دەبێ هەموو یەك پێناسە هەڵگرن وهەموو لە ژێر یەك ئاڵادا بن کە ئاڵای دەوڵەتی فیدرالییە.هەرچەندەلەوەیە هەر یەك لەو هەرێمانە پێناسە، یان ئاڵا ، یان هەرنیشانەیەکیتایبەتیبەخۆیهەبێ،بەڵام لەچوارچێوەی یاسای نێودەوڵەتی گشتی (القانون الدولی العام)و یاسای نێودەوڵەتی تایبەتدا (القانون الدولي الخاص)، هیچ بایەخێکی پێ نادرێ. لەم ڕوانگەیەوە هەرکەسێك نیشتەجێی هەر هەرێمێك بێت بەهاووڵاتیو گەلی دەوڵەت ناژمێردرێ، ئەگەر پێناسەیدەوڵەتی فیدرالی پێ نەدرێ ، گەلی دەوڵەتی فیدرالی کە هەڵگری یەك پێناسەن ، بەو شێوەیە دیاردەکەون لە بەردەم جیهانی دەرەوەدا.

٣. بەهەموو هەرێمەکانی دەوڵەتی فیدرالیەوە، یەك هەرێم پێك دەهێنن ، ئەو هەرێمەش ، هەرێمی دەوڵەتی فیدرالیە و قەوارەی نێودەوڵەتی هەیە. بەڵام هەرێمی

وولایەتەکان ـ کانتۆنەکان بەشێکن لە هەرێمی دەوڵەتی فیدرالی و هیچ قەوارەیەکی نێودەوڵەتییان نییە.

٤. لەدەوڵەتی فیدرالیدا دەستووری دەوڵەتی فیدرالی هەیە، کە کاروباری هەموو وولات ڕێکدەخات.لەپاڵ دەستووری دەوڵەتی فیدرالیدا، دەستوورەکانی هەرێمەکان هەن کە لەوەیە دەستووری وولایەتێك (هەرێمێك) جیاواز بێت لە گەڵ دەستووری هەرێمێکی تردا ، بەڵام نابێ دەستووری هیچ وولایەتێك لە وولایەتەکانی دەوڵەتی فیدرالی گونجاو نەبێت یان بە پێچەوانەی دەستووری دەوڵەتی فیدرالییەوە بێت.

جگە لەو دیاردانەی دەوڵەتی فیدرالی و لە بەر گرنگی دیاردەی دووانەی دەسەڵات و دووانەی دەزگای یاسادانان لە دەوڵەتی فیدرالیدا بە پێویستی دەزانین بە درێژی باسی ئەو دوو بابەتە بکەین. هەروەها ئاماژە بەوەش دەکەین کە دەوڵەتی فیدرالی لە وولایەتەکان بەهێزترە.

دووانەی دەسەڵات لە دەوڵەتی فیدرالیدا :

لە دەوڵەتی فیدرالیدا دوو دەسەڵات هەیە. دەسەڵاتی دەوڵەتی فیدرالی ، کە پەیوەندی بە هەموو دانیشتوانی دەوڵەتی فیدرالییەوە هەیە و یاساکان و سیستەمەکانی دەسەڵاتی فیدرالی لە هەموو ناوچەکانی دەوڵەتدا کاریان پێ دەکرێ و پەیڕەو دەکرێن ، بێ ئەوەی هەبوونی هەرێمەکان یان ناوچەکان ببنە کۆسپ لە بەردەم ئەو یاساو سیستەمانەدا و زیاد لەوەش دەبێ دەسەڵاتی هەرێمەکان ، ڕێاساو فەرمان داڕێژن و دەربکەن بۆجێبەجێ کردنیان. دەسەڵاتی دەوڵەتی فیدرالی ، هەڵدەسێ بەو کارو ئەرکانەی کە شێوەیەکی گشتگیریان پێوە دیارە و پەیوەندییان هەیە بە ڕەوشی گشتی ئاسایش و باری ئابووری و پەیوەندیەکانی دەوڵەتی فیدرالی لە گەڵ دەوڵەتانی تردا. هەروەها ئەرکی بەرگری ، دروست کردن و دانانی پەیوەندی ، بەستنی بەڵێنکاری ، دانانی کۆنسڵ و نوێنەری دەوڵەت لە دەوڵەتان و کۆڕ کۆمەڵە نێودەوڵەتییەکان. ئەمەو دەسەڵاتی فیدرالی پێك دێت لە : ـ

ـ دەزگای یاســادانان : ـــ ئــەم دەزگایــە لــە دوو ئەنجومــەن پێـك دێ ،یــەكێكیان نوێنەرایەتی هەموو وولات دەكات، ئەوی تریان نوێنەرایەتی ناوچەكان دەكات.

ـ دەزگای ڕاپەڕاندن : ـــ پێك دێت لـە سـەرۆك كۆمـار ، یـان سـەرۆك وەزیـران بـە گوێرەی سیستەمی پەیرەو كراو لە دەوڵەتدا.

ـ دەزگای دادوەری : ـ كە زۆر جار پێی دەڵێن دادگای فیدرالی بالآ.

بـەلام دەسـەلاتی هەرێمـەكان لــە لایــەن خــەڵكی هەرێمەكانــەوە پێكـەوە دەنرێــن بەگوێرەی سیستەمێك، كەدەبێ گونجاو بێ لەگەڵ دەستووری فیدرالید؛ ئەو

دەزگایانە، دەزگاكانییاسادانان وڕاپەڕاندن ودادوەریدەگرنەوە. بەلام لەڕاستیدا ئـەو كـارو ئـەرك وجموجوڵانـەی كـە هەریـەك لـە دەسـەلاتی دەوڵـەتی فیـدرالی و دەســەلاتی هەرێمەكان پێیان هەڵدەسن، بـە پێـی ڕێگایـەك لـەو سـێ ڕێگایـەی كـە لـە ئـارادان ڕێـك دەخرێن ، ئەو ڕێگایانەش ئەمانەن :ـ[1]

ڕێگای یەكەم :ـ دەستوور و یاساكانی دەوڵەتی فیدرالی ئەو ئەرك و كارانە دیـاری دەكـەن كە هـەر یـەك لـە دەســەلاتی هەرێمـەكان پێیـان هەڵدەسـێ، واتـا دەسـتوور و یاسـاكان بـە شێوەیەكی تەنراو (حصر) كارو ئەركی هەردوو دەسەلاتی فیدرالی و دەسـەلاتی هەرێمـەكان دیاری دەكەن، ئەو كارو ئەركانە دیاری دەكەن كە دەسـەلاتی فیـدرالی پێیـان هەڵدەسـێ ، ئـەو كـارو ئەركانـەش دیـاری دەكـەن كـە دەسـەلاتەكانی هەرێمـەكان پێیـان هەڵدەسێ. بـەلام ئــەم ڕێگایە ڕێگایەكی پراكتیكی (عملی) نییە لە بەر ئەوەی كاروبارو باری نوێ دێنـە كایـەوە، كـە پێویست دەكات بە شێوەیەكی بەردەوام ڕێـك بخرێـن و بدرێنـە پـاڵ ئـەرك و كـاری یـەكێ لـە هەردوو دەسەلاتەكە، هەروەها بە گۆڕانی بارودۆخ لەوەیـە هـەندێ كـارو بـار گۆڕانكاریـان بـە سـەردابێت و پێویست بكات لـە دەسـەلاتی هەرێمـەكان دەربكرێـن و بخرێنـە پـاڵ دەســەلاتی فیدرالی و بە پێچەوانەوە، هەروەها فراوانـی ئـەرك و كاروبـاری دەوڵـەت وەكـو دیڤـاكتۆ ئـەوە دەسەپێنێ ، كە مـەحاڵ بێـت هـەموو ئـەرك وكارەكـان لـە چوارچێوە بدرێـن و بخرێنـە پـاڵ دەسەلاتی فیدرالی ، یان دەسەلاتی هەرێمەكان.

---

(١) بڕوانە : د. محمد كامل ليلة ـ النظم السياسية ص ٢٣٩ .

ڕێگای دووەم :ـ کارو ئەرکەکانی دەسەڵاتی هەرێمەکان دیاری دەکرێن بە شێوەیەکی تەنراو (حصر) و ئەو کارو بارانەی کە دەمێننەوە و دیاری نەکراون دەکەونە ئەستۆی دەسەڵاتی فیدرالی. واتا کارو باری هەرێمەکان بە شێوەیەکی تەنراو دیاری دەکرێن و ئەو کارو بارانە کە دەمێننەوە[1] هەموو دەسەڵاتی فیدرالی پێیان هەڵدەسێ. ئەم ڕێگایە لە کەنەدا پەیڕەو کراوە (مادەی٩١) ، هەروەها یەکێتی باشوری ئەفەریقیا (مادەی ٨٥).

ڕێگای سێیەم: کارو بارەکانی دەسەڵاتی فیدرالی دیاری دەکرێن بە شێوەیەکی تەنراوو هەرچی دەمێنێتەوە دەسەڵاتی هەرێمەکان پێیان هەڵدەسێ ، واتا دەسەڵاتی هەرێم هەموو ئەو کاروبارانەی کە دەمێننەوە و دیاری نەکراون دەیانگرێتە ئەستۆی خۆی و ئەرکی بەڕێوەبردنی ئەو کاروبارانەی دەکەوێتە ئەستۆ. ئەمەو زۆربەی دەوڵەتە فیدرالیەکان بە ڕێگای سێیەمیان وەرگرتووە[2] لەوانە سویسرا (مادەی سێ)، وولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا (هەموارکردنەوەی دەیەم ساڵی ١٧٩١)، مەکسیك (مادەی ١١٧)، ئەرجەنتین (مادەی ١٠٤)، ئوستراليا (مادەی ٥١). ئەمەو لە کاتێکدا دەوڵەتی فیدرالی لە چەند هەرێمێك پێك دێت و هەریەك لەو هەرێمانە دەسەڵات و دەزگای تایبەتی خۆی هەیە ، ئەمە ئەوە ناگەیەنێ کەهەر یەك لەو هەرێمانە قەوارەکەی بەهێزبێ بەرامبەر دەسەڵاتی فیدرالی ، لە بەر ئەوەی دام و دەزگاکانی دەسەڵاتی فیدرالی هەڵقوڵاوی بیروڕای جەماوەرن لە هەموو ناوچەکانی دەوڵەتی فیدرالی. ئەم دام ودەزگایانە نوێنەرایەتی هەموو هەرێمەکان دەکەن ، لە لایەن ئەوانەوە هەڵدەبژێردرێن ، بۆیە دەسەڵاتی فیدرالی پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆی هەیە لە گەڵ هەموو هاووڵاتیانی دەوڵەتدا ، بێ ئەوەی هەبوونی دەسەڵاتەکانی هەرێمەکان ببنە کۆسپێك لە ڕێگادا. یاساکانی دەوڵەتی فیدرالی ڕاستەوخۆ پەیڕەو دەکرێن لە هەموو ناوچەکاندا ، هەر یاساو ڕیاسایەك لە هەرێمەکان دەبێ گونجاو بێ لە گەڵ دەستوور و یاساکانی دەسەڵاتی

---

(١)بڕوانە : د. سعد عصفور ـ القانون الدستوري ، الطبعة الاولى (١٩٥٤) ص ٢٧٨

[2] هەمان سەرچاوە.

فیدرالیدا. ئەو بەشەی کە نەگونجاوە لە گەڵ دەستوور ویاساکاندا بەتاڵ دەبێتەوە. ئەو یاساو سیستەمە بنەڕەتییانەی کە لە دەوڵەتی فیدرالییەوە دەردەچن ، لە سەر هەرێمەکانە، فەرمان و ڕێاسای گونجاو دابڕێژن بۆ پیادە کردن و پەیڕەوکردنیان ، لە سەر هەرێمەکانەو دەبێ سیستەمی ڕامیارییان گونجاو بێ لە گەڵ دەستوور و یاساکاندا و نابێ باج بسەپێنن لە سەر هاوردەو ناردن (أستیراد و تصدیر) و یان بەڵێنکاری ببەستن لە گەڵ دەوڵەتانی دەرەوەدا و یان لە نێوان خۆیاندا (هەرێمەکان) ، تەنها بە ڕەزامەندی ئەنجومەنی یاسادانانی فیدرال نەبێ.لە ڕۆشنایی ئەم باسەمان دەردەکەوێت کە دەسەڵاتی فیدرالی باڵا دەستە بە سەر دەسەڵاتی هەرێمەکاندا.

ئەمەو دەستووری فیدرالی بایەخێکی زۆری هەیە، لە ڕۆشنایی دەستووری فیدرالیدا دەستڕۆیشتویی و کاروبارەکان دابەش دەکرێن لە نێوان دەسەڵاتی فیدرالی و دەسەڵاتی هەرێمەکاندا. بۆیە هەر هەموارکردنەوەیەکی دەستوور (تعدیل الدستور) پێویستی بە بەشدارییەکی کاریگەری هەموو هەرێمەکان هەیە ، لەبەر ئەوەی هەر هەموارکردنەوەیەکی دەستوور لەوەیە ببێتە هۆیەك بۆ زەوت کردنی هەندێ لە مافەکانی هەرێمەکان ، جا ئەم هەرێمانە لە ڕێگای بەشداری بوونیانەوە لە هەموارکردنەوەی دەستوور ، دەتوانن هاوکێشی بپارێزن لە نێوان خۆیان و دەسەڵاتی فیدرالی و پاراستنی هاوکێشی لە نێوان خودی هەرێمەکاندا.

دووانەی دەزگای یاسادانان لە دەوڵەتدا.

دەوڵەتی فیدرالی وەکو باسمان کرد لە چەند هەرێمێك پێك دێ ، کە لە نێوانیاندا زۆر جیاوازی هەیە لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە، جیاوازی زمان و ئایین و چەند تایبەتمەندیەکی تر. بۆیە لە دەوڵەتی فیدرالیدا ، دوو ئەنجومەنی یاسادانان هەیە، یەکێکیان لە سەرجەم هاووڵاتیانی دەوڵەتی فیدرالی پێك دێت بە گوێرەی ڕێژەیەکی دیاری کراوو ، واتا نوێنەرایەتی هەموو هاووڵاتیانی دەوڵەتی فیدرالی دەکات ، بە چاوو پۆشین لە هەموو هەرێمە جیاجیاکان. بۆ نموونە دەستووری فیدرالی ڕێژەی

(٢٠٠٠٠)دەنگ بەرامبەر کورسیەك لەو ئەنجومەنەدا دادەنێت. واتـا هـەر (٢٠٠٠٠) دەنـگ کورسییەکی بەر دەکەوێت.

جا لێرەدا ئەگـەر هـەرێمێك هـەبێت دانیشـتوانی (٤٠٠٠٠)کـەس بێـت ، ئـەوە دوو کورسی لە ئەنجومەنی گەلدا بەر دەکەوێت. هـەرێمێکی تـر ئەگـەر دانیشـتوانی(١٦٠٠٠٠) کەس بێت ئەوە (٨) کورسی بەر دەکـەوێت. وەکـو دەبینـین لێرەدا هـەندێ لـە هەرێمـە فیدرالەکان بە هۆی کەمی دانیشتوانیانەوە نوێنەریان کەم دەبێ لە ئەنجومـەنی گـەلدا ، لەوەیە ببێتە هۆی زاڵ بوون و باڵادەستی هەرێمە گەورەکان بە سەر کاروباری دەوڵـەتی فیدرالیـدا و هەرێمـە بچووکـەکان مـاف خـوراو بـن ، بۆیـە بـۆ هاوکێشـی لـە نێـوان هەرێمەکانی دەوڵەتی فیدرالیدا ، ئەنجومەنێکی تر هەیـە کـە نوێنەرایـەتی هەرێمـەکان دەکـات بـە شـێوەیەکی یەکسـان ، بـە چاوپۆشـین لـە ژمـارەی دانیشـتوان و ئاسـتی کۆمەڵایـەتی و ئـابووری ئـەو هەرێمانـە، هـەر هـەرێمێك لـەو هەرێمانـە بـە شـێوەیەکی یەکسان نوێنەریان لەو ئەنجومەنەدا هەیە کە پێی دەڵێن ئەنجومـەنی هەرێمـەکان ، بـۆ نموونـە لـە وولایەتـە یـەکگرتووەکانی ئـەمریکا ئەنجومـەنی پـیران ، کـە ئەنجومـەنی هەرێمەکانـە، هـەر هـەرێمێك لـە هەرێمـەکانی وولایەتـە یـەکگرتووەکانی ئـەمریکا دوو نوێنەری تیادا هەیە. ئـەم دوو ئەنجومەنـە ئەنجومـەنی گـەل و ئەنجومـەنی پـیران ، لـە سەر بناغەی یەکسانی کار دەکـەن لـە ڕووی یاسادانانەوە، واتـا هـەر یاسـایەکی فیـدرالی دەبێ بـە ڕەزامـەندی هـەردوو ئەنجومـەن دەربچێ. بـەڵام هـەندێ حاڵـەتی دەگمـەنیش هەیە، کـە یاسـا دەردەچێ تەنانـەت ئەگـەر ئەنجومـەنی هەرێمـەکانیش بەرهەڵستکاری بکەن ، ئەم دیاردەیە لە دەوڵـەتی فیـدرالی ئوسـترالیا و نەمسا دەبینـرێت. ئەمـەو جگـە لەکاری یاسادانان، کە لەسەر بناغەی هاوکێشی نێوان هەردوو ئەنجومەن بەڕێوە دەچێ، هـەندێ حاڵـەتیتر هەیـە کەباڵادەسـتیی یـەکێ لـە ئەنجومەنـەکانی تیـادا بـەدی دەکـرێ لەسـەر ئـەویتر. بـۆ نموونـە لـە وولایەتـە یـەکگرتووەکانی ئـەمریکا، دەبـێ ئەنجومـەنی پیران ڕەزامەندی دەربڕێ لە سـەر دانـانی گـەورە لێپرسـراوانی دەوڵـەت و پێـك هێنـانی یان بەستنی بـەڵێنکاری لـە گـەڵ دەوڵـەتاندا ، کـە سـەرۆك کۆمـار پێیـان هەڵدەسێ. لـە سویسرا پێویست دەکات هەردوو ئەنجومەنی گەل و ئەنجومەنی هەرێمەکان پێکـەوە لـە

یەك كۆمـەڵدا كۆببنـەوە كـە پێـی دەڵێـن ((كۆمـەڵی فیـدراڵی)) بـۆ وەرگرتنـی هـەندێ بڕیـار وەكـو هـەڵبژاردنی ئەنجومـەنی فیـدراڵی ، ئـەندامانی دادگـای فیـدراڵی مـەزن ، بڕیاردانی لیبوردنی گشتی ، چارەسەركردنی ململانێ و ناكۆكیەكانی نێوان دەزگاكانی دەوڵەتی فیدراڵی ، ئەمە لە كاتێكدا كە ژمارەی ئـەندامانی ئەنجومـەنی گـەل دوو جـار زیاترن لە ژمارەی ئەندامانی ئەنجومەنی هەرێمەكان ، واتا لـە كـاتی دەنگدانـدا بـۆ ئـەو كاروبارانەی كە باسمان كرد ئەگەر ئەنجومـەنی هەرێمـەكان یـەك دەنگـی هـەبێ ئـەوە ئەنجومەنی گەل بەرامبەر ئەو یەك دەنگە دوو دەنگی دەبێ ، ئەمەش خـۆی لـە خۆیـدا دەنگی ئەنجومەنی گەل باڵا دەكات بە سەر ئەنجومەنی هەرێمەكاندا.

دەوڵەتی فیدراڵی لە وولایەتەكان بە هێزترە.(١)

دەوڵـەتی فیـدراڵی لـە وولایەتـەكان بـە هـێزترە ، واتـا دەوڵـەتی فیـدراڵی لـە ئـەو وولایەتانـە بـە هـێزترە كـە لێیـان پێـك هـاتووە. بـەهێزی دەوڵـەتی فیـدراڵی بەرامبـەر وولایەتەكان لەچەند لایەكەوە بەدەر دەكەوێ لەوانە : ـ

ـ دەوڵەتی فیدراڵی خاوەن دەسـەڵاتێكی تـەواوە، دەسـەڵاتێك كـە سـەروەری هـەبێ ، دەوڵەتی فیدراڵی ڕاڤەی ئەو دەسەڵاتە دەكات لە ڕێگای دەزگای یاسـادانان و ڕاپـەڕاندن و دادوەریەوە.

لەوەیە لە ڕووی یاساییەوە بگاتە ئەو ئاستە بتوانێ شێوەی فیدراڵی دەوڵەت بگۆڕێ بۆ دەوڵـەتێكی سادە و تیـایدا وولایەتـەكان تەنـها ببنـە چـەند یەكەیـەكی كـارگێڕی لـە جێگـای ئـەوەی كـە چـەند یەكەیـەكی ڕامیـاری بـن . بـەڵام دەسـەڵاتەكانی وولایەتـەكان پەیوەندییان بە ڕێكخستنی خودی خۆیانـەوە هەیـەو چـەند دەسـەڵاتێكی سـنووردارن و لەوەیە بەردەوام كەم وزیاد بكرێن بە پێی دەستووری دەوڵەتی فیدراڵی .

---

(١) بڕوانە : هەمان سەرچاوەی پێشوو ل ٢٧٩ ـ ٢٨٢ .

- وەکو دەزانین لە دەوڵەتی فیدرالی و وولایەتەکان ، دەسەلاتی یاسادانان هەیە کە کاری یاسادانانی دەکەوێتە ئەستۆ هەر یەکەو لە سنووری تایبەتکاریەکانی خۆیدا ، بەلام کاتێ یاساکانی وولایەتەکان و یاساکانی دەوڵەتی فیدرالی گونجاو نەبن لە گەڵ یەکتردا . ئەوە یاساکانی وولایەتەکان بێ بایەخ دەمێننەوەو یاساکانی دەوڵەتی فیدرالی پەیرەو دەکرێن . دەستوورەکانی ئەڵمانیا لە ساڵی (١٨٧١ز - مادەی دوو)، وولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا (ماددەی شەش برگەی دوو) ، سویسرا(مادەی ١١٣) ، ئاماژەیان بەو خاڵەی سەرەوە کردووە .

- ئەو ئامانجانەی کەوا لە وولایەتەکان دەکەن لە دەوڵەتێکی فیدرالیدا کۆببنەوە ، وایان لێ دەکات کە دەسەلاتی دەوڵەتی فیدرالی والا دەست بکەن بۆ بەدی هێنانی ئەو ئامانجانە کە هەندێ لەوانە مامۆستا موسکیلی باسی کردووەو دەڵێ :

((دەوڵەتی فیدرالی خاوەن هەموو ئەو دەسەلاتانەیە کە پەیوەندیدارن بە هەموو وولایەتەکانەوە. بەتایبەت ئەو دەسەلاتانەی کە پەیوەندییان هەیە بە: دراوو ، پۆست و گەیاندن ،گومرك و بازرگانی دەرەوە ، هێزی سەربازی ،وەرەقەو نیشانە بازرگانییەکان و مایە پووچی (افلاس) ، پێناسەو پێناسەپێ دان و کۆچ (هجرە) ، قەبوڵکردنی ئەندامی تازە لە دەوڵەتی فیدرالی ،سنووری دەرەوەی دەوڵەت ، جاڕدانی حاڵەتی فریاگوزاری یاسا داراییەکان ، کاروباری جەنگی)).

- دەوڵەتی فیدرالی تەماشای ناکۆکییەکانی نێوان خۆی و یەکێ لە وولایەتەکان ، یان لە نێوان وولایەتەکان دەکات. زۆربەی دەوڵەتە فیدرالیەکان بەم کارە هەڵدەسن لە ڕێگای دەزگایەکی دادوەرییەوە. بۆ نموونە لە وولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دادگای فیدرالی بالا (Supreme court) بەو کارە هەڵدەسێ ؛ واتا بە تەماشاکردنی ناکۆکییەکانی نێوان دەوڵەتی فیدرالی و یەکێ لە وولایەتەکان ، یان ناکۆکییەکانی نێوان خودی وولایەتەکان خۆیان.

هەروەها لە سویسرا دادگای فیدرالی (Tribunal fedreral) بەو کارە هەڵدەسێ. بەلام هەندێ لە دەستوورەکان ئەو تایبەتکاریەیان خستووەتە ئەستۆی دەزگایەك کە

دادوەری نییە، بۆ نموونە دەستووری ئەڵمانیا لە ساڵی (١٨٧١ز) ئەو تایبەتکاریەی خستە ئەستۆی کۆنسەی فیدرالی (Conseil federal).

ئەو تایبەتکارییەی سەرەوە، واتا تەماشاکردنی ناکۆکییەکان ، دەستوور جەختی لە سەر کردووە و بڕیاری دەوڵەتی فیدرالییش لەو بوارەدا کۆتایەو نابێ تانە بکرێ لە بەردەم هیچ دەسەڵاتێکی تردا.

بەستی دووەم :
چەند نموونەیەك دەربارەی دەوڵەتی فیدرالی
(دەوڵەتی فیدرالی لە جێبە جێ کردندا)

یەکەم : دەوڵەتی فیدرالی ئەمەریکا(١)

وولایەتەکانی ئێستای وولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا پاش ڕزگار بوونیان لە داگیرکاری بەریتانیا ، سەرەتا لە کۆنفدراسیۆنێکی (١٣) وولایەتیدا پێکەوە کۆبووبوونەوە، ئەم کۆنفدراسیۆنە گەشەی کرد و بە دەوڵەتێکی فیدرالی کۆتایی پێ هات. ئێستا ئەم وولاتە لە پەنجا وولایەت پێك دێت.[٢]

أـ دەزگاکانی دەوڵەت فیدرالی ئەمریکا :ـ

١ . دەزگای یاسادانان :ـ

دەزگای یاسادانان لە دەوڵەتی فیدراڵی ئەمریکادا لەدوو ئەنجومەن پێك دێ ، کە بەهەردووکیان پێکەوە دەڵێن (کونگرس). ئەنجومەنی یەکەم، ئەنجومەنی نوێنەرانە ،کەنوێنەرایەتی هەموو هاوولاتیانی ئەمریکا دەکات بەگێورەی ڕێژەی دانیشتوانی هەر وولایەتێك، واتا ئەو وولایەتانەی کە دانیشتوانی زۆرن نوێنەریان

---

[١] بڕوانە : د.محمد کامل لیلة ـ النظم السیاسیة ـ ص ٢٣٧ .

[٢] هەمان سەرچاوە

زیاترە لەو وولایەتانەی کە دانیشتوانی کەمترن، سەرجەم ئەندامانی ئەنجومەنی نوێنەران لە حاڵی حازردا (٤٣٥) ئەندامن ، کە بۆ دوو ساڵ هەڵدەبژێردرێن بۆ ئەندامێتی ئەم ئەنجومەنە، هەر یەکێ لەو ئەندامانە نوێنەرایەتی نزیکەی (٤٠٠)هەزار کەس دەکات ، بەڵام دەبێ هەر وولایەتێك هیچ نەبێ نوێنەرێکی هەبێ لە ئەنجومەنی نوێنەراندا بە چاوپۆشین لە ژمارەی دانیشتوانی ئەو وولایەتە. کاری ئەنجومەنی نوێنەران کاری یاسادانانە بە شێوەیەکی تەواو. هەروەها مافی پێشنیاری پرۆژەی یاساکانی دارایی، لەو ڕووەوە باڵا دەستە بە سەر ئەنجومەنی پیراندا هەیە، ماوەی نوێنەرایەتی لە ئەنجومەنی پیراندا (شەش ساڵە)، بە مەرجێك دەبێ (1/3)ی نوێنەرانی هەموو دوو ساڵ جارێ نوێ بکرێنەوە. ئەنجومەنی پیران جگە لە یاسادانان بەشداری لە بەڕێوەبردنی دەسەڵات دەکات ، بۆ نموونە ئەنجومەنی پیران دەبێ ڕەزامەند بێت لە سەر دانانی گەورە فەرمانبەرانی دەوڵەت، هەمان شت بە نسبەت بەستنی بەڵێنکاری لە گەڵ دەوڵەتاندا لە لایەن سەرۆك کۆمارەوە. بەهەر حاڵ هەردوو ئەنجومەنی پیران و نوێنەران دەزگای کاری یاسادانانن، لەم ڕووەوە یەکسانن ، واتا بەبێ قایل بوونی یەکێ لەم دوو ئەنجومەنە هیچ پرۆژەیەکی یاسایی نابێ بە یاسا ، دەبێ هەردوو ئەنجومەن قایل بن بەپرۆژە یاساییەکان، تا ئەو پرۆژە یاساییانە ببن بە یاسا و کاریان پێ بکرێ.

٢ .**سەرۆك کۆمار** : سەرۆك کۆمار لە وولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بۆماوەی چوار ساڵ هەڵدەبژێردرێ و نابێ لە هەشت ساڵ زیاتر سەرۆك بێ. واتا نابێ دوو جار زیاتر هەڵبژێردرێتەوە (ئەمە بە گوێرەی هەموارکردنەوەی ٢٢لە دەستووردا لە ساڵی ١٩٥١ز).

سەرۆك کۆمار دەسەڵاتی فراوانی هەیە : ـ

لەوانە: توانای دەرکردنی سیستەم ، سەرۆکی باڵای دەزگای بەڕێوەبردنە. هەر خۆی فەرمانبەرە فیدراڵییەکان دادەنات و لایان دەبات ، لەو کارەدا ئەنجومەنی پیران هەماهەنگی دەکات ، سیاسەتی دەرەوە ئاراستە دەکات لە دانانی نوێنەرانی دەوڵەت و کونسوڵەکان لە وولاتەکاندا و بەڵێنکاری دەبەستێت ئەمانە بە هاوکاری لە گەڵ

ئەنجومەنی پیراندا ، دان بە دەوڵەتاندا دەنا (الاعتراف بالدول) ، سەرۆك كۆمار سەرۆكی گشتی سۆپایە و لە كاتی جەنگدا دەسەڵاتێكی نیمچە دكتاتوری هەیە، مافی بڕیاردانی لێبوردنی هەیە، هەروەها لە بواری كاری یاسادانانداا ، سەرۆك بۆی هەیە پێشنیاری پرۆژەی یاسایی بكات و ئاراستەی كۆنگرسی بكات بە شێوەیەكی ڕاستەوخۆ ، یان بە شێوەیەكی ناڕاستەوخۆ پێشنیاری پرۆژەی یاسایی دەكات لە ڕێگای ئەو بەرنامە و پرۆگرامانەی كە لە ماوەی ساڵێكدا ئامادەیان دەكات و بە شێوەی نامە ئاراستەی كۆنگرسیان دەكات ، كە لە ڕاستیدا ئەو پرۆگرامانە لە پرۆژەی یاسایی پێك هاتوون ، یان لە ڕێگای پارتەكەیەوە لە كونگرسدا؛ سەرۆك لە ڕێگای یەكێ لە ئەندامەكانی پارتەكەیەوە دەتوانێ پرۆژەیەكی یاسایی بخاتە بەردەم كۆنگرس.

ب. وولایەتەكان :

وولایەتە یەكگرتووەكانی ئەمریكا لە (٥٠) ولایەت پێك هاتووە، هەر وولایەتێك دەزگای یاسادانان و حاكمی وولایەتی خۆی هەیە، كاری سەرەكی دەزگای یاسادانان یاسادانانە، كە لە ساڵێكدا دوو جار كۆ دەبێتەوە و خولی كۆبوونەوەكانی كورتن. حاكمی وولایەتەكان دەسەڵاتێكی فراوانتریان هەیە لەوەی سەرۆك لە دەوڵەتی فیدرالیدا.

لە دەسەڵاتەكانی حاكمی وولایەت: سەرۆكی دەزگای ڕاپەڕاندنە لە وولایەتدا ، ئامادەكردنی بودجەی ساڵانەی وولایەت، ئاراستەكردنی نامە بۆ ئەنجومەنی یاسادانان كە پێك هاتووە لە پرۆژەی یاسایی.

جـ. پەیوەندی نێوان دەسەڵاتدارانی ناوەندی و دەسەڵاتدارانی هەرێمەكان:

بە گوێرەی دەیەمین هەمواركردنەوەی دەستوور لە ساڵی(١٧٩١ز)، بۆ دابەشكردنی كاروبارەكان لە نێوان دەسەڵاتی فیدرالی و دەسەڵاتی وولایەتەكان ئەم بناغەیە پەیڕەو كراوە:

ئەو دەسەڵاتانەی كە نەسپێردراونەتە دەسەڵاتی فیدرالی یان قەدەغە نەكراون لەسەر وولایەتەكان ، دەمێننەوە بۆ دەسەڵاتی وولایەتەكان. واتا دەستوور ، دەسەڵاتی

فیدرالی دیاری کردووە، هەوەها هەندێ کاروباری دیارە کردووە کە نابێ وولایەتەکان بیکەن ، ئەو کاروبارانەی کە دەمێننەوە بە کاروباری وولایەتەکان دەژمێردرێن. ئەمەو باڵادەستی دەسەڵاتی فیدرالی بە سەر هەرێمەکاندا لە چەند ڕوویەکەوە بە دەر دەکەوێت. دەستوورو ئەو یاسایانەی بە پێی دەستوور دادەنرێن و ئەو بەڵێنکاریانەی کە وولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دەیان بەستێ ، بە یاسای باڵای وولات دادەنرێن و جێبەجێ و پەیڕەو دەکرێن لە هەموو دادگاکانی دەوڵەتدا لە هەر وولایەتێك بێت ، ئەو دەستوور ویاسایانەی کە پێچەوانەی دەستوور و یاسای باڵا بن لە دەوڵەتدا لە هەر هەرێمێکدا بن ، ئەوە کاریان پێ ناکرێ و بەتاڵ دەبنەوە لەو بەشەیاندا کە نەگونجاوە لە گەڵ دەستوور و یاساکانی دەوڵەتی فیدرالیدا. (م٦ ف٢) ئەمەو وولایەتەکان ناتوانن دەستێوەردانی هەندێ کاروبار بکەن تەنها بە ڕەزامەندی دەزگاکانی دەوڵەتی فیدرالی نەبێ. (م١ ـ فصل ١٠ـ ف٢، ف٣).

لەوانە، هەندێ کاروبار هەن پێویستیان بە ڕەزامەندی کۆنگرس هەیە وەکو: هەبوونی هێزی سەربازی نیزامی یان پاپۆڕی جەنگی لە کاتی ئاشتیدا، بەستنی بەڵێنکاری یان ڕێککەوتن لە گەڵ وولایەتێکی تردا یان لە گەڵ دەوڵەتێکی بێگانەدا ، چوونە ناوەوەی (تدخل) هەرجەنگێك تەنیا لە کاتێکدا نەبێ ، کە وولات تووشی داگیرکاری ببێتەوە ، یان لە هەر حاڵەتێکی تری ترسناکدا کە بوار بەدواخستن نەدات. ئەمەو دەسەڵاتی فیدراڵی بە پشت بەستن بە ڕیاسا گشتییەکان لە دەستوور و یاساکاندا ، دەتوانێ سیاسەتی خۆی بسەپێنێ بە سەر دەسەڵاتی وولایەتەکاندا لێردا بۆ نموونە : حاکمی وولایەتی میسیسیبی (بارنێت) داواکاری یەکی لەقوتابییە زنجییەکانی ڕەتکردبوەوە کە داوای کردبوو ببێتە قوتابی لە زانکۆی ئکسفۆردی سەر بەو وولایەتە، بەڵام سەرۆکی دەوڵەتی فیدرڵی جۆن کندی لە (٢٤) ئەیلولی (١٩٦٢ز) حاکمی وولایەتەکەی ناچار کرد لەو بڕیارە پاشگەز ببێتەوە و مافی خوێندن بە قوتابییە زنجیەکە بدات لە وولایەتی ناوبراو. سەرۆك کۆمار پشتی بە چواردەیەمین هەموارکردنەوەی فەسڵی یەکەم بەست لەدەستووری ساڵی (١٨٦٨ز) ، کە باس لە یەکسانی هاووڵاتیانی دەوڵەتی فیدراڵی دەکات لە هەر جێگەو شوێنێك نیشتەجێ بن لە

دەوڵەتدا، چ لە ڕووی ئمتیازاتەوە بێت، چ لە ڕووی پاراستنی ژیان و سەربەستیەکان و یەکسانییانەوە بێت لە بەردەم دادگادا .

باسی دووەم

ـ دەوڵەتی فیدرالی سویسرا ـ

دەوڵەتی فیدرالی سویسرا لە سەرەتادا لە سەدەی سیازدەیەمەوە سەری هەڵدا ، ئەو کاتە تەنیا لە سێ کانتۆن پێکهاتبوو کە پاراستنی بەرژەوەندی هاوبەشی نێوانیان کۆیانی کردبووەوە ، ئەم سێ کانتۆنە لە ناوەڕاستی سەدەی هەڤدەیەمدا بوو بە (١٣) کانتۆن و لە پەیماننامەی ووستڤاڵیا دان بە سەربەخۆیاندا نرا، کەچەند دەوڵەتێکن بە شێوەی یەکێتی هاوپەیمانی پێکەوە کۆبوونەتەوە . بەڵام کاتێ شۆڕشی فەرەنسایی کراو دەسەلأتی کۆماری بەهێز بوو، فەرەنسا دەستووری ساڵی (١٧٩٨ز)ی سەپاندە سەر سویسرادا ، بە گیۆرەی ئەو دەستوورە کانتۆنەکانی سویسرای بەیەکەوە گرێدا و لە دەوڵەتێکی سادەدا کۆی کردەوە، سویسرا بوو بە دەوڵەتێکی یەك پارچەی سادە (دولة موحدة بسیطة). بەڵام ئەم ڕەوشە لەگەڵ بارودۆخی دەوڵەتی سویسرادا یەکی نەدەگرتەوە، بۆیە ناپلیۆن درکی بەمە کردو بواری داوە کانتۆنەکان بگەڕێنەوە بۆ سەر شێوەی کۆنفیدرالی بۆ ڕێکخستنی پەیوەندییەکانی نێوان کانتۆنەکان، لە کاتی دەسەلأتی ناپلیۆندا ژمارەی کانتۆنەکان بوو بە(١٩) کانتۆن و لەکاتی بەستنی کۆنفرانسی ڤیینا ساڵی (١٨١٥ز) ژمارەی کانتۆنەکان گەیشتە(٢٢)کانتۆن، لەم کۆنفرانسەدا بڕیاردرا سویسرا دەوڵەتێکی بێ لایەن بێت بە شێوەیەکی هەمیشەیی . بەڵام بەپێی دەستووری ساڵی (١٨١٥ ز)دەرکەوت کە پەیوەندی نێوان کانتۆنەکان لاوازە، سویسراییەکان درکیان بەو لاوازیە کرد ، بۆیە بڕیاریان دا حاڵەتی کۆنفدرالی بگۆڕن کە بە گیۆرەی دەستووری ساڵی (١٨١٥ ز)لەئارادا بوو بەسیستەمی فیدرالی، بەپێیدەستووری ساڵی(١٨٤٨ ز) وهەموارکردنەوەی ئەو دەستوورە لەساڵی (١٨٧٤ ز)، دەوڵەتی سویسرا بوو بەدەوڵەتێکی فیدرالی تا کاتی ئێستا .

أ - دەزگاکانی دەوڵەتی فیدرالی لە سویسرا .

دەزگاکانی دەوڵەتی فیدرالی لە سویسرا لەم دوو دەزگایە پێکهاتوون .

١- کۆمەڵەی فیدرالی : -

کۆمەڵەی فیدرالی لە دوو ئەنجومەن پێکهاتووە ، ئەنجومەنی گەل و ئەنجومەنی کانتۆنەکان (هەرێمەکان)، کە پێکەوە کۆدەبنەوە لە یەك دانیشتندا بە سرۆکایەتی سەرۆکی ئەنجومەنی نەتەوەیی و بڕیار لە سەر ئەم بابەتانە دەدەن: هەڵبژاردنی ئەندامانی ئەنجومەنی فید رالی ، دانانی سەرۆك سالاری سوپای فیدرالی ، بڕیاردانی لێبوردن ، یەك لاکردنەوەی کێشەو ململانێکان لە نێوان دام ودەزگاکانی دەوڵەتی فیدرالی دا ، دانانی ئەندامانی دادگای فیدرالی باڵا. هەروەها کۆمەڵەی فیدرالی زۆربەی کاروبارەکانی دەوڵەتی فیدرالی بەڕێوە دەبا ، وەکو کاری یاسادانان کەدەبێ بە ڕەزامەندی هەردوو ئەنجومەنی نەتەوەییو کانتۆنەکان دەربچێت ، بەبێ ڕەزامەندی لایەنێکیان مەحاڵە یاسا دەربچێت یان دروست بکرێت ، دانانی بودجە ، سەرۆکایەتی کردنی سوپا ، ڕاگەیاندنی جەنگ و وەستاندنی ،بەستنی ڕێکەتن و بەڵێن کاری لەگەڵ دەوڵەتانی دەرەوەدا ، دانانی کۆنسڵ و نوێنەری دەوڵەت لە دەوڵەتاندا و پاراستنی ئاسایشی دەوڵەتی فیدرالی لە ناوەوەو دەرەوە .

٢- ئەنجومەنی فیدرالی :

ئەندامەکانی ئەنجومەنی فیدرالی لەلایەن کۆمەڵەی فیدرالیەوە هەڵدەبژێردرێن بۆماوەی چوار ساڵ، ئەو ئەندمانەی هەڵدەبژێردرێن بۆ ئەم ئەنجومەنە، دەبێ مەرجی بەئەندام بوونیان تێدابێ لەئەنجومەنی کانتۆنەکاندا، نابێ لەیەکێ زیاتریان دانشتووی هەمان کانتۆن بێت، واتا نابێت لەیەك کانتۆن دوو ئەندام هەبێت لەئەنجومەنی فیدرالیدا، لەنێوان خۆیاندا سەرۆك وجێگرەکەی بۆماوەی دووساڵ هەڵدەبژێرن ونابێ بۆجاری دووەم هەڵبژێردرێن. واتا سەرۆك وجێگرەکەی تەنیا بۆ دووساڵ هەڵیان دەبژێرن ونابێ تازە بکرێنەوە، سەرۆکی ئەنجومەنی فیدرالی سەرۆکی دەوڵەتی فیدرالی سویسرایە. بەڵام لەڕووی کارکردنەوە هەر ئەندامێکی ئەنجومەنی فیدرالی کارو باری یەکێ لەوەزارەتەکان بەڕێوە دەبات .

ب.كانتۆنەكان :

دەوڵەتی فیدرالی لە سویسرا لە(٢٢) كانتۆن پێك هاتووە .هەركانتۆنێ لەو كانتۆنانە دەزگای یاسادانانی خۆی هەیە، كە ئەندامەكانی لەسەر بناغەی سیستەمی نوێنەرایەتی ڕێژەیی هەڵدەبژێردرێن، تەنها لە هەشت كانتۆندا نەبێ پەیڕەوی سیستەمی زۆرینە دەكەن لەسەر بناغەی لیست. ئەمەو لەپاڵ دەزگای یاسادانانداا، ئەنجومەنی هەرێم هەیە، لەلایەن دەزگای یاسادانانی هەرێمەوە هەڵدەبژێردرێ ، كە لەهەندێ كانتۆندا پێی دەڵێن ئەنجومەنی دەوڵەت ، لەهەندێكی تردا پێی دەڵێن ئەنجومەنی حكومەت، ژمارەی ئەندامانی ئەم ئەنجومەنە لە (٥-١١) ئەندام پێك دێ . پەیوەندی نێوان دەزگای یاسادانان وئەنجومەنی هەرێم ، یان ئەنجومەنی حكومەت، تاڕادەیەك وەكو هەمان پەیوەندییە لەنێوان كۆمەڵەی فیدرالی و ئەنجومەنی فیدرالیدا. بەڵام لێرەدا دەزگای یاسادانان بۆی هەیە ئەندامەكانی ئەنجومەنی حكومەت لابدات ، تەنانەت پێش تەواوبوونی ماوەی هەڵبژاردنیانیش. ئەمەو لەهەندێ لەكانتۆنەكانی دەوڵەتی فیدرالی سویسرادا دیموكراسی ڕاستەوخۆ پیادە دەكرێ ، لەسێ كانتۆنی دەوڵەتی فیدرالیدا هەموو دانیشتووانی هەریەك لەو كانتۆنانە ساڵانەو بۆ جارێك (زیاتر لە ڕۆژی یەك شەممەو لەمانگی نیسان یان ئایار) كۆدەبنەوە لەگۆڕەپانێكی گشتیدا بۆ دەنگدان ویەكلاكردنەوەی ئەو پرۆژانەی كە لەلایەن ئەنجومەنێكی هەڵبژێردراوەوە ئامادە دەكرێن ، لەوانە:

دەنگدان لەسەر یاسا ئامادە كراوەكان ، بودجەی كانتۆن ، هەمواركردنەوەی دەستوور ئەگەر هەبێت.

هەروەها پەیڕەوكردنی دیموكراسی ناڕاستەوخۆ بەشێوەیەكی زەقتر دەبینرێت ، لە دیاردەكانی پەیڕەوكردنی دیموكراسی ناڕاستەوخۆ: دەسپێشخەری گەل،میبلی (المبادرة الشعبیة)، ڕیفڕاندۆم، هەڵوەشاندنەوەی ئەنجومەنەكانی یاسادانان و كانتۆنەكان لەسەر داواكاری ڕێژەیەكی دیاری كراو لەهاووڵاتیان.

ج . پەیوەندی نێوان دەسەڵاتی فیدراڵ‌و دەسەڵاتی كانتۆنەكان: ـ

دابەش كردنی كاروبارەكان لەنێوان دەسەڵاتی فیدراڵی و دەسەڵاتی كانتۆنەكان بەپێی ماددەی (٣)ی دەستووری (٢٩)ی مایسی ساڵی (١٨٧٤ز)بەم شێوەیە دابەشكراوە : ـ

ئەو كاروبارانەی كە نەدراونەتە پاڵ دەسەڵاتی فیدراڵی دەگەڕێنەوە بۆ كانتۆنەكان ، واتا كاروباری دەسەڵاتی فیدراڵی دیاریكراوە و ئەو كاروبارانەی كە دەمێننەوە كاروباری دەسەڵاتی كانتۆنەكانن ، ئەمەو دەسەڵاتی فیدراڵی زاڵە بەسەر دەسەڵاتی كانتۆنەكاندا ، ئەم زاڵبوونە لەماددەكانی(٥،٦،١٦) دەردەكەوێ . دەسەڵاتی فیدراڵی دەبێ نەخزێتە ناو كاروباری كانتۆنەكانەوە. گەرەنتی كانتۆنەكان و ناوچەكانیان وسەروەریان بكات لە سنووری دیاریكراودا كە ماددەی (٣) دیاریكردووە، هەروەها گەرنتی كردنی مافە دەستوورییەكانی هاووڵاتیانی هەرێمەكان، گەرنتی كردنی شێوەی كۆماری كانتۆنەكان و تایبەت كاری (اختصاص) هەرێمەكان كە بەپێی دەستوور پێیان دراوە. دەوڵەتی فیدراڵی بۆی هەیە دەستێوەردانی كاروباری كانتۆنەكان بكات (تەنانەت ئەگەر ئەو هەرێمانە داوایان لێ نەكردبێ)، لە حاڵەتێكدا ئەگەر مەترسییەك هەبێ لەسەر دەستوورو سەروەری دەوڵەتی فیدراڵی. هەروەها لە سەر كانتۆنەكانە بەپێی ماددەی (٦) داوا لە دەسەڵاتی فیدراڵی بكەن گەرەنتی دەستوورییان بكات.* هەروەها دەبێ ئەنجومەنی فیدراڵی ڕازی بێت لە سەر هەندێ لە یاساو ڕێوڕەسمەكانی (مەرسومەكانی) كانتۆنەكان ، بەبێ ڕەزامەندی دەوڵەتی فیدراڵی ئەو یاساو ڕێ و ڕەسمانە نابێ پەیڕەو بكرێن (م ١٠٢ ف ١٣). كۆمەڵەی فیدراڵی بۆی هەیە ململانێی

---

*گەرەنتی دەستووری كانتۆن كاتێ دەكرێ پەیڕەوی ئەم مەرجانە بكرێ : ـ

١ـ نابێ دەستووری كانتۆن شتێكی تێدابێ بەپێچەوانەی دەستووری فیدراڵی بێ.

٢ـ دەبێ دەستووری كانتۆن گەرەنتی مافی ڕامیاری هاووڵاتیان بكات.

٣ـ دەبێ هاووڵاتیان ئەم دەستوورەیان قەبوڵ كردبێ ولە بواریێت بۆ هەمواركردنەوە (تعدیل) ئەگەر هاتوو زۆرینەی ڕەهای هاووڵاتیان داوای هەمواركردنەوەی دەستووریان كرد ئەگەرهاتوودەسەڵاتی فیدراڵی گەرەنتی دەستووری لە یەكێ لە كانتۆنەكان نەكرد ، دەبێ ئەو كانتۆنە دەستوورەكەی هەموار بكاتەوە تا دەسەڵاتی فیدراڵی گەرەنتی بكات .

کانتۆنـەکان بکات لـە دەسـەلاٌتی یاسادانانیاندا بیٚ ئـەوەی کانتۆنـەکان بتوانـن کـاریٚکی پراکتیکی و کاریگـەر بکـەن بـۆ ڕووبەڕووبوونـەوەی کۆمەڵـەی فیـدرالی، لــە بەرئــەوەی ماددەی (١٧٨ ف ١) لە یاسایی ڕیکخستنی دادوەری (قانون التنظيم القضائي) دەلێ:- بڕیارەکانی کۆمەڵەی فیدرالی

تانە ناکریٚن، تانـە(طعـن) تـەنیا بڕیارەکـانی کانتۆنـەکان دەگریٚتـەوە ، ئـەوەی بـۆ کانتۆنـەکان دەمیٚنیٚتـەوە پـەنا بردنـە بـۆ ئەنجومـەنی فیـدرالی کـە ئیٚشکگرو چـاودیٚری پەیڕەوکردنی دەستووری فیدەرالییە. بەلاٌم ئەنجومەنی فیدرالی تەنیا دەتوانیٚ کۆمەڵەی فیدرالی ئاگادار بکاتەوە لەو یاساییەی دەیەویٚ دایبنیٚ[٧] و لەوەیە ببیٚتە دژایـەتی کردنـی تایبەتکاری (اختصاص) کانتۆنەکان.

بەشی سێیەم
پێبەندی دەوڵەت
(تقييد الدولة)

- پێ بەندی دەوڵەت بەیاساوە -

پێبەندی دەوڵەت بەیاساوە، واتا ملکەچی دەسەڵات بە دەست لەکارو کردوەکانیدا بۆ ئەو ڕیاساو یاسایانەی کە لەئارادان.[1]

وەکو لە پێشدا ئاماژەمان پێکرد. دەوڵەت لە هەرێم ، گەل ، دەسەڵات پێك دێت. ئەوەی ئێمە لێرەدا مەبەستمانە دەسەڵات و گەلە ، واتا دەسەڵاتداران ، یان حوکمڕانان و حوکم کراوەکان، ئەوانەی کە دەسەڵات حوکمیان دەکات.

پێبەندی دەسەڵات بەو یاساو ڕیاسایانەوە کە لەئارادان و پێ بەندیان بە ئەو مافە ڕامیاری و ئابووریو کۆمەڵایەتیو ئایینییانەی کە بەدەسەڵات بەسەران دراوە بە گوێرەی یاساکانی دەوڵەت .

لەبەرئەوەی بەچڕو پڕی باسی ئەم مەسەلەیە بکەین پێویست دەکات ئەم بەشە بکەین بەدوو باس :

- لەباسی یەکەمدا ، باسی بنچینەی پێ بەندی دەکەین و لەباسی دووەمدا ، باسی ئامرازەکانی پێ بەندبوونی دەوڵەت دەکەین.

---

(١) بڕوانە : د. سمير خيري توفيق ـ مبدأ سيادة القانون ، ص١١٨.

باسی یەکەم
بنچینەی پێ بەندی
(مبدأ التقييد)

ئەم باسەمان دەکەین بە دوو بەستەوە ، لەبەستی یەکەمدا باسی بناغەی بنچینەی پێبەندی (ڕێچکەی لیبرالی) دەکەین و لەبەستی دووەمدا باسی ئەنجامی بنچینەی پێبەندبوون دەکەین .

بەستی یەکەم :
بناغەی بنچینەی پێ بەندی : ڕێچکەی لیبرالی [١]

کۆمەڵ لەتاك پێك هاتووە ، بەبوونی تاك کۆمەڵ دروست دەبێت ، لەئایینی کریستینیدا تاك بەوێنەی خودا دادەنرێت لەسەر زەمیندا، واتا دەبێ هەموو کارێك بکرێت بۆ ڕزگارکردنی تاك .[٢] مرۆڤ کاتێ هاتە کایەوە یاسای نەدەزانی ، دەوڵەتیش نەبوو ، واتا بە سەربەستی دەژیا و بەسەربەستی ژیانی بەسەر دەبرد ، ئازاد بوو لە هاتووچۆکردن و نیشتەجێ بوون و کارکردنیدا. کاتێ تاك پێویستی بەدەوڵەت بوو ، ئەوە لەڕێگای گرێ بەستی کۆمەڵایەتیەوە (العقد الاجتماعی) .تاکەکان دەوڵەتیان پێکەوە نا بۆ بەدیهێنانی پاراستنی ئازادی تاکەکەسی . هەرئەم بۆچوونەش بانگەشەی بۆ دەکرا لەسەدەکانی (١٧ ، ١٨ ز) لەلایەن چینی بۆرژواوە کەتازە هاتبووە کایەوە و مەرکەزو ڕۆڵی ڕامیاری و کۆمەڵایەتی نەدەگونجا لەگەڵ مەرکەزی ئابوورییدا، کەزۆر باش بوو، بۆ ئەوەی سنووری بۆ دەسەڵاتی میرنشینی دابنات و بگاتە مەرکەزێکی کۆمەڵایەتیو ڕامیاری گونجاو لەگەڵ مەرکەزی ئابوورییدا. هەر ئەوەش بووە هۆی

---

(٢) بروانه: د. منذر الشاوي ــ نظرية الدولة ، ص٣٠٩

[٢] بروانه: د. طعيمة الجرف ــ نظرية الدولة والأسس العامة للتنظيم السياسي، ص١٥٦

ڕاگەیاندنی مافەکان لە فەرەنسا لەساڵی (١٧٨٩ز)، واتا بۆ چاك کردنی باری ڕامیاری و کۆمەڵایەتی چینی بورژوای تازە هەڵساو بەرامبەر بەدەسەلاتی ڕەهای میرنیشینی ئەوکاتە. هەروەها بۆچوونەکانی (ئادەم سمیس) دەربارەی ئابووری ئازادو دەسپێشخەری تاکەکەسی (المبادرة الفر دية)، کە ئەو پێی وابوو تەدەخولی دەوڵەت کارێکی خراپە لە بوواری ئابووریدا، دەستپێشخەری دەبێت بە دەستی تاکەوەبێ بۆجموجۆڵی ئابووری . واتا ئابووری ئازاد لەوەوە سەرچاوە دەگرێت کە دەستپێشخەری تاکە کەسی بکەوێتە سەرەوەی دەستپێشخەری کۆمەڵەوە (الجماعة) . ئەمەو پەیڕەوکردنی ڕێچکەی لیبرالی لە سەر بنەمای تیۆری گرێبەستی کۆمەڵایەتی (العقد الاجتماعی)[1] بوو بە سەرچاوەی هەندێ بڕوانامەی دەستووری لە هەندێ وولاتدا ، وەکو بڕوانامەی جاڕدانی سەربەخۆیی ئەمریکا لە ساڵی (١٧٧٦ز) کە بەم دەستەواژەیە دەست پێ دەکات ((خەڵکی لەو کاتەوە لە دایك دەبن یەکسانن بە یەك و خاوەن مافی ئەزەلین کە لێیان دانابچڕێت ، حکومەتەکانیش بۆپاراستنی ئەم مافانە دروست بوون)).هەروەها ماددەی یەك لەدستووری فەرەنسا ساڵی (١٧٩١ز) دەڵێ ((خەڵکی بە سەربەستی لە دایك دەبن و لە بەردەم یاسادا یەکسانن بەیەك)).هەروەها ماددەی دوو لە هەمان دەستوور دەڵێ ((ئامانجی هەموو کۆمەڵێکی سیاسی، بریتییە لە پاراستنی مافە سروشتییە ئەزەلییەکانی مرۆڤ کە ئەمانەن، ئازادی، موڵکداری ، ئاسایش و هەڵسانەوە دژی زۆرداری)). هەروەها ماددەی چواریش دەڵێ : ((سەربەستی بریتییە لە توانای کردنی هەموو کردارێك کە زیان بە خەڵك نەگەێنێ و هیچ سنوورێك بۆ بەکارهێنانی مافە سروشتییەکانی مرۆڤ نییە، تەنها ئەوە نەبێ تەگەرە نەخاتە ڕێی ماف بەکارهێنانی کەسانی ترەوە)). ماددەی (١٢) یش دەڵێ ((پاراستنی مافیمرۆڤ وهاووڵاتی پێویستی بەهەبوونی دەسەڵاتێکی گشتی هەیە، کە ئەو دەسەڵاتە دەبێ بۆ بەرژەوەندی هەمووان بەکار بهێنرێت نەك بۆ بەرژەوەندی خاوەن دەسەڵاتەکە)).

---

[1] بڕوانە : د. سەعدی بەرزنجی ـ تێۆری گشتی یاسا ل٩٦-٩٧

یەکەم : ناوەڕۆکی ڕێچکەی لیبرالی
(مضمون المذهب الليبرالي) .

سەربەستی ئابووری ، سەربەستی فیکری ، سەربەستی کەسێتی . . . ڕێچکەی لیبرالی جیاوازی دەکات لە نێوان دوو جۆرە کەرتدا (قطاع)، یەکێ لەو کەرتانە پەیوەندی هەیە بە تاکەکانەوە (الافراد)، واتا تاکەکان سەربەستن لەو کەرتەدا و دەوڵەت بەهیچ شێوەیەك بۆی نییە دەستێوەردانی ئەو کەرتە بکات ، ئەمەش پێی دەوترێت سەربەستییە بەربەستەکان (الحريات ا لمانعة)، واتا ئەم سەربەستییانە ڕێگا لە دەوڵەت دەگرن کە بە هیچ شێوەیەك دەستێوەردانی ئەم جموجۆڵانەی تاکەکان نەکات . ئەوی تریان کەرتی کاروباری دەوڵەتە ، واتا ئەو کەرتەیە کە دەوڵەت جموجۆڵی، بزاڤی تێدا ئەنجام دەدات. لێرەدا تاکەکان بۆیان هەیە سەربەستی خۆیان بەکار بێنن بۆ بەرهەڵستکاری کردن و ڕووبەڕووبوونەوەی ئەو بزاڤانەی دەوڵەت ، ئەم سەربەستیەش پێی دەوترێ ، سەربەستی ڕووبەڕووبوونەوە ، (الحريات ا لصادة) . سەربەستییە بەربەستەکان: سەربەستی ئابووری ، سەربەستی کەسێتی ، سەربەستی فیکری دەگرێتەوە. سەربەستی ئابووری یەکێکە لەبناغە سەرەکییەکانی ڕێچکەی لیبرالی کە پێك هاتووە لە : سەربەستی موڵکداریێتی (حرية التملك) و سەربەستی پێکوەنانی پرۆژە ، بەڕێوەبردن و سەربەستی بازرگانی و پیشەسازی .

سەربەستییە ڕووبەڕووبوونەوەکان ((ا لحر يات الصادة)):ـ

ئەم سەربەستییانە بوار دەدەن بە هاوولاٚتیان بۆ بەرهەڵستکاری دەسەلاٚت لەو بوارانەدا کە بۆیان هەیە دەستێوەردانی بکەن؛ واتا ڕووبەڕووی دەوڵەت دەبنەوە لەو چوارچێوەیەی کە دەوڵەت جموجوڵی خۆی تێدا ئەنجام دەدات ، ئەم سەربەستییانە پێکهاتوون لە : سەربەستی بلاٚوکردنەوە ، خۆپیشاندان ، دروستکردنی کۆمەڵە و گروپی جۆراو جۆر. ئەم جۆرە سەربەستییانە مەرج نییە هەموو کاتێك ببنە ئامرازێك بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی دەسەلاٚت ، لە بەر ئەوەی هەندێ لەو سەربەستییانە پەیوەندییان بەکاروباری ڕامیاریەوە نییە ، بۆ نموونە

دەرهێنانی گۆڤارو ڕۆژنامە وەرزشیەکان ، یان ئەو کۆمەڵ و گروپانەی کە شێوازێکی ڕامیاری ناگرنە خۆ ، بەڵام لە ڕاستیدا ئەم شتانە هەموو ڕادەیین (نسبي) ، چونکە دەتوانرێ هەموو شتێك لە پێناو سیاسەتدا بەکار بهێنرێ ، تەنانەت ئەو ڕۆژنامەو گۆڤارو کۆڕو کۆمەڵانەی ، کە بۆ کاری ڕامیاری بەکار دەهێنرێن یان پێکەوە دەنرێن. لەبەر ئەم هۆیانەی کە لە سەرەوە باسمان کرد دەسەڵات بەهەستیارییەوە مامەڵە لەگەڵ ئەم سەربەستیيانە دەکات ، جیاوازی دەکات لە نێوان ئەو گروپ و ڕۆژنامەو گۆڤارانەی کە پەیوەندییان بە سیاسەتەوە هەیە لە گەڵ ئەوانەی ، کە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ پەیوەندیان بە سیاسەتەوە نیە ، وەکو ڕۆژنامەو گۆڤارە ئەدەبی و وەرزشی و کۆمەڵایەتییەکان، کاتێ بە ئاسانی مۆڵەت بە جۆری دووەمیان دەدات، دەبینین تەگەرە دەخاتە بەردەم جۆری یەکەمیان و بەو ئاسانیە مۆڵەتیان پێ نادات . هەروەها چاو پۆشی لەو گۆڤارو ڕۆژنامانە زیاتر دەکات کە ساڵانە و وەرزین تا ئەو گۆڤارو ڕۆژنامانەی کە ڕۆژانەن یان هەفتانەن ، لە بەر ئەوەی ئەمانەی دواییان زیاتر ڕووداوی ڕۆژانە و کاتی لە خۆ دەگرن.

دووەم : چارەنووسی ڕێچکەی لیبرالی ((مصير المذهب الليبرا لي)):

ڕێچکەی لیبرالی وەکو باسمان کرد جەخت لە سەر سەربەستی تاکەکان دەکات ، لە ڕووی ئابووری و کەسێتیەوە ، ئەوە دیار دەخات کە تاك و دەسەڵات دوو شتی جیاوازن و سەربەستی تاکەکەسی بە ئامرازێك دانـاوە بـۆ ڕووبەڕووبوونەوەی دەسەڵات. بەڵام ئەم بۆچوونانە ڕووبەڕووی ڕەخنە بوونەتەوە لە بەرانبەر ئەوەی ، کە سەربەستی ئامرازێك بێت بۆ ڕووبوونەوەی دەسەڵات ، بۆچوون هەیە دەڵێت: سەربەستی بەشداریە ، واتا تاك بەشداری دەکات لە پێکەوەنانی دەسەڵات ، واتا دەسەڵات وەکو خانوویەك وایە تاکەکانیش وەکو بەردەکانین ، واتا هەر بەردێك بەشێکە لەو خانووە ، ئەو خانووە لەو بەردانە پێك هاتووە ، هەر بەردێك بەشێکە لە پێکەوە نانی ئەو خانووە. دەسەڵات لە چەند بەشێك پێك هاتووە ، هەر بەشێك لە پێك هاتەی دەسەڵات تاکێکە یان کەسێکە . سەرچاوەی ئەم بۆچوونەش لە (جان جاك ڕۆسۆ)وە وەرگیراوە کە لە کتێبی (گرێبەستی کۆمەڵایەتی) دا باسی لێوە دەکات هەر چەندە باسەکانیشی بەم جۆرە ڕوون نین ، بەڵام وەکو ئەنجام لەو چوارچێوەیە دەرناچن . ڕەخنەگران زیاتر مارکسییەکان دەڵێن : ڕێچکەی لیبرالی باس لە سەربەستی نیشتەجێ بوون

و سەربەستی فیکری و هونەری وسەربەستی هاتووچۆ دەکات . بەلام ئەو سەربەستییانە هەموو پابەندن بە بوونی مایەو سەرمایەوە.

ـ ئایا دەبێ کەسێکی نەدار ، بێ پارەو پول چی سەربەستیەکی هەبێ لە سەربەستی نیشتەجێبوون لە کاتێکدا لەچەرداخێکدا یان دەوارێك نیشتەجێ بووبێت یان توانای دارایی هەر ئەوەندە بێت لە ناوچەیەکی دوورە دەست نیشتەجێ بێت؟.

ـ ئایا ئەو کەسانە دەتوانن و سەربەستی ئەوەیان هەیە لە هەر شوێن و جێگایەك بێت نیشتەجێ بن ، یان نیشتەجێ بوونیان بەرەوشی ژیان و باری دارایی خۆیانەوە پێ بەندە؟.

ئەو سەربەستییە بۆ ئەوکەسانەیە کە خاوەن سەرمایەن ، کە بە توانای داراییان دەتوانن ، ئەو سەربەستییە بۆ خۆیان دابین بکەن . هەمان شت بە نسبەت ڕۆژنامەگەریەوە.

ـ ئایا ڕۆژنامەکان بەدەست خاوەن سەرمایەوە نیین ، ڕۆژنامەیەك ئەگەر بەدەستی سەرمایەدارانەوە بێت ، چینی پرۆلیتاریا چۆن دەتوانێت سوودی لێ وەربگرێت ؟.

ئەو کەسانەش کەتوانایان دەخەنە گڕ بۆ ڕۆژنامەگەری ، دەبێ مێشکی خۆیان لە قالب بدەن و بەعەقلی سەرمایەداران بنووسن و بدوێن .

بەستی دووەم :
ئەنجامی بنچینەی پێ بەندبوون
ـ ملکەچی دەوڵەت بۆ یاسا ـ

لەپێشدا باسی سەربەستی تاکەکانمان کردو ووتمان: سەربەستی تاکەکان کە ناوەڕۆکی ڕێچکەی لیبرالیە، سەرچاوەی پێبەندبوونی دەوڵەتە . لە ڕاستیدا ئەو سەربەستییانە دەبێ یاسا دانی پێیاندا نابێ ، واتا مافێکی یاسایی تاکەکان بن. لێرەدا ئێمە کاتێ باسی پێبەندبوونی دەوڵەت دەکەین ، دەبێ باسی ملکەچی دەوڵەت بۆ یاسا بکەین، لە بەر ئەوەی ئەو سەربەستییانە یاسا باسیانی کردووە و دانی پێیاندا ناوە، سەربەستییەك ئەگەر ڕێزی لێ نەگیرێت و پێشێل بکرێت، ئەوە چۆن سەربەستییەکە!. ڕێزگرتن لەو

سەربەستییانە لەلایەن دەسەلاتەوە یان دەوڵەتەوە ، جێبەجێ کردن و پەیڕەو کردنی ئەو یاسایانەیە کە ئەو سەربەستییانەی گرتووەتەخۆ،واتا وەکو دەرئەنجامێکی دەستپێکی پێبەندبوون ، ملکەچی دەوڵەتە بۆیاسا ، جا لێرەدا دوو جۆرە یاسا هەیە ، ئەو یاسایانەی کەدەوڵەت خۆی دایان دەنات و پێیان دەڵێن یاسای دانراو (ا لقانون الوضعي)و ئەو یاسایانەی کە لە سەرەوەی دەوڵەتن و لە دەوڵەت بەرزترن، پێیان دەوترێت یاسای سروشتی (ا لقانون الطبيعي). بۆیە پێویست دەکات باسی هەردوو یاسای دانراوو یاسای سروشتی بکەین و ملکەچی دەوڵەت بۆ هەر یەکێ لەوانە .

یەکەم : ملکەچی دەوڵەت بۆ یاسای دانراو، بەرکار
(خضوع الدولة للقانون الوضعي):

وەك دەزانین دەسەلات یاسای دانراو دەردەکات ، واتا یاسای دانراو لە دایك بووی دەسەلاتە . لێرەدا دەوڵەت دەبێت ملکەچی ئەو یاسایانە بێ کەخۆی دەریان دەکات . بەلام چۆن دەبێت دروستکراو دروستکەر پێبەند بکات ، چۆن دەبێت یاسای دانراو ئەو دەسەلاتە پێ بەند بکات کە خۆی دای ناوە؟.

هەردوو یاساناسی ئەلمانی (ئەهرنگ و جلنگ) . وەلامی ئەم پرسیارە دەدەنەوە ودەڵێن :

ـ دەسەلات بەئیرادەی خۆی پێبەندی یاسای دانراو دەبێت . بەلام لێرەدا ئەو پرسیارە دێتە پێش کەدەڵێ : ئایا بۆچی دەسەلات بە ئارەزووی خۆی ملکەچی یاسای دانراو دەبێت ؟.

ـ ئهرنگ وەلامی ئەم پرسیارە دەداتەوەو دەڵێت: بەرژەوەندی دەسەلات لەوەدایە ملکەچی یاسا بێت ، لە بەر ئەوەی ئەو دەسەلاتە تا زیاتر ملکەچی یاسا بێت ، زیاتر بەهێز دەبێت و ڕەوایی زیاتر دەبێت ، لەبەر ئەوەی هاوولاتیان کاتێ دەبینن دەسەلات بەو جۆرە ملکەچی یاسایە ، وایان لێ دەکات ئەوانیش ملکەچی یاسا بن، لە بەر ئەوەی هەست دەکەن ئەو دەسەلاتە ڕەوایە (شرعی)ە. هۆی دووەمی ملکەچی دەسەلات بۆ یاسا ، بە بۆچوونی جیلنك ، دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی دەوڵەت پێویستی بە یاسا هەیە ئەو

یاسایانەی کە جێبەجێ بکرێن لە سەر دەسەڵات و فەرمانبەرو بریکارو تاکەکان. هەروەها یەکگرتووی ئاوەڵناوی یاسایی (وحدة الصفة القانونية) ، وا پێویست دەکات یاسا جێبەجێ بکرێت لە سەر هەمووان و نابێت و شتێکی ڕەوا نییە و یەکگرتوویی ئاوەڵناوی یاسایش ئەوە پەسەند ناکات ، یاسا جێبەجێ بکرێت لەسەر بریکارو فەرمانبەرو تاکەکان و جێبەجی نەکرێت لەسەر گەورە بەرپرسانی دەسەڵات. لە حاڵەتێکی وادا ئەو دەسەڵاتە ڕەوایی خۆی لەدەست دەدات ، بە دەسەڵاتێکی ڕەوا نابینرێ بەدیدو بۆچوونی تاکەکان. لە پێناوی ئەوەی ئەو دەسەڵاتە ڕەوا بێت و ڕێزی لێ بگیرێت ، پێویستە یاسا لەسەر هەمووان جێبەجی بکرێت تا دەسەڵات و دەوڵەت بە هێزبن و پشتگیریان لێ بکرێ لە لایەن هاوولاتیانەوە، بەلام (دیگی) بەتووندی ڕەخنە لەم تێورە دەگرێت و دەڵێ: دەوڵەت کاتێ بە ئارەزووی خۆی ملکەچی یاسا بێ و هەر کاتێ بیەوێ ملکەچ نەبێ و بەو شێوەیە ملکەچ بێ کەخۆی دەیەوێ ، ئەوە لەڕاستیدا ملکەچی نییە و قسەکردن لەسەر ملکەچی دەوڵەت بۆیاسا لەو چوارچێوەیەدا شتێکی بەتاڵە. ئەم بۆچوونە بۆچوونێکی بەجێیە ، لەبەر ئەوەی هەر ملکەچییەك بکەوێتە ژێر ئیرادەو ئارەزووی خوودەوە ، ملکەچیەکی پتەو نابێت ، لەبارە لە هەر حاڵ و کاتێکدا دەسەلات یان دەوڵەت ملکەچی ئەو یاسا دانراوانە نەبن کەلەئارادان ، ئەمە بە تەواوەتی حوکمی ڕەوانبێژییە(المنطق)، بەلام حوکمی دیفاکتۆی شتەکان (واقع الامور)لەسەر ئەم تێوەرە چیە؟؛ لەڕاستیدا لێرەدا دەبێت جیاوازی لەنێوان دوو سیستەمدا بکرێت ، سیستەمێك کەتیایدا دەسەلات کۆکراوە (مرکز) بێ وەکو سیستەمە دکتاتۆریەکان وهاوشێوەکانی ، کە لەم جۆرە سیستەمانەدا تاکی دەسەڵاتدار یان دکتاتۆر لەوانەیە ملکەچ نەبێ بەو یاسا دانراوانەی کە لە ئاراداد و ئەمە ڕەوشی زۆربەی زۆری سیستەمە دکتاتۆریەکان و هاوشێوەکانێتی. کە دەسەڵاتی پراکتیکییان لەسەر ڕەوشی دەوڵەت هەیە. بەلام ئەمە بۆچوونێکی ڕەها نییە، لەبەر ئەوەی دەسەلات لەوەیە بەدەست لیژنەیەك بێت ، هەر ئەندامێکی لیژنەکە لە ژێر گوشاری ئەوانی تردا ملکەچی یاسا دانراوەکان دەبێت بەئارەزووی خۆی ، هەندێ جار تاکی دەسەڵاتدار یان دکتاتۆر ملکەچی یاساو ڕیاساکان دەبێت بەتایبەت لەکاتێکدا ئەو یاساو

ڕیاسایانە زۆربەی داب ونەریتەکان لە خـۆ بگـرن و پـەیڕەوی بکـەن ئەمـەش لـەکاتێکدا دەبێ، کە هەسـتی ئـایینی یـان هـەر وزەیـەکی تـری گیـانی زاڵبێـت بـە سـەر کۆمەڵگـە و دەوڵەتدا ، ئـەم بارووده‌ۆخـە یـان ئـەم ڕەوشـە زەمینەیـەکی وا دروسـت دەکات کـە تـاکی دەسـەڵاتدار ملکەچی یاسـا دانراوەکـان بێـت . بـەڵام ئەگـەر هـاتوو سیسـتەمی دەوڵـەت بەجۆرێك بوو جیاوازی لەنێوان دەسەڵاتەکاندا هەبوو ، یان دەسەڵاتەکان بە سەر چەند جەمسـەرێکدا ، دابـەش کـرا بـوون ، ئـەوە هـەر دەسـەڵاتێ دەسـەڵاتەکەی تـر ڕادەگرێـت وەکو مۆنتسکیۆ باسی لێوە دەکات ؛ واتا هـەر دەسـەڵاتێك سـنوور بـۆ دەسـەڵاتەکانی تـر دادەنێت . بەڵام لە ڕاسـتیدا ملکەچی هـەر دەسـەڵاتێك لـێرەدا ملکەچی‌یـەکی بابەتییـە زیاتر لەوەی خودی‌بێ، دەتوانین بڵێین ئەم جۆرە ملکەچبوونـە بابەتییـە، واتـا ڕەوش و بارودۆخی گشتی دەوڵەت دەیسەپێنێت ، بەهەر حال هەر هەڵسەنگاندنێکی ملکەچی دەسەڵات بەئارەزووی خۆی بۆ یاسا ، دەبێت لە چوارچێوەی ڕەوشی ڕامیاری و ئـابووری و کۆمەڵایەتی هەر دەوڵەتێکدا بە جیا بکرێ و ناتوانرێ بە یـەکجاری ڕەت بکرێتـەوە و پەسەند نەکرێت ، بێ ئەوەی ڕەچاوی دیفاکتۆی شتەکان بکرێت.

دووەم: ملکەچی دەوڵەت بۆ یاسای سروشتی

(خضوع الدولة للقانون الطبيعي) :

وەکو باسمان کرد ملکەچی دەوڵەت بۆ یاسی دانراو ، ملکەچیەکی ئارەزوومەندانەیە ، واتا دەسەڵات خۆی یاسا دادەنات و بە ئیرادەو ئارەزووی خۆیشی ملکەچی ئەو یاسایانە دەبێت. لە بەر ئەو ڕەخنانەی ڕووبەڕووی ئەم تیۆرە بونەتەوە و لە هـەل و مـەرجێکی مێژووی و بۆ ڕووبەڕووبونەوەی دەسەڵات ، تیۆری یاسای سروشتی هاتە کایەوە.

ئەمـەو دوو تیـۆر هـەن دەربـارەی یاسـای سروشـتی ، یـەکێ لەوانـە تیـۆری یاسـای سروشتی کلاسیکییە، ئەوی تریانیش، تیۆری یاسای سروشتی کۆمەڵایەتییە:

١- تیۆری یاسای سروشتی کلاسیکی :

یاسای سروشتی و ڕیاساکانی یاسای سروشتی لەئایین و مورالْ و بنچینەکانی ڕاستی خوازییەوە سەرچاوەیان گرتووە(ئەمە وەکو بناغەیەکیئایینی)، لە پێداویستی مرۆڤو بەرژەوەندی تاکەکان بە حوکمی ڕەوانبێژی مێشك (ئەمە وەکو بناغەیەکی زانستییانە) ، واتا ڕێاساکانی یاسای سروشتی لەبناغەیەکی ئایینی، یان زانستییانەوە سەرچاوەیان گرتووە. لێرەدا دەسەڵات بە گوێرەی ئەم تێۆرە دەبێت ئەو یاسایانەی دایان دەنات (یاسا دانراوەکان) ، بە پێی یاسای سروشتی بن، واتا دەبێت پەیڕەوی مۆرالْ و ئایین و پێداویستییەکانی ئەو کۆمەڵگەیە بکات. ئەمە ئەوە دەگەیەنێت کە ملکەچی دەسەڵات بۆ یاسای سروشتی ، لە ڕێگای ئەو یاسایانەوە دەبێت کەدەسەڵات خۆی دایان دەنێت و تیایاندا پەیڕەوی یاسای سروشتی دەکات ، واتا دەسەڵات لێرەدا ملکەچ بوونەکەی ، ملکەچ بوونێکی مۆرالْ ئامێزە (اخلاقی). لەم باسەی سەرەوەماندا بۆمان دەردەکەوێت ، کەئەم تێۆرە چەکێکە بۆ دوو شت بەکاردێت ، لە لایەکەوە دەسەڵات دەبێت بەگێورەی یاسای سروشتی یاسا دانراوەکان دابنات ، واتا یاسای سروشتی دەسەڵات ملکەچ دەکات و سەرفراز نییە لەدانانی ئەو یاسایانەی کە دایان دەنات، بەڵکو دەبێت پەیڕەوی یاسای سروشتی بکات. لەلایەکی ترەوە هۆکارێکە بۆ بەهێز بوونی دەسەڵات، چونکە ئەگەر دەسەڵات پەیڕەوی یاسا سروشتییەکانی کرد و یاسا دانراوەکانی لە ڕۆشنایی ئەو یاسایانەدا دانا ، ئەوە دەسەڵات بە هێز دەبێت.

ئەمەو ڕۆڵی یاسای سروشتی بۆ پێ بەند کردنی دەسەڵات ڕۆڵێکی لاوازەلەبەرئەوەی ئەم یاسایە پرانسیپەکانی دیاری کراو نیین و لە بار و گونجاوون بۆ لێکدانەوەی جۆراوجۆر ، لە بەر ئەوەی دەسەڵات دەتوانێت بەشێوەیەك لێکیان بداتەوە کەبەرژەوەندی خودی خۆی بپارێزێت ، ئەم کاری دەوڵەت لە یاسا دانراوەکاندا ڕەنگ دەداتەوەو ملکەچی دەسەڵات بۆیاسای سروشتی پەیوەستە بەڕادەی بڕوای دەسەڵات بە مۆرالْ و ئایین و پرانسیپەکانی ئەو یاسایەوە. ئەگەر ئەو دەسەڵاتە بڕوای بەهێز بێت بەو پرانسیپانە ،ئەوە یاسای سروشتی لە یاسا دانراوەکاندا پەیڕەو دەکرێت، واتا پەیڕەوکردن و پەیڕەونەکردنی یاسای سروشتی لە لایەن دەسەڵاتەوە لە سەرئیرادەی ئەو دەسەڵاتە وەستاوە .

٢ ـ تێۆری یاسای سروشتی کۆمەڵایەتی : ـ

وەکو لە تیۆری یاسای سروشتیدا باسمان کرد دەوڵەت ملکەچی یاسای سروشتی دەبێت ، ئەو یاسایەی کە لە دەرەوەو لەسەروەی دەوڵەتەو هەڵقوڵاوی مورالْ و حوکمی مێشك و ڕەوانبێژییە. هەروەها باسی پێبەندی دەوڵەتمان کرد بەیاسای دانراوەوە و ووتمان : دەوڵەت ملکەچی ئەو یاسایانە دەبێت کەخۆی دایان دەنات . بەلاْم دیگی ڕخنە لە هەردوو تیۆرەکە دەگرێ و دەڵێ : یاسای سروشتی بیرۆکەیەکی میتافیزیقییە، واتا بیرۆکەیەکە لەپشت بابەت و دیڤاکتۆوەیە (وراء الموضوع والواقع) . هەروەها دیگی بەرپەرچی ئەوەش دەداتەوە ، کە یاسا دەستکردی دەوڵەت بێت و دەڵێت: دەوڵەت تەنها وەکو تاکێکە لە تاکەکانی کۆمەلْ و خاوەنی سەروەری نییەو یاسایش دەرناکات ، بەڵکو فەرمانبەرێکەو هەبوونی لە پێداویستییەکانی کۆمەلْ و دابەشکردنی کار لە یەك کۆمەڵگەدا هاتووە . پەیوەندی دەوڵەت بەیاساوە هەر ئەوەیە ، دەوڵەت یاساکان بەشێوە و شێوازێکی تەکنیکی دادەڕێژێت ، ئەگینا یاسا خۆی هەر هەیەو بناغەی یاساش دەگەڕێتەوە بۆ هەماهەنگی کۆمەلاْیەتی و هەستکردن بەڕاستیخوازی . هەماهەنگی کۆمەلاْیەتی ڕەنگدانەوەی دیڤاکتۆی هەماهەنگی نێوان تاکەکان و هەروەها نێوان توێژە جیاجیاکانی کۆمەڵە. ئەو هەماهەنگییە پێداویستییەکانی کۆمەڵگە سەپاندوویەتی. دیگی دەڵێ : هەر ڕیاسایەکی (کۆمەلاْیەتی – ئابووری) کۆمەڵگە هەستی کرد کە پێویستەو داوای سزای کرد بەرامبەر هەرکەسێك سەرپێچی بکات ، ئەو کاتە ڕیاسایەکی یاسایی دێتە کایەوە. واتا یاسا بە بۆچوونی دیگی لەکۆمەڵگەوە سەرچاوە دەگرێ و پێداویستی کۆمەڵگە ڕیاسایەکی ئابووری ــ کۆمەلاْیەتی دێنێتە کایەوەو ئەو ڕیاسا ئابووری –کۆمەلاْیەتیە دەبێتە یاسا . هەر کۆمەڵگەیەك تایبەتمەندی خۆی هەیە ، کۆمەلْ بەهۆی جموجۆڵی ڕۆژانەی تاکەکانیەوە و مامەڵەی تاکەکان لەگەلْ یەکتردا لە هەموو بوارەکانی ژیاندا : ئابووری ، کۆمەلاْیەتی ، کەلتوریو ڕامیاری ، پێویستی بەڕێکخستن و یاسایەك هەیە کە مافی هەمووکەسێك دیاری بکات . هەر تاکێك دەبێ بزانێت مافی چیەو ئەرکی چیە. واتا مافی بەرامبەر کۆمەڵگە چییەو ئەرکی بەرانبەر ئەو کۆمەڵگەیە چیە . واتا کۆمەلْ لەگەلْ مامەڵەو جموجۆڵی بزاڤی ڕۆژانەدا هەست دەکات کەڕیاسایەك هاتۆتە کایەوە بۆ ڕێکخستنی بوارێکی دیاری کراو

لەکۆمەلگەدا . بەلام ئایا هـەبوونی ڕیاسایەك بەسـە بـۆ ئـەوەی بوارێکـی دیـاری کـراوی ژیانی کۆمەلگە ڕێك بخات؟. لێرەدا دیگی دەلێ : دەبێ کۆمەلگە، یان تاکەکانی کۆمەلگە هەست بکەن کەدەبێ سزا بسەپێنرێتە سەر ئەو کەسـانەی کـە سـەرپێچی ئـەو ڕیاسـایە دەکـەن ، واتـا هـەبوونی یاسـا پەیوەسـتە بـە دوو شـتەوە ، هـەبوونی ڕیاسـایەکی ، کۆمەلایەتی –ئابووری و سزا .

ـ ڕەخنە لەسەر بۆچوونەکانی دیگی ـ

وەکـو دەزانـین یاسـا کـاتێ دەردەچێـت لـە دەزگـای یاسـادانانەوە لـە دەولـەتدا ، لـەو کاتەوە پەیڕەو دەکرێت ، کە لە ڕۆژنامە ڕەسمییەکاندا بلاودەکرێتـەوە . واتـا جێبـەجێ کردنی ئەو یاسـاییە لـە ڕووی کاتیـەوە دیـاری کـراوە . هـەروەها نـاوەڕۆکی ئـەو یاسـایە ڕوون و ڕۆشـن ودیـاری کـراوە . بـەلام بـەگوێرەی بۆچوونـی دیگـی سـەبارەت بەهاتنـە کایـەوەی یاسـا ، کـە دەلێ: یاسا لـە ڕیاسـایەکی (کۆمەلایـەتی ـ ئـابووری) و هەسـت کردنـی هاوولاتیـان بـە پێویسـتی سـەپاندنی سـزا بـە سـەر سـەرپێچی کـەران هاتووەتـە کایەوە . لێرەدا چەند پرسیارێك دێتە کایەوە :

ـ ئایـا ئـەو ڕیاسـایەی کـە دیگـی باسـی لێـوە دەکـات چـۆن دەبێتـە یاسـا لـە ڕووی چەندێتیەوە ، واتا دەبێ چەند لە هاوولاتیان هەست بەپێویستی ئەو ڕیاسایە بکەن ؟ .

دەبێت چـەند لـەهاوولاتیان هەسـت بـە پێویسـتی سـەپاندنی سـزا بکـەن لەسـەر سەرپێچی کەران ، بۆ ئەوەی ئەو ڕیاسایە ببێتە یاسا ؟

ـ ئەو کاتە ، یـان ئـەو مـاوە کاتییـە کەیـە، کـە ئـەو ڕیاسـا کۆمەلایـەتی ـ ئابووریـە دەبێتە یاساو جێبەجێ دەکرێ ؟.

ـ ئایـا نـاوەڕۆکی ئـەو یاسـایە چیـە، کـە هەسـت و وێژدانـی تاکـەکانی کۆمـەڵ لـە ڕیاسایەکی کۆمەلایەتی ـ ئابووریەوە دەیکەن بە ڕیاسایەکی یاسایی ؟ .

ـ کێ ئەو ناوەڕۆکە دیاری دەکات ؟ .

لێرەدا ناتوانرێ ئەو دیاری کردنە بخرێتە ئەستۆی تاکەکانی کۆمەڵگە ، چونکە ئەو شتە لە ڕووی پراکتیکەوە مەحاڵە . ئەگەر بڵێین دەسەڵات دیاری دەکات ، ئەوە لەوەیە دەسەڵات ئەو ناوەڕۆکە بە پێی بەرژەوەندی خۆی دیاری بکات ، یان هەر ئەو ڕیاسا کۆمەڵایەتی ـ ئابووریە هەر پەسەند نەکات. لێرەدا دەسەڵات ملکەچی یاسا نابێت ، واتا لەهەست و ویژدانی تاکەکانی کۆمەڵ دوور دەکەوێتەوە ، ئەو کاتە دەسەڵات ، دەسەڵاتێکی ڕەوا نابێ و گەل ڕووبەڕووی دەبێتەوە . ئەم ڕووبەڕووبوونەوەش ، لە چوارچێوەی ڕەوشی ڕامیاریدا لەقەڵەم دەدرێت و پەوەندی بە جیهانی یاساوە نیە. ئەمەو وەکو لە سەرەوە باسمان کرد ، دیگی بناغەی ئەو ڕیاسا کۆمەڵایەتی ــ ئابوورییەی کە دەبێتە یاسا ، دەگێڕێتەوە بۆ هەست کردن بە هەماهەنگی کۆمەڵایەتی و ڕاستی خوازی .

ــ دیگی تیۆری یاسای سروشتی بەرپەرچدایەوە کە بیرۆکەیەکی بابەتی نیە و میتافیزیقییە، بەڵام لێرەدا ئەگەر هەماهەنگی کۆمەڵایەتی بگەڕێتەوە بۆ دیڤاکتۆیەکی بابەتی ، کە ئەوەش هەبوونی پراکتیکی و کرداری هەماهەنگی کۆمەڵایەتییە .

ـ بەڵام ئایا ڕاستی خوازی کە دیگی بە یەکێ لە بناغەکانی ڕیاسای یاسایی‌دا دەنێت دەگەڕێتەوە بۆچی دیڤاکتۆیەك ؟

ـ ئایا ڕاستی خوازی شتێکە لە دیڤاکتۆدا وەکو بابەت هەبێت ؟

ـ ڕاستی خوازی شتێکە پەیوەندی بە بیرکردنەوەی مرۆڤەوە هەیە ، واتا حاڵەتێکە لە مێشکی مرۆڤدا دروست بووەو دەگۆڕێ لە کەسێکەوە بۆ کەسێکی تر و لە کۆمەڵێکەوە بۆ کۆمەڵێکی ترو لە کاتێکەوە بۆ کاتێك و وەختێکی تر ، واتا شتێکی میتافیزیقییە هەر وەکو یاسای سروشتی ، کەئەویش هەر ئەوەیە مرۆڤ بیری لێ کردوەتەوە . واتا دیگی لە کاتێکدا ، کە یاسای سروشتی و بیرۆکە میتافیزیقییەکانی پەسەند نەکرد ، خۆی لە تیۆرکەیدا پشتی بە هەماهەنگی کۆمەڵایەتی و ڕاستی خوازی بەست ، ڕاستی خوازیش بیرۆکەیەکی میتافیزیقیە هەر وەکو یاسای سروشتی . لێرەدا دیگی ملکەچی دەوڵەت دەگێڕێتەوە بۆ یاسای بابەتی ، کە لە هەماهەنگی کۆمەڵایەتیەوە سەرچاوەی گرتووەو دەڵێ :

پێ بەند بوون و ملکەچی هاوولاَتیان بۆ بڕیارەکانی هەر دەسەلاَتێك هۆکەی ئەوە نییە کە ئەو دەسەلاَتە گەورەترین توانای ماددی و زەبرو زەنگی هەبێ ، ئەو ملکەچییە لەوەوە دێت ، کە ئەو بڕیارانە لەچوار چێوەی یاسای بابەتیدان ؛ واتا دەوڵەت ملکەچ دەبێت بۆ یاسای بابەتی ، هەر ئەو ملکەچبوونەش ڕەوایی بە دەسەلاَت دەدات و والەتاکەکان دەکات ملکەچی دەسەلاَت ببن . بەلاَم لێرەدا دیسان دەوڵەت بە ئارەزووی خۆی ملکەچی ئەو یاسایانە دەبێت یان نابێت. ئەگەر ملکەچ نەبوو ئەوە لە بەرژەوەندی گشتی و لە هەست و نەستی ئەو کۆمەڵە لای داوەو ئەو دەسەلاَتە ڕەوایی نامێنێت و هاوولاَتیان هەست دەکەن کە ڕەوا نییە، ڕووبەڕووبونەوەی ئەو دەسەلاَتە لە لایەن هاوولاَتیانەوە بە شۆڕش و یاخی بوون دەست پێ دەکات، بەلاَم ئەم حالەتەی کە باسی دەکەین لە ڕاستیدا لە جیهانی سیاسەتدا خول دەخواتەوەو دوورە لە جیهانی یاسا ، ئەو یاسایەی کەدیگی ویستی دەوڵەتی پێ ملکەچ بکات . واتا ملکەچ نەبوونی دەوڵەت بە یاسایی بابەتیەوەو نارەوایی دەسەلاَت و ڕووبەڕووبوونەوەی دەسەلاَت لەلایەن هاوولاَتیانەوە ، ئەمانە هەموویان پەیوەندییان بە سیاسەتەوە هەیە زیاتر لەوەی کە پەیوەندییان بە یاساوە هەبێت ، هەروەها ڕەخنە لەسەر دیگی دەگیرێت کە لە نێوان هەموو دیڤاکتۆکاندا ، ئەو دیڤاکتۆیانەی کە لە کۆمەلگەی مرۆڤایەتیدا هەن وەکو مانەوەی بەهێز (البقاو للاصلح) و ئینتقاو ...

تەنها دیڤاکتۆی هەماهەنگی کۆمەلاَیەتی هەڵبژاردو کردیە بنچینەیەك بۆ ئەو ڕیاسا (ئابووری ـ کۆمەلاَیەتیانەی) کە دەبنە یاسا.

واتا دیگی لێرەدا دیڤاکتۆی هەماهەنگی کۆمەلاَیەتی هەڵبژارد لە نێوان چەند دیڤاکتۆیەکی تردا ، واتا پەیڕەوی پرانسیپێکی میتافیزیقی کرد. ئەویش هەڵبژاردنی دیڤاکتۆیەکە لەسەر بنەمای ئارەزووی خۆی ، هەروەها دیگی دەڵێ : لەبەر ئەوەی هەماهەنگی کۆمەلاَیەتی شتێکی پێویستە بۆ ژیانی کۆمەڵ ، دەبێ تاکەکانی کۆمەڵ پەیڕەوی پرانسیپەکانی بکەن و ڕێڕەوی هەماهەنگی کۆمەلاَیەتی بکەن ، لێرەدا دیگی بەهایەکی مۆراڵ ئامێزی دا بە هەماهەنگی کۆمەلاَیەتی ، کە ئەو بەها مۆراڵ ئامێزە

یەکێکە لە پرانسیپە میتافیزیقییەکان ، کە ئەمەش خۆی لە خۆیدا پرانسیپێکە لە پرانسیپەکانی یاسای سروشتی . ئەمەو لەسەر بۆچوونەکانی دیگی دەڵێین:

وەکو هەمووماندەزانین سروشت پێش مرۆڤ دروست بووە بە پێی یاساو ڕیاسایەکی زۆر ڕێك و پێك ، بە گیوەرەی موعادەلەیەکی سروشتیی مرۆڤ هاتووەتەکایەوە ، واتا مرۆڤ هیچ دەسەڵاتێکی نەبووە نە لەهاتنەکایەوەی سروشت و نە لە هاتنەکایەوەی خودی خۆی ، جا بۆیە مرۆڤ ئەنجامی چەند یاساو ڕیاسایەکی سروشتییە، کە هێڵە سەرەکییەکانی جموجۆڵی دیاری دەکەن . پێویستی مرۆڤ بۆ ڕێکخستنی ژیانی خۆی لەگەڵ سروشت ، پەنای بردوتە بەر چەند ڕیاسا و پرانسیپێك چ لە ڕووی ماددی وچ لە ڕووی مەعنەوییەوە بێت . بۆ نموونە مرۆڤ پەنای بردوەتە بەر هێزێکی نادیار بۆ پاراستنی خودی خۆی لەو مەترسییانەی، کە لە توانای خۆیدا نەبووە خۆی لێ بپارێزێت، لێرەدا باوەڕبوون بەو هێزە نادیارانە متمانەیەکی دەروونی بۆ مرۆڤ دابین کردووە ، بۆیە مرۆڤ پێویستی بەو جۆرە باوەڕانە هەبووەو دەبێت ، هەڵبەتە سروشت و سەختی سروشت ئەو حاڵەتەی سەپاندووە ، جا لە هەر کۆمەڵێك لە پاڵ چەند هۆیەکی تردا دەبینین ئایینێك ، یان چەند پرانسیپێکی مۆراڵ ئامیز دەبنە ڕیاسای کۆمەڵ، کە لە ڕاستیدا بە یاسای سروشتی دەژمێردرێن. ئەمەو دیگی چاوی لە ئەمەی سەرەوە پۆشیوەو هاتنەکایەوەی یاسای بەوە زانیوە کە ڕیاسایەکی کۆمەڵایەتی ــ ئابووری هەبێت و کۆمەڵ هەست بە سەپاندنی سزا بکات لە سەر سەرپێچی کەرانی ئەو ڕیاسا، کۆمەڵایەتی ـ ئابوورییە .

بەڵام ئەمەی دیگی باسی دەکات قۆناغێکە لەو قۆناغانەی یاسای سروشتی کە باسمان کرد ، واتا دیگی چاوی لە چەند قۆناغێکی دروست بوونی یاسا پۆشیوە ولە قۆناغێکی پاشترەوە دەستی پێ کردووە، بەڵام وەك و ئەنجام هەر بەقۆناغێکی یاسای سروشتی لەقەڵەم دەدرێ. بۆچوونەکانی دیگی لەناوەوەی کۆمەڵەوە سەرهەڵئەدەن ، بۆیە هەندێ لەنووسەران ناوی تیۆری یاسای سروشتی کۆمەڵایەتییان لەبۆچوونەکانی دیگی ناوە .

ئەمەو وەکو دەزانین یاسای دانراو ئەو یاسایانەیە، کە لە لایەن دەزگای دەسەڵاتی یاسادانانەوە دادەنرێن و لەو ڕۆژەوە پەیڕەو دەکرێن کەلەڕۆژنامە گشتیە ڕەسمییەکاندا

بلاّودەکرێنەوە ، هەڵبەتە بەگرێ بوون و فـراوان بـوون و تێکەلّ بەیـەك بوونـی ژیـانی کۆمەڵگەی ئـەمڕۆ ئـەم دیڤاکتۆیـە دەسـەپێنێ . کۆمەڵگـەی ئـەمڕۆ ، کۆمەڵگەیـەکی فـراوانو تێکەلّ و پێکەڵە لەهـەموو بـوارە ئـابووری و کۆمەڵایـەتی و ڕامیارییـەکاندا. بەجۆرێك پێویستی بە ڕێکخستنی وورد و مووورد هەیە بۆدیاری کردنی مـاف و ئـەرکی هەرتاکێك لە کۆمەڵگـە بەشـێوەیەك هـەموو تـاکێکی کۆمـەلّ بزانێـت ، چ لەسـەرەو وچ دەکەوێتە ئەستۆی .

ئەمـەو لەبـەر لاواز بوونـی پێبـەندبوونی خـوودی تاکـەکان و لاوازبوونـی مـۆرالّ و پـەیوەندی کۆمەڵایـەتی ، پێویست دەکات کۆمەڵگە ڕێك بخرێت لەلایـەن دەزگایـەکی تایبەت بە دەسەڵاتی یاسادانانەوە.

شتێکی سروشتییە ئەگەر بڵێین ، ئەویاسایانەی کە لەدەزگای یاسادانانەوە دادەنرێـن لە ئەو یاسایانە پێك دێن ، کە هەر کۆمەڵگەیەك هەست بە پێویست بوونیـان دەکات ، کـە گونجاون لەگەلّ داب ونـەریت وپێویسـتییەکانی ئـەو کۆمەڵگەیـە. واتـا بنچینـەیان دەگەڕێتەوە بۆیاسای سروشتی . ئەمەو لەڕاستیدا ملکەچ بـوون ، یـان ملکەچ نـەبوونی دەوڵەت چ بەیاسای دانراوەوە بێـت چ بەیاسـای سروشـتییەوە، بابەتێکە پـەیوەندی بـە سیستەمی پەیڕەوکراوەوە هەیە لە دەوڵەت دا .

لەسیستەمی دکتاتۆریدا ، دکتاتۆر بۆ پاراستنی بەرژەوەندی خۆی ئامادە نییە هـەر یاسایە پەیڕەو بکات کە دژ بە بەرژەوەندییەکانی بێت، زاڵبوونی گیـانی پیـاو گـەورەی ، پەیوەندیە کەسینەییەکان، نەبوونی پارت و لایەنی بەرهەڵستکار، ڕاوەسـتانی حوکمـی دکتـاتۆر لەسـەر بناغـەی زەبـر و زەنـگ و هـاتنی لـە ڕێگای کودەتـای سـەربازی و لـەو جۆرانــەوە، نــەبوونی پرۆســەی هــەڵبژاردن و پێویســت نــەبوون بــەدەنگی خــەڵکی و هەوڵدان بۆ بەردەوام بوونی حوکمی دکتاتۆر بۆ درێژترین ماوە بە هەر شێوەیەك بێت، دەبێتـە هـۆی ملکـەچ نـەبوونی دەزگاکـانی دەسـەڵات بەیاسـاوە و پـەیڕەوکردنی بـەپێی ئارەزووی کەسێتی. لەڕاستیدا دەسەڵات لێرەدا ملکەچی ئەو یاساو ڕیاسـایانە نـابێت کـە پـەێڕەوکردنی لەبــەرژەوەندی خۆیـدا نـەبێ، لەبــەر ئــەوەی هۆکـاری بابەتی‌نیـە بـۆ

سەپاندنی ئەو یاسایانە بەسەر دەسەڵاتدا، بۆ نموونە ئەمڕۆ لەزۆربەی دەوڵەتە دکتاتۆرییەکاندا یاساکانی پارتایەتی (أحزاب)،ڕۆژنامەگەری ، پەرلەمان هەن .

بەڵام هیچی پەیڕەو ناکرێ و کاری پراکتیکی پێناکرێ ، چونکە لەبەرژەوەندی کەسی دەسەڵاتداردا نییە .

بەڵام لە دەوڵەتی دیموکراسیدا بەتایبەت ئەو دەوڵەتانەی کە بەشێوەیەکی باش دیموکراسیان تێدا جێ بەجێ دەکرێت ، دەبینین دەزگای جۆراوجۆر هەن ، دەزگای یاسادانان کەلەلایەن خەڵکەوە هەڵدەبژێردرێت . دەسەڵاتی ڕاپەڕاندن کەلە هەندێ سیستەمدا ، دەبێ هەرلەلایەن خەڵکەوە هەڵبژێردرێت ، یا هەڵقوڵاوی ئەو پەرلەمانە بێ کە خەڵك هەڵیبژاردووە، هەبوونی دەسەڵاتی دادوەری سەربەخۆ . واتا هەبوونی چەند جەمسەرێکی جیاواز ، یان هەبوونی چەند دەسەڵاتێکی جیاواز کەدەبێتە هۆی ئەوەی هەر دەسەڵاتێك ئەوانی تر پێ بەندبکات یان وەکو ـ مۆنتیسکیۆ ـ دەڵێ : هەر دەسەڵاتێك ئەوانی تر ڕادەوەستێنێت ((السلطة توقف السلطة)) . لەڕاستیدا تەنانەت بەنەبوونی ئەم دەسەڵاتە جیاوازانەش دیسانەوە دەڵێین: ملکەچی هەر دەسەڵاتێك پەیوەستە بە ڕەوشی گشتی دەوڵەتەوە و باری بابەتی و هەبوونی لایەنی گوشار . بۆ نموونە هەبوونی پارتی بەرهەڵست کار ، دەبێتە هۆی بەستنەوەی پارتی دەسەڵاتدار ، لەبەرئەوەی هەر هەڵەیەك یان پێشێل کردنێکی یاسایی لەلایەن پارتی دەسەڵاتدارەوە دەبێتە هۆی ڕەخنە کردن و لەسەر نووسینی لەلایەن ڕۆژنامەکان و ئامرازەکانی دیکەی ڕاگەیاندن و بەهەل گواستنەوەی لەلایەن پارتی بەرهەڵستکارەوە بۆ لاواز کردنی دەسەڵات دار ، بۆیە هەبوونی ململانێ و خۆ دەرخستنی هەر لایەنێك کەئەو باشترەلەلایەنەکانی دیکە، پارتی دەسەڵاتدار ناچاردەکات نەك هەر یاسا پەیڕەو بکات بەڵکو شتی باشتریش بکات بۆ ڕازی کردنی خەڵکی و لاوازکردنی لایەنی ڕامیاری بەرانبەری . وەکو لێرەدا دەردەکەویت ملکەچ بوونی دەسەڵات ملکەچبوونێکی خوودییە، واتا دەسەڵات خۆی ملکەچ دەبێت ، بەڵام بە ناچاری لە ژێر کاریگەری گوشارو هۆکاری بابەتی و ڕەوشی گشتی لەباری دەوڵەت .

باسی دووەم
ـ ئامرازەکانی پیٚ بەندکردنی دەوڵەت ـ

وەکو ئاماژەمان پێکرد و لەپێناو پاراستنی سەربەستی تاکەکان ، دەوڵەت دەبێ پیٚبەند بێت بەیاساوە ، بەڵام لە پێناو پیٚبەندکردنی دەوڵەت بەشێوەیەکی ئاکتیف و پراکتیکی ، دەبێت ئامراز هەبێت بۆ ئەنجام دانی ئەو پیٚبەندیە ، ئەو ئامرازانەش هەندێکی کاریگەری هەیە بۆپیٚبەندکردنی دەوڵەت و پیٚبەندی دەکات بەشێوەیەکی ناراستەوخۆ.ئەو ئامرازانەش ڕەوشی ئابووری و کۆمەڵایەتی و ڕامیارین .

هەروەها ئامرازی دیکەش هەیە دەوڵەت پیٚبەند دەکات بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ ، ئەو ئامرازانەش لەچاودێری لە سەر بڕیارەکانی دەسەڵات و بەشداری کردن لە بڕیارەکانی دەسەڵات پێك دێن .

بۆیە پێویست دەکات باسی هەردوو ئامرازە ناراستەوخۆ و ئامرازە ڕاستەوخۆکانی پیٚبەندکردنی دەوڵەت بکەین و باسەکەمان دەکەین بە دوو بەستەوە لە بەستی یەکەمدا باسی ئامرازە ناڕاستەوخۆکانی پیٚبەندکردنی دەوڵەت دەکەین و لە بەستی دووەمدا باسی ئامرازە ڕاستەوخۆکانی پیٚبەندکردنی دەوڵەت دەکەین : ـ

بەستی یەکەم :
ـ ئامرازە ناڕاستەوخۆکانی پیٚبەنکردنی دەوڵەت ـ

وەکو ئاماژەمان پیٚ کرد ، ئەم ئامرازانە پەیوەندیان بە ڕەوشی ئابووریو کۆمەڵایەتی و ڕامیارییەوە هەیە، بۆیە پێویست دەکات بە جیا باسی هەر حاڵەتێك بکەین:

یەکەم : سیستەمی ئابووری و پیٚبەند بوونی دەوڵەت:

یەکێ لەئامرازە ناڕاستەوخۆکانی پیٚبەند بوونی دەوڵەت سیستەمی ئابووری پەیڕەو کراوە ، لەسیستەمی سەرمایەداری دا (النظام الرأسمالي) سەرمایەدارەکان

خاوەن پــرۆژە ئابوورییــەکانن و جموجوڵــی ئابوورییــان بەدەســتە ، واتــا جموجوڵــی ئـابووری لـە دەوڵـەتدا سـەرمایەداران دەیبـەن بـەڕێوە ، ئەمـەش ئـەوە دەگەیـەنێت کـە دەسەڵاتی ئابووری بە دەستی سەرمایەدارانەوەیە ، ئەوان خاوەن بڕیار و حوکمڕانن لە بواری ئابووریدا ، ئەمەش خۆی لە خۆی دا دەسـەڵاتی ئـابووری لـە دەسـەڵاتی ڕامیـاری جیا دەکاتەوە و دەبێتە هۆی جیاکاری دەسەڵاتی ئـابووری لـە دەسـەڵاتی ڕامیـاری ، ئـەم حاڵەتەش وەکو ئەنجام دەبێتە هۆی پێ بەند بوونی هەر دەسەڵاتێك بەوی دیکەوە ، لـە ڕاستیدا ڕەخنە لەسەرئەم بۆچوونانە دەگیرێت لە لایەن سۆشیالیستەکانەوە ، دەڵێن:

جیاکــاری نێــوان دەســەڵاتی ڕامیــاری و دەســەڵاتی ئــابووری لەسیســتەمی سەرمایەداریدا شتێکی هەڵبەستەیە ، لە بەرئەوەی دەسەڵاتی دەوڵـەت چ ئـابووری بێـت یـان ڕامیـاری بـە دەسـتی سـەرمایەدارەکانەوەیە، ئـەوان خـاوەن بڕیــارن وحوکـم ڕانــی ڕاستەڤینەن . بەڵام لە سیستەمی سۆشیالیستیدا ، دەوڵەت جموجووڵی ئابووری بەڕێوە دەبات ، واتـا خـۆی خـاوەنی دەسـەڵاتی ئابوورییـە لـە پـاڵ دەسـەڵاتی ڕامیـاریدا، واتـا هەردوو دەسەڵاتی ئابووری و ڕامیاری لە دەستی دەوڵەتدا کۆ دەبنەوە.

بە بۆچوونی لایـەنگرانی سیسـتەمی سۆشیالیسـتی ، بـە چاککردنی ژیـانی ئـابووری گشتی وتاکەکانی کۆمەڵ وفراوانکردن و دابین کردنی ئامرازی ماددی ، تاکەکانی کۆمەڵ دەتوانن سوود لەو سەربەستییانە وەربگرن کە لە یاساکاندا هاتووە، لێرەدا دەوڵەت نەك دەبێ پێ بەند بێت ، بەڵکو دەبێت توانای بخاتە گڕ بۆ دابین کردنی هـەموو ئـامرازێکی پێویست بۆ ئازادی وسەرفرازی تاکەکانی کۆمەڵ.

لێرەدا شتەکان بەشێوەیەکی ڕەها وەرناگیرێن ، نە لـە سیسـتەمی سـەرمایەداری دا و نە لە سیستەمی سۆشیالیستیدا .

لە سیستەمی سەرمایەداریدا ، ئەگەر هاتوو سەرمایەداران خاوەن هەردوو دەسەڵاتی ئابووری و دەســەڵاتی ڕامیـاری بـوون، ئـەوە هیـچ هـەبوونێك بـۆ سەربەسـتی تاکەکـەس نامێنێت ، سەرمایەداران دەبنە خاوەن دەسەڵاتی پراکتیکی و فیعلی ، سەرمایەداران بـۆ پاراسـتنی بـەرژەوەندی خۆیـان پێبـەند نـابن بەهــەر ڕیاســاو یاسـایەکەوە کـەدژ بـەو بەرژەوەندییـە بێـت. بـەڵام کـاتێ لە دەوڵـەتدا لـە پـاڵ هـەبوونی دەســەڵات ونفـوزی

سەرمایەداران ، نفوز و گوشاری دیکە هەبن. وەکو کۆمەڵەو دامەزراوە کرێکارییەکان و نوێنەرانی چین و توێژەکانی تر، بەشێوەیەك پێکهاتەی دەوڵەت ڕەنگ و دەنگی ئەو هەموو توێژ و کۆمەڵ و دامەزراوە جیاجیایانە بداتەوە، ئەو کاتە هاوکێشی بەرژەوەندییە جیاجیاکان و گوشاری هەر گروپێك دەبنە زەمانەتی پاراستنی سەربەستییەکانی تاکەکانی کۆمەڵ و نەك تەنها پێ بەندبوونی دەوڵەت ، بەڵکو دەستێوەردانی دەوڵەتیش لەپێناو سنوور دانان بۆ سەرمایەداران و نەهێشتنی چەوساندنەوە مۆنۆپۆل کردن ، هەروەها دابین کردنی ئامرازی سوود وەرگرتنی تاکەکانی کۆمەڵگە لەو سەربەستی و ئەو ئازادییانەی کە لە یاساکاندا هاتوون .

هەروەها لە سیستەمی سۆشیالیستیدا ، ئەگەر هاتوو سیستەمێکی دکتاتۆری یەك لایەنە بوو ، ناوەند هەموو بڕیارێکی بەدەست بوو ، ئەو کاتە بە بۆچوونی من تاکەکانی کۆمەڵ نە ئامرازی ماددی ونە هیچ جۆرە بوارێکیان پێ دەدرێت بە ئازادی بژین ، دەوڵەت یان با بڵێین دکتاتۆری سۆشیالیزم هیچ پێ بەند نابێ بە هەر یاساو ڕیاسایەك کە دژی بەرژەوەندییەکانی بێت ، بەڵام سیستەمێکی سۆشیالیستی لەچوارچێوەی دیموکراسیدا باشترین نموونەی دەسەڵاتداریەتیە، لەو سیستەمەدا دەوڵەت هەم خۆی ئامرازی ماددی دابین دەکات ، هەم دەبێتە زامنی سوود وەرگرتنی تاکەکانی کۆمەڵ لەئازادی و سەربەستییەکانیان .

دووەم :سیستەمی کۆمەڵایەتی وپێ بەندبوونی دەوڵەت : -

دەوڵەت لەبەشێکیدا پەیوەندییەکە لەنێوان حوکم ڕانەکان و حوکم کراوەکان. پێبەندبوون و پێبەندنەبوونی دەسەڵات پەیوەندییەکی زۆری بەحوکمکراوەکانەوە هەیە، واتا ئاستی کۆمەڵایەتی حوکم کراوەکان

چوارچێوەی شێوازی حوکم ڕانی لە دەوڵەتدا دیاری دەکات .

لە وولاتە دواکەوتووەکاندا دەبینین ئاستی هۆشیاری و زانیاری کۆمەڵانی خەڵك لاوازە و کەم ئاستە، لە تایبەتمەندییەکانی ئەو کۆمەڵگەیانە باوەڕ بوونی تاکەکان بە قەدەرو کەسیەتی پەرستن و بە پیرۆز دانانی چەند کەسانێکی ناو کۆمەڵ و بە گەورە

زانین و شانازی كردن بە خەڵكی بە هێزو توندو تیژەوە ، ئەم تایبەتمەندیانەش هەڵبەتە هەڵقوڵاوی پێویستیەكانی ئەو كۆمەڵگەیانەن ، بۆ نموونە لە وولاتێكی كشتوكاڵی دوا كەوتوودا لەو ناوچانەی كەدووره دەستن . خەڵكی بۆ دروێنەی دانەوێڵە داست بەكار دێنن ، واتا بە بازوی خۆیان بست بە بست لە گەڵ ئەو دروێنەیەدا لە كاردان ، ئەوەش ماندووبوونێك و توانایەكی باشی دەوێت ، پاشان بە تایەكردنی دروێنەو بەخەرمانكردنی و كووتانی خەرمان لە رێگای بەكار هێنانی ئاژەڵەوە و پاشان شەن و كەوكردنی خەرمانە كووتراوەكە، ئەوەش دەبێت چاوەڕوانی بای شەماڵ بكرێت و یان هاتنی با لە یەك لاوە بە شێوەیەكی بەردەوام بۆ ئەوەی دانەوێڵەكە لە كاكە جیابكرێتەوە، تەنیا لەو پرۆسەیەدا ، كە پرۆسەی دروێنەیە ، ئەگەر باری دەرونی ئەو خەڵكە شیبكەینەوە دەبینین دوو شتی سەرەكی خۆی بەسەریدا سەپاندووە ، یەكەم باوەڕبوون بەهێزو توناو بازوو ، دووەم باوەڕبوون بەقەدەر. جا بۆیە هەر دەسەڵاتێك هەبێت لە گۆڕەپاندا بە مەرجێك لەگەڵ پرەنسیپە بنەڕەتییەكانی ئەو خەڵكەدا بگونجێ ، ئەوە ئەو خەڵكە قبووڵی ئەو حوكمە دەكەن و هەندێ جار دەسەڵاتی بەهێزو توندوتیژیان خۆش دەوێت ، هەر تەنگ و چەڵەمەیەك تووشیان ببێت تەنانەت ئەوەش لە لایەن دەسەڵاتەوە بێ ، بە قەدەر لە قەڵەمی دەدەن و باری ماندووی جەستەیی و گرانی گوزەرانیان بواریان پێ نادات بایەخێكی ئەوتۆ بەسەربەستییەكان بدەن، وەكو ئاماژەمان بۆ كرد پێ شێل كردنی ئەو سەربەستییانەش لەلایەن دەسەڵاتەوە بە شتێكی لە چارەنووسراو لە قەڵەم دەدەن .

ئەمە لە لایەك ، لەلایەكی دیكەشەوە، كۆمەڵگە دواكەوتووەكان یان با بڵێین دەوڵەتە دواكوتووەكان، ئامرازی گواستنەوەو گەیاندن تیایاندا لاوازە لە نێوان ناوەندو زۆربەی ناوچە دوورە دەستەكان، كە پەیوەندییەكی ئەوتۆ لەنێوانیاندا نییە بەهۆی نەبوونی ئامرازەكانی گواستنەوەو گەیاندن، بۆیە دابڕانێكی جێگەیی (مكانی) هەیە لەئارادا . لە حاڵەتێكی وادا دەوڵەت ناتوانێ دەستێوەردانی كاروباری ئەم ناوچانە بكات، بۆیە پێبەند بوونێكی جێگەیی (تقید مكانی) دروست دەبێت . واتا دەوڵەت بە حوكمی دابڕانی ئەو ناوچانە پێبەند دەبێت و دەست ناخاتە كاروباری ئەو ناوچانەوە.

ئەمەو پەیوەندییەکی پتەو هەیە لە نێوان باری هۆشیاری کۆمەڵایەتی و دیموکراسییەتی لیبرالیدا. لە تواناداهەیە دیموکراسی لیبرالی پەیڕەو بکرێت لە کۆمەڵگەیەکی هۆشیارو شارەزادا لە بووارەکانی ئابووری و ڕامیاری و کەلتوریدا .

بەڵام لەکۆمەڵگەیەکی دواکەوتوودا پەیڕەوکردنی شتێکی ئاسان نییە، سەرکەوتنی پرۆژەیەکی لەو جۆرە زۆرمەحاڵە .

جا بۆیە هەندێ جار لەو کۆمەڵگەیانەدا دەسەڵاتێکی بە هێز دێتە کایەوەو سۆشیالیزم دەکاتە بەرنامەو بوارێکی ئەوتۆ ناداتە سەربەستییە تاکە کەسیەکان، ئەو سەربەستییانە نابنە کۆسب لە ڕێگای دەسەڵاتدا لە پێناو پێشخستنی دواکەوتووی کۆمەڵکە لە کۆمەڵگەیەکی دواکەوتووەوە بۆ کۆمەڵگەیەکی پێشکەوتوو تر و هۆشیارتر ، واتا دەسەڵاتی سۆشیالیزم بایەخێکی ئەوتۆ ناداتە سەربەستیە تاکەکەسیەکان وپێ بەندیش نابێت بەو سەربەستییانەوە لەپێناو گۆڕانی ئەو کۆمەڵگەیەو دروست کردنی شۆڕشێکی ئابووری ـ کۆمەڵایەتی ، بەڵام لە حاڵەتێکی وادا ئەو دەسەڵاتە دەبێت بەهۆشیارییەکی زۆرەوە کار بکات ، ئەگینا هەموو ئەنجامەکانی بەپێچەوانەوە دەگەڕێتەوە ، پێشکەوتنێکی لەو جۆرە پێویستی بەبڕینی چەند قۆناغێکی یەك لەدوای یەك هەیە و بەشێوەیەکی لەسەرخۆ پلە بە پلە .

سێیەم : ڕەوشی ڕامیاری و پێبەند بوونی دەوڵەت .

لە بابەتەکانی ڕابردوومانداباسی ڕەوشی ئابووری و کۆمەڵایەتیمان کرد و ڕادەی کارتێکردنیان لە سەر دەسەڵات و پێبەند کردنیان بۆ دەسەڵات .

لێرەدا دەبێت ئەوە ڕوون بکەینەوە کەباری ڕامیاری پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆی هەیە بەباری ئابووری و کۆمەڵایەتییەوە، تا باری ئابووری وکۆمەڵایەتی لە ڕەوشێکی باشدا نەبێت ، ئەوە سیستەمێکی ڕامیاری پێشکەوتوو مەحاڵە بێتە کایەوە، ئەو سیستەمەی کە ببێتە هۆی پێبەند کردنی دەوڵەت بەئەو ڕیاساو یاسایانەی کە لە ئارادان. بە هەر حاڵ سیستەمێکی ڕامیاری پێشکەوتوو کە لەسەر بناغەی دیموکراسیو هەڵبژاردن بنیاد نرابێ، ئەوە بێ گومان دەوڵەت و دەسەڵاتداران دەخاتە چوارچێوەیەکی یاساییەوە، کە تیایدا پێبەند دەبن بە

یاساکانەوە. هەبوونی هەڵبژاردن و جەمسەری جیاجیای دەسەڵات و دابەش بوونی دەسەڵات بە سەر چەند جەمسەرێکداو پێکهاتەی دەوڵەت بە شێوەیەکی فیدرالی یان ناناوەندی (لامرکزی) ، ئەمانە هەمووی زامنی پێبەند بوونی دەوڵەتن بە یاساوە ، هەڵبژاردن وا لە هەر کەس و پارتێك دەکات هەوڵ بدات کە ڕەزامەندی خەڵك بە دەست بێنێت ، ئەوەش بێ گومان لە ڕێگای بەدیهێنانی پێویستییەکانی ئەو خەڵکەوە دەبێت . هەروەها هەڵبژاردن ، واتای هەڵبژاردنی پارتێك یان کەسێك لە نێوان چەند پارتێکدا یان چەند کەسێکدا، لەو حاڵەتەدا ئەو پارتانە یان ئەو کەسایەتیانە ، دەکەونە ململانێیەکی پۆزەتیڤانەوە ، بۆ بەدی هێنانی ڕەزامەندی خەڵکی لە ڕێگای خزمەت کردنیانەوە . ئەمەش خۆی لەخۆیدا پرۆسەیەکە کە دەسەڵاتدار ناچار دەکات پێبەند بێت بە یاساوە . ئەمەو ئەگەر دەسەڵاتدار کاتێك بڕوای ئەوەی هەبێ بۆ جارێکی دیکە هەڵبژێردرێتەوە، ئەوە لەکاتی حوکم کردندا هەموو توانا و ووزەیەکی دەخاتە گڕ بۆ پێشخستنی دەوڵەت و هەوڵ دەدات کارێکی وا نەکات ڕەخنەی بێتە سەرو بیتە هەرا لە سەری لە لایەن پارتە نەیارەکانەوە . واتا پێشێلی یاسا ناکاو پێبەند دەبێت پێیەوە ، بۆ ئەوەی لەلایەکەوە ڕەزامەندی خەڵکی بەدەست بێنێت و لەلایەکی ترەوە ڕەخنە نەخاتە بەر دەستی پارتە نەیارەکانی سەر گۆڕەپانی ڕامیاری . بەڵام بۆچوون هەیە دەڵێت : چاودێری هاووڵاتیان بۆ دەسەڵات لاوازە و هاووڵاتیان ئەوەندە گرنگی بە بەڕێوەبردنی دەسەڵات نادەن تەنیا لە ماوەیەکی کورتدا نەبێ ، کە ئەویش نزیکەی شەش مانگێکە لە نزیك بوونەوەی هەڵبژاردن ، تەنها لە پێنج ـ شەش مانگێکدا هاووڵاتیان بایەخ بە دەسەڵات دەدەن و گفتوگۆی لە سەر دەکەن ، ئەو دوایی وەختەکانی دیکە دەسەڵات بێ چاودێرییەکی ئەوتۆ دەمێنێتەوە، بۆنموونە ئەگەر هەڵبژاردن (٤) ساڵ جارێك بێت ، ئەوە لە ماوەی سێ ساڵ و شتێکدا دەسەڵات بێ چاودێری دەمێنێتەوە، لەو ماوە کورتەی کە (٦،٥) مانگێکە ، دەسەڵاتداران هەوڵ وکۆششی خۆیان دەخەنە گڕ بۆ کارکردن لە ڕای گشتی و ڕازی کردنی خەڵکی و متمانە پێدانیان کە ئەوان بەرژەوەندیەکانی ئەو خەڵکە دابین دەکەن ، دیسانەوە کارێکی وا دەکەن خەڵك دەنگیان پێ بدات. بە هەر حاڵ لە گەڵ ئەم بۆچوونەشدا هەڵبژاردن باشترین زەمانەتە بۆ کۆسپ دانان لە بەردەم دەسەڵات و پێ بەندکردنی بە یاساوە. هەروەها دابەش بوونی دەسەڵات بە سەر چەند جەمسەرێکدا دەبێتە هۆی پێبەندبوونی هەر لایەنێك

لە ژێر گوشاری ئەوانی تردا ، بۆ نموونە هەبوونی دەسەڵاتی یاسادانان و ڕاپەڕاندن و دادوەری ، دەبێتە هۆی پێبەند بوونی هەر دەسەڵاتێك لە بەر ئەوەی کارەکان دیاری کراوون و هیچ دەسەڵاتێك لەو دەسەڵاتانە ناتوانێ لە کاری خۆی لابدات ، واتا پێبەندە بە سنووری دەسەڵاتی خۆیەوە. ئەمەو لە کاتێکدا باسی جیاکاری نێوان ئەم سێ دەسەڵاتە دەکەین ، دەبێ ئەوە لە بەر چاو بگیرێت ، کە ئێمە باسی هەبوونی ئەم سێ دەسەڵاتە لە وولاتێکی دیموکراسی ڕاستەقینەدا دەکەین ، کە دەسەڵات وگواستنەوەی دەسەڵات بەپێی پرۆسیسێکی دیموکراسیانەی پاك و خاوێن بەڕێوە بچێت، هەروەها پێکهاتەی دەوڵەت بە تایبەتی دەوڵەتی فیدرالی و ناناوەندی ، خۆی لە خۆیدا پێبەندی دەسەپێنێت بە سەر ناوەندا ، چونکە لە زۆر حاڵەتدا ، دەستوور کاروبارەکانی ناوەند دیاری دەکات بە شێوەیەکی سنوور دیاری کراو ، بەڵام هەموو ئەو کاروبارانەی کە دەمێننەوە هەمووی دەکەوێتە ژێر دەسەڵاتی هەرێمە ناناوەندییەکان یان هەرێمە فیدرالییەکان. بە مەرجێك ئەو هەرێمانە هیچ یاسایەك دانانێن بە پێچەوانەی ئەو دەستوورەوە بێت. واتا لێرەدا هەم دەوڵەتی ناوەندی پێبەند دەبێت بە یاساوە و نابێ دەستێوەردانی کاروباری هەرێمەکان بکات ، زیاتر لەو سنوورەی بۆی دانراوە. هەروەها ، هەرێمەکان ناتوانن بڕیارێك ، یان یاسایەك دەربکەن ، کە بە پێچەوانەی دەستووری دەوڵەتەوە بێت. ئەمە خۆی لە خۆیدا پێبەندییەکی دوو لایەنە دێنێتە کایەوە، هەم لە لایەن ناوەندەوە، هەم لە لایەن ئەو هەرێمانەی کە دەوڵەتیان لێ پێك هاتووە.

بەستی دووەم :

ئامرازە ڕاستەوخۆکانی پێبەند کردنی دەوڵەت :

یەکەم : چاودێری لە سەر بڕیارەکانی دەسەڵات: ـ

هەر دەسەڵاتێك بە یاسا و بڕیار دەسەڵاتی خۆی بەڕێوە دەبات ، جا بۆ پێبەند کردنی هەر دەسەڵاتێك دەبێ ئەو دەسەڵاتە بخرێتە ژێر چاودێرییەوە، لە پێناو زیاتر ڕوون کردنەوەی چاودێری پێویستە باسی ئەوە بکەین، کە یاساکانی دەوڵەت هەموویان یەك بەها و یەك کێشیان نییە، بەڵکو پلە بە پلەن (تدرج)، یاسای بناغەیی ، بنەڕەتی(دەستوور) لە سەرەوەی هەموو یاساکانەوەیە، پاش دەستوور یاسای ئاسایی

دێت کە لە دەزگای یاسادانانەوە دەردەچێت ، پاشان ئەو یاساو بڕیارانە دێن کە لە سەرۆك کۆمار و سەرۆك وەزیران و بریکارەکانەوە دەردەچن. بە پێی پلە بە پلە (تدرج)، بڕیارەکانی سەرۆك کۆمار ، سەرۆك وەزیران ، وەزیرەکان و بریکارەکان نابێت بە پێچەوانەی یاسا ئاساییەکانەوە بن ، بەڵکو دەبێت گونجاو بن لە گەڵیاندا ، یاسا ئاساییەکان دەبێ گونجاو بن لە گەڵ دەستووردا ، ئەو یاسایانە نابێ بە هیچ شێوەیەك بە پێچەوانەی دەستوورەوە بن.

لێرەدا پرسیارێك دێتە کایەوە، ئایا ئەو چاودێریە چی لایەنێك دەیکات؟.چاودێری لەسەر گونجاوی بڕیار و یاساکان لە گەڵ یاسای پلە سەرەوەدا تایبەتە بە دەزگای یان دەسەڵاتی دادوەرییەوە، بەڵام لێرەدا دوو جۆرە دادگا هەیە بۆ چاودێری.

یەکێ لەوانە دادگای ئاساییە کە تەماشای ململانێ و کێشەکان دەکات چ لە نێوان هاووڵاتیاندا بێت ، چ لە نێوان دەزگا کارگێڕییەکان و هاووڵاتیاندا بێت، ئەمە لە بەریتانیا پەیڕەو دەکرێت.

ئەوەی تریانیش دادگای تایبەتە، کە تایبەت دەبێت بەو کێشەو ململانێیانەی کە پەیوەندییان بە کاری بەڕێوەبردنەوە هەیە، بۆ نموونە لە فەرەنسا دەزگایەکی دادوەری هەیە کە پێی دەڵێن ئەنجومەنی دەوڵەت ، کە تایبەتە بە چاودێری دەزگاکانی بەڕێوەبردنەوە. لێرەدا دادگا چ ئاسایی بێت یان تایبەت هەڵدەستێت بە بەتاڵ کردن و پەکخستنی ئەو بڕیار و یاسایانەی کە بە پێچەوانەی ئەو یاسایانەن کە لە پلەیەکی بەرزتردان بە گوێرەی ئەو پلە بە پلەیەی کە لە نێوان یاساکاندا هەیە. پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە هەر پێبەندییەکی دەوڵەت بە هەر ئامراز و شێوەیەك بێت بە چاودێری لەسەر بڕیارەکانی دەسەڵاتیشەوە، پێویستی بە کەش و هەوایەکی دیموکراسی لیبرالی ڕاستەقینە هەیە، کە تیایدا هەر دەسەڵاتێك کێشی خۆی هەبێت ، یەکێ لەوانەش دەسەڵاتی دادوەرییە کە دەبێت دەسەڵاتێکی دادوەری سەربەخۆ هەبێت ، کە هیچ گوشارێکی لە سەر نەبێت لە لایەن دەسەڵاتی ڕاپەڕاندنەوە، یان هەر دەسەڵاتێکی تری دەوڵەت.

دووەم: بەشداری لە بڕیارەکانی دەسەڵات: ـ

وەکو دەزانین سێ جۆر دیموکراسی هەیە. دیموکراسی نوێنەرایەتی ، دیموکراسی ڕاستەوخۆ ، دیموکراسی نیمچە ڕاستەوخۆ.

دیموکراسی نوێنەرایەتی ئەو دیموکراسیەیە کە گەل نوێنەرەکانی

هەڵدەبژێرێت بۆ ماوەیەکی دیاری کراو ، تیایدا ئەو نوێنەرانە هەڵدەستن بە کاری یاسادانان و بەڕێوەبردنی دەسەڵات. شتێکی سروشتییە ئەگەر بڵێین گەل ئازادە لە هەڵبژاردنەوەیان پاش کۆتایی هاتنی ماوەی هەڵبژاردنیان. دیموکراسی ڕاستەوخۆ ، واتا گەل خۆی حوکمی خۆی دەکات بێ ئەوەی کەسانێکی تر بکاتە نوێنەری خۆی و هیچ ئەنجومەنێك یان پەرلەمانێك هەبێت.

بەڵام دیموکراسی نیمچە ڕاستەوخۆ کە لێرەدا مەبستمانە ئەو دیموکراسیەیە کە گەل نوێنەرەکانی خۆی هەڵدەبژێرێ. بەڵام ئەم نوینەرانە سەرفرازو ئازاد نین لە هەموو شتێکدا . بەڵکو گەل چاودێرییان دەکات بە شێوەیەکی ورد و مورد ، هەروەها هەندێ لەو بڕیارانەی کە نوێنەرەکان دەریان دەکەن دەبێ بخرێنە بەردەستی گەلەوە بۆ پەسەندکردنیان یان ڕەتکردنەوەیان، هەروەها گەل مافی هەیە بڕیار بسەپێنێتە سەر نوێنەرەکانیدا لە ڕێکای پێشنیاری گەلییەوە،میللیەوە (الاقتراح الشعبی). هەروەها گەل مافی لادانی نوێنەرەکانی هەیە، لە کاتێکدا ئەگەر کێشە بکەوێتە نێوان گەل و ئەو نوێنەرانەوە. بە هەر حاڵ پەیوەندی دیموکراسی نیمچەڕاستەوخۆ بە پێبەندکردنی دەسەڵاتەوە، دەگەڕێتەوە بۆ دوو ئامرازی سەرەکی کە ئەوانەش ڕاستگۆکردنی گەلی (المصادقة الشعبیة) و دستپێشخەری گەلین (المبادرة الشعبیة).

١–ڕاستگۆکردنی گەلی،میللی(المصادقة الشعبیة) : ـ

بۆ جێبەجێ کردنی هەندێ لەو بڕیارانەی کە لەدەزگای یاسادانانەوە دەردەچن پێویست دەکات ئەو بڕیارانەبخرێنە بەردەستی گەل وڕیفراندۆمیان لە سەر بکرێت بۆ ئەوەی گەل بڕیاریان لەسەر بدات، ئەگەر هاتوو بڕیارێك خرایە بەردەم گەلەوەو گەل بەئەو مەرجانەی یاسا دیاریانی کردوە قایل بوو، ئەوە ئەو بڕیارە دەبێتە یاسا، یان

بڕیارێکی یاسایی و جێبەجێ دەکرێت بەڵام ئەگەر لە لایەن گەلەوە ڕەت کرایەوە، ئەوە ئەو بڕیارە بەتاڵ دەبێتەوە و هەر وەکو ئەوەیە کە هەر نەبووبێت. لێرەدا ئەو بڕیارە لەوەیە تەنها بڕیارێك بێت، یان چەند بڕیارێك؛ واتا دەزگای یاسادانان چەند بڕیارێکی یاسایی دەخاتە بەردەستی گەل بۆ هەڵبژاردنی یەکێ لەو بڕیارانە، ئەمە پێی دەڵێن هەڵچنین (أختيار ـ Lopition). بۆ نموونە لە ساڵی (١٩٥١ ز)، سێ پرۆژەی دەستووری خرانە بەردەستی گەلەوە لە فەرەنسا ، کە پێك هاتبوون لە: دەستووری ساڵی (١٨٧٢ز).

پێشنیاری هەڵبژاردنی ئەنجومەنێکی دامەزرێنەری خاوەن دەسەڵاتێکی ڕەها بۆ دانانی دەستوورێکی تازە.

هەڵبژاردنی ئەنجومەنێکی دامەزرێنەری خاوەن دەسەڵاتێکی سنووردار بۆ دانانی دەستوورێکی تازە.

ئەمەو هەندێ جار بۆ جێبەجێکردنی هەندێ بڕیار بە گوێرەی دەستوور پێویست دەکات ، ماوەیەك تێپەڕ بێت ، ئەگەر لەو ماوەیەدا بەرهەڵستکاری نەبوو بۆ بڕیارە یاساییەکە بە پێی ئەو مەرجانەی کە دەستوور دایناون، ئەوە ئەو بڕیارە جێبەجێ دەکرێت ، بەڵام ئەگەر لەو ماوەیەدا بەرهەڵستکاری لە لایەن گەلەوە هەبوو ، ئەوە ئەو بڕیارە دەخرێتە ڕیفراندۆمەوە، بۆ ئەوەی گەل بڕیاری کۆتایی لە سەر بدات ، ئەگەر گەل قایل بوو پێی ئەوە ئەو بڕیارە جێبەجێ دەکرێت ، بەڵام ئەگەر گەل قایل نەبوو پێی ئەوە ئەو بڕیارە پوچەڵ دەبێتەوە. لە ڕاستیدا لەو حاڵەتانەی کە بڕیارەکان لە سەر بەرهەڵستکاری گەل دەمێننەوە لەو حاڵەتانەدا ، ڕیفراندۆم کردنی ئەو بڕیارانە سەپێنراو نییە، بەڵکو لە سەر بەرهەڵستکاری گەل دەمێنێتەوە. واتا دەزگای یاسادانان ئەو بڕیارانە ناخاتە ڕیفراندۆمەوە، تەنها لە کاتێکدا نەبێ کە گەل بەرهەڵستکاری ئەو بڕیارانە بکات، پاش بەرهەڵستکاری گەل، ئەوە ئەو کاتە لە سەر دەزگای یاسادانانە و سەپێنراوە بەسەریا کە ئەو بڕیارانە بخاتە ڕیفراندۆمەوە. واتا دەزگای یاسادانان ، لە سەرەتاوە پێش بەرهەڵستکاری بڕیارەکان لەلایەن گەلەوە، ناچار نییە ئەو بڕیارانە بخاتە ڕیفراندۆمەوە، بەڵام پاش بەرهەڵستکاری گەل بە شێوەیەکی سەپێنراو ناچار دەبێ ئەو بڕیارانە بخاتە ڕیفراندۆمەوە. بەڵام هەندێك بۆچوونیان

وایە کە ڕیفراندۆم ڕۆڵێکی سنووردار دەبینێت لە پێبەندکردنی دەسەلات. لەبەر ئەوەی گەل بەشداری لە دانانی ناوەڕۆکی بڕیارەکان ناکات بەڵکو ئەو بڕیارانە بە ئامادەکراوی دەخرێنە بەردەستی گەلەوە. لێرەدا ڕۆڵی گەل ڕۆڵێکی کاکڵەییە، تەنیا مۆڵەت بە بڕیارەکان دەدات وەکو خۆیان جێبەجێ بکرێن، پاش ئەوەی گەل بە ڕیفراندۆم ئەو بڕیارانە پەسەند بکات. ئەمەو ئەو بڕیارانە کەدەخرێنە بەردەستی گەلەوە بۆ ڕیفراندۆم لەوەیە شتێکی کەم و سنووردار بن ، ئەگەر لە چوارچێوەی دەسەلاتێکی پان و فراواندا تەماشا بکرێن، هەروەها ڕیفراندۆم لەوەیە ببێتە هۆیەك بۆ بە هیزکردنی دەسەلات نەك پێبەندکردنی ، چونکە دەسەلات پەیوەندیەکە لە نێوان دەسەلات بە دەست و دەسەلات بەسەردا ، بڕیار یان دەق ئامرازێکی ئەو پەیوەندییەیە، واتا دەسەلاتدار و دەسەلات بەسەر لە ڕێگای بڕیار یان دەقەوە بە یەك دەگەن . جا بۆیە قایل بوونی گەل بە هەر بڕیارێك لە ڕێگای ڕیفراندۆمەوە، واتا متمانەدان بەو کەسایەتی و گرووپەی کە ئەو بڕیارەیان دەرکردووە.

٢. دەستپێشخەری گەلی، میللی (المبادرة الشعبية)

دەستپێشخەری گەلی بریتییە لە ئامادەکردنی بڕیار لە لایەن گەلەوە، واتا گەل پرۆسەیەکی یاسایی دیاری دەکات وەدیخاتە بەردەم دەزگای یاسادانانەوە، دەزگای یاسادانان دەبێت ئەو پرۆژەیە بخاتە ڕیفراندۆمەوە، ئەگەر ئەنجامی ڕیفراندۆم لە قازانجی پرۆژەکەدا بوو ، ئەوە جێبەجێ دەکرێت ، ئەگەر ئەنجامی ڕیفراندۆم لە قازانجی پرۆژەکەدا نەبوو ئەوا بەتاڵ دەبێتەوە، لەم حاڵەتەی دواییدا دەزگای یاسادانان دەتوانێت ڕۆڵی خۆی ببینێت (ڕۆڵی بەرهەڵستکاری ببینێت).بە داواکردنی لە هاووڵاتیان کە ئەو پرۆژەیە ڕەت بکەنەوە، یان دەتوانێت دژە پرۆژەیەکی ئەو پرۆژەیە ئامادە بکات و بیخاتە ڕیفراندۆمەوە، بەو جۆرە ئەگەر ئەو پرۆژەیە پەسەندکرا ئەوا ئەو دەستپێشخەرییەی کە لەلایەن گەلەوە پێشکەش کراوە بەتاڵ دەبێتەوە.

ئەمەو دوو جۆر دەستپێشخەری گەلی هەیە، دەستپێشخەری نادارێژراو ، ئەم دەستپێشخەرییە بریتییە لە پرۆژەیەکی یاسایی ناتەواو، یان پرۆژەی بڕیارێکی ناتەواو

کە تەنها هێڵە سەرەکییەکانی دیاری کراوە، واتا پرۆژەی بڕیارێکی ناتەواوە، کە هێڵە سەرەکییەکانی دیاری کراوە و دەخرێتە بەردەستی دەزگای یاسادانانەوە بۆ ئەوەی لە چوارچێوەی ئەو پرۆژەیەدا بڕیارێکی یاسایی ڕێك و پێك دەربکات.

جۆری دووەمی دەستپێشخەری گەلی ، دەستپێشخەری داڕێژراوە، ئەم جۆرە دەستپێشخەرییە گەل تیایدا پرۆژەیەکی یاسایی تەواو ئامادە دەکات و بە ماددە و بڕگەو بێ کەم و کورتییەوە ئاراستەی پەرلەمانی دەکات.

وەکو لە باسەکەماندا بۆمان دەردەکەوێت دەستپێشخەری گەلی هەرچەندە بە دەزگای یاسادانانادا تێدەپەڕێت بەڵام بیرۆکەی بڕیارێکە لە گەلەوە سەرهەڵدەدات و گەل چارەنووسی دیاری دەکات. بەڵام دەستپێشخەری گەلی ڕۆڵێکی لاواز دەبینێت لە پێبەندکردنی دەوڵەت ، لە بەر ئەوەی زۆرجار بەکار دەهێنرێ بۆ هەموارکردنەوەی دەستوور و بەکار ناهێنرێ و پەیڕەو ناکرێ بۆ دانان و هەموارکردنەوەی یاسا ئاساییەکان (القوانین العادیە). کە لە ڕاستیدا دەسەڵات لە ڕێگای ئەو یاسایانەوە ڕۆژانە ڕاڤەی دەسەڵات دەکات و هەر ئەو یاسایانەش پەیوەندیان بە ژیانی ڕۆژانەی خەڵکی یەوە هەیە.

ئەمەی کە لە سەرەوە باسمان کرد لە دەوڵەتی فیدرالی سویسرادا بەدی دەکرێت ، بەڵام لە ولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دەستپێشخەری گەلی نە بۆ هەموارکردنەوەی دەستوور و نە لە بواری یاسا ئاساییەکاندا پەیڕەو دەکرێت. هەروەها ئەو دەستپێشخەریە گەلیانەش کە بۆ هەموارکردنەوەیدەستوور دەخرێنە ڕوو کەمن و بە پەنجەی دەست دەژمێردرێن ، بۆ نموونە لە سویسرا و لەسەر ئاستی دەوڵەتی فیدرالی لە (٥)ی تەمووزەوە لەساڵی (١٨٩١ز)ی تا کانوونی یەکەمی ساڵی (١٩٦٠ ز) هەفتا دەستپێشخەری گەلی خرایە ڕوو، لە ئەو هەفتا دەستپێشخەرییە گەل تەنها بە (٨/١)ی قایل بوو ، ئەو دوایەکەشی تووشی شکست بوون هاتن. هەروەها کۆنسە نوێنەرایەتیەکان (المجالس التمثیلیة) ڕۆڵێکی باڵا دەبینن لە دیاری کردنی چارەنووسی دەستپێشخەرییە گەلییەکان، چونکە دەتوانن داوا لە گەل بکەن ، ئەو دەستپێشخەریانە ڕەت بکاتەوە کاتێ ڕیفراندۆمیان لە سەر دەکرێت. هەروەها دەتوانن بەرامبەر هەر

دەستپێشخەرییەکی گەلی دژە پرۆژەیەك ئامادە بکەن و بیخەنە بەردەم گەلەوە بۆ ڕیفراندۆم. بە تەجروبەش ئەوە دەرکەوتووە، کە ئەو دەستپێشخەرییانەی لە لایەن ئەنجومەنە نوێنەرایەتییەکانەوە پێشکەش دەکرێن و پەیوەندییان بە هەموارکردنەوەی دەستوورەوە هەیە، زۆر جار لە لایەن گەلەوە پەسەند دەکرێن ، بەڵام دەستپێشخەرییە گەلییەکان کە پەیوەندیان بە هەمان بابەتەوە هەیە، زۆر جار لە لایەن گەلەوە ڕەت دەکرێنەوە، نموونەش بۆ ئەم حاڵەتە : لە ساڵی (١٨٩٢ز) تا ساڵی (١٩٣١ز)، سی‌ویەك دەستپێشخەری گەلی بۆ هەموار کردنەوەی دەستوور پێشکەش کراوە، گەل (٢٥)یانی ڕەت کردووەتەوە، تەنها شەشیانی پەسەند کردووە. ئەمەی لە سەرەوە باسمان کرد هەندێ ڕەخنەیە کە لە سەر دەستپێشخەری گەلی وتراوە، بەڵام بە هەر حاڵ دەبێت دەسەڵات پێبەند بکرێت و لە سنووری خۆیدا ڕابگیرێت ، لەوەیە دەستپێشخەری گەلی ڕۆڵێکی زۆر گرنگ نەبینێ ، بەڵام هەبوونی لە گەڵ ئامرازەکانی تردا و لە گەڵ باری گونجاو لە باری دەوڵەتدا کاریگەری خۆی هەر دەبێت ، هەر چەندە کەم بێت.